

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAYLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

FOLKLORSHUNOSLIK VA DIALEKTOLOGIYA KAFEDRASI

Z. XIDRALIYEVA

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

FANI BO‘YICHA

O‘QUV – USLUBIY MAJMUA

TOSHKENT-2016

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

FOLKLORSHUNOSLIK VA DIALEKTOLOGIYA
KAFEDRASI

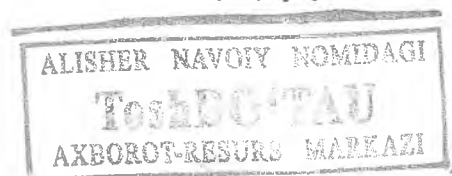

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

Toshkent-2016

37497

Mazku o'quv-uslubiy majmua Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016-yil 6-apreldagi 137-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv reja va dastur asosida tayyorlandi

Tuzuvchi:

Z.Xidraliyeva

Taqrizchilar:

TDPU professori, filologiya fanlari
doktori Ashirboyev S.
ToshDO'TAU dots. Rahmatov M.

*O'quv -uslubiy majmua ToshDO'TAU kengashining 2016-yil _____dagi _____ -
sonli qaror bilan tasdiq qatavsiya qilingan.*

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI.....
NAMUNAVIY DASTUR.....
ISHCHI O‘QUV DASTURI.....
MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA‘LIM METODLARI
MA‘RUZA MAVZULARI
Ma‘ruza 1. Kirish. “O‘zbek dialektologiyasi” fanining maqsad va vazifalari
Ma‘ruza 2. O‘zbek shevalari tasnifi.....	Ошибка! Закладка не определена.
Ma‘ruza 3. Transkripsiya
<i>Ma‘ruza 4.</i> O‘zbek shevalari fonetikasi.....
<i>Ma‘ruza 5.</i> Fonetik qonuniyatlar
Ma‘ruza 6. O‘zbek shevalari leksikasi.....
Ma‘ruza 7. O‘zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi.....
Ma‘ruza 8. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasining muhim xususiyatlari.....
Ma‘ruza 9. Qipchoq, o‘g‘uz lahjalarining muhim xususiyatlari.....
Ma‘ruza 10. Areal lingvistika
Ma‘ruza 11. Adabiy til va dialekt munosabati.....
V. AMALIYMASHG‘ULOTMAVZULARI
Amaliy mashg‘ulot 1. Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash. An‘anaviy transkripsiyadagi matnlarni o‘qish va yozish.....
Amaliy mashg‘ulot 2. Transkripsiya. Yangi transkripsiyadagi matnlarni o‘qish va yozish
Amaliy mashg‘ulot 3. O‘zbek shevalarida unlilar va undoshlar tizimini aniqlash.
Amaliy mashg‘ulot 4. Sheva matnlaridagi fonetik xususiyatlarni, shuningdek, y-, dj-, o-, a-lashishni matnlar tahlilida aniqlash.....
Amaliy mashg‘ulot 5. O‘zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash.
Amaliy mashg‘ulot 6. Sheva matnlari yuzasidan leksik tahlil
Amaliy mashg‘ulot 7. Dialektal so‘zlarni semantik guruhlariga bo‘lib o‘rganish.....
Amaliy mashg‘ulot 8. Sheva matnlaridagi morfologik o‘ziga xosliklar. Kelishik, egalik va ko‘plik qo‘shimchalarini izohlash.

- Amaliy mashg'ulot 9.** Shevalarda modal shakllarning qo'llanishi
- Amaliy mashg'ulot 10.** Sifat, son, olmosh va ravish, ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalarning shevalarga xos o'zgachaligi.....
- Amaliy mashg'ulot 11.** O'zbek shevalarida fe'l zamonlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish.
- Amaliy mashg'ulot 12.** Fe'lning vazifadosh shakllari.....
- Amaliy mashg'ulot 13.** Sheva matnlarida uchraydigan so'z yasalishini qayd etish va izohlash... ..
- Amaliy mashg'ulot 14.** Shevalar sintaksisi. Shevaga oid matnlardagi sodda va qo'shma gaplarni hamda undalmalarni tavsiflash.....
- Amaliy mashg'ulot 15.** Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili.....
- Amaliy mashg'ulot 16.** Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili.....
- Amaliy mashg'ulot 17.** O'g'uz lahjasidagi matnlar tahlili.....
- Amaliy mashg'ulot 18.** Badiiy asarlardadialektizmlar va ularning turlarini aniqlash.....

SO‘ZBOSHI

Mazkur o‘quv-uslubiy majmua “O‘zbek dialektologiyasi” fanidan“ 5111200-O‘zbek tili va adabiyoti ” ta’lim yo‘nalishi uchun mo‘ljallangan bo‘lib, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish fakultetining bakalavr yo‘nalishi uchun tasdiqlangan “O‘zbek dialektologiyasi” ishchi fan dasturi asosida tayyorlandi. Unda ishchi o‘quv reja, namunaviy va ishchi o‘quv dastur, sillabus kursni o‘qitishda foydalaniladigan interfaol ta’lim metodlari, ma’ruzalar matni va amaliy mashg‘ulotlar mavzulari mazmuni, adabiyotlar ro‘yxati, mustaqil ta’lim mavzulari, glossariy, test variantlari, reyting jadvali, talabaning bilimini baholash mezonlari ham berildi.

Mazkur dars ishlanmalari talabaning ma’ruza, amaliy mashg‘ulotlari materiallari ustida mustaqil ish olib borishiga imkoniyat yaratadi, ayni paytda talabaning o‘z bilimini o‘zi nazorat qila olishiga ham yordam beradi. Ilg‘or ta’lim texnologiyalari asosida yaratilgan dars ishlanmalari darsning samarali tashkil etilishiga yordam beradi.

« O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI » faniningsillabusi

(2016/2017-o‘quvyili)

Kafedra nomi:	Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrası	
O‘qituvchi haqid ma‘lumot:	Xidraliyeva Zaxira Riskulovna	zaxira.999@gmail.com
Semestr va o‘quv kursining davomiyligi	1 semestr	
O‘quv soatlari hajmi:	jami:	94
	shuningdek:	
	Ma‘ruza	22
	seminar	-
	Amaliy	36
	mustaqil ta‘lim	36
Yo‘nalish nomivashifri	5111200	

Fanning predmeti va mazmuni:

“O‘zbek dialektologiyasi” oliy o‘quv yurtlarining til va adabiyot yo‘nalishi bo‘yicha o‘qituvchilar tayyorlaydigan o‘quv rejalaridan o‘rin olgan tilshunoslik fanlaridan biridir. O‘zbekiston Respublikasi istiqlolga erishgandan so‘ng milliy qadriyatlarimizga bo‘lgan munosabat ijobiy tomonga o‘zgarganligi barcha ma‘lum. O‘zbek tili ham milliy qadriyatlar tizimining bir bo‘lagidir. Adabiyotlar milliy tilning qu‘yi bosqichi sifatida uning shevalari tilga olinadi. Aslida ona tili deganda shevani tushunish to‘g‘ri bo‘ladi. Demak, shevalar o‘zbek tilining asosiy sifatida hamma vaqt o‘rganilishi lozim.

O‘zbek tili boshqa aksariyat tillardan ko‘pshevaliligi bilan farqlanib turadi. Uning shakllanish tarixi va tarkibi murakkabdır. O‘zbek shevalarining o‘rganilishi

ham o'zining uzoq tarixiga ega. O'zbek shevalarining murakkab tabiati haqida «O'zbek dialektologiyasi» kursi talabalarga ham nazariy, ham amaliy bilim beradi.

Kursni o'qitishning maqsadi va vazifalari: talabalarga o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari, ularning murakkab tarkibi, leksik, fonetik va grammatik tabiati haqida batafsil tushuncha va ma'lumot berish zarur sharoitlarda ulardan amalda foydalanish malakasini shakllantirishdan iborat.

Fanni o'qitishning vazifalari:

- talabalarga sheva, dialekt, lahja tushunchalarining ma'nosini tushuntirish;
- o'zbek shevalarining eng muhim fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot berish;
- dialektologik terminlarning ishlatilish ko'lami, transkripsiyadan foydalanish va ularni ham o'quv, ham ilmiy izlanishlar jarayonida qo'llash ko'nikmasini shakllantirish;
- sheva faktlarini ishonchli va izchil to'plash, saralash va yozib olish ko'nikmasini hosil qilish;
- o'zbek shevalarini hududiy xaritalashtirish;
- sheva lug'atlarini tuzish;
- o'zbek shevashunosligining nazariy-metodologik muammolari bilan shug'ullanish kompetensiyasini hosil qilish va rivojlantirish.

Kursning tarkibi va mazmuni

No	Mavzular	Ma'ruza	Amaliy)	Mustaqilish
1-semestr				
1.	Kirish.O'zbek dialektologiyasi fani ning maqsad va vazifalari	2	-	-
2.	O'zbek shevalari tasnifi	2	-	6
3.	Transkripsiya	2	4	4
4.	O'zbek shevalari fonetikasi	2	4	2
5.	Fonetik qonuniyatlar	2	2	4
6	O'zbek shevalari leksikasi	2	4	4
7	O'zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi	2	14	6

8	Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining muhim xususiyatlari	2	2	2
9	Qipchoq , o'g'uz lahjalarining muhim xususiyatlari	2	4	4
10	Areal lingvistika	2	-	4
11	Adabiy til va dialekt munosabati	2	2	-
Jami:		22	36	36

1-mavzu. Kirish.O'zbek dialektologiyasi fanining maqsad va vazifalari

O'zbekdialektologiyasifani, uningpredmeti, maqsad va vazifalari.Tasviriy dialektologiya, tarixiy dialektologiya. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

2-mavzu. O'zbek shevalari tasnifi.

O'zbek shevalarining dialektal bo'linishi. O'zbekxalqshevalaritasnifi: a) prof. I.A.Zaruibin tasnifi; b) prof. Ye.D.Polivanov tasnifi; v) G'ozli Olim tasnifi; g) prof. A.K.Borovkov tasnifi; d) prof. V.V.Reshetov tasnifi .

3-mavzu. Transkripsiya.

Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot. Fonetik va fonologik transkripsiya. Transliteratsiya. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar. An'anaviy o'zbek transkripsiyasi. Yangi o'zbek transkripsiyasi. Diakritik belgilar.

4-mavzu. O'zbek shevalari fonetikasi.

O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarining vokalizmi. O'zbek shevalaridagi va o'zbek adabiy tilidagi unlilar munosabati. Birlamchi, ikkilamchi cho'ziqlik va emfatik (ultra) cho'ziqlik. Lablangan va lablanmagan unlilar.

Diftonglashish hodisasi.

O'zbek xalq shevalarining konsonantizmi. Shevalardagi «y» lashish va «j» lashish hodisalari. O'zbek shevalaridagi undoshlar tasnifining o'ziga xos jihatlari va o'zbek adabiy tili undoshlari tasnifi bilan munosabati.

5-mavzu. Fonetik qonuniyatlar

O'zbek shevalaridagi nutq tovushlarining kombinator va pozitsion o'zgarishlari akkomadatsiya, assimilyatsiya va uning turlari. Singarmonizm va uning turlari. Dissimilatsiya. Sandxi holatidagi tovush o'zgarishlari. Spirantizitsiya. Spontan o'zgarishlar. Eliziya. So'z shakllarining torayishi. Unli va undoshlarning orttirilishi.

6-mavzu. O'zbek shevalari leksikasi

O'zbek shevalari leksik tarkibidagi umumxalq tiliga xos umumiy leksik qatlam haqida ma'lumot. O'zbekshevalarileksiktarkibidatub (turkiy) vao'zlashtirilganso'zlar. Shevalarleksikasiningadabiytilbilanmunosabati. Shevalarleksikasivajargonlar.

7-mavzu. O'zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi

O'zbek adabiy tilidagi va o'zbek shevalaridagi turlanishning farqi. Shevalarda egalik affikslari. Grammatik son kategoriyasi. Shevalarda kelishik affikslari. Shevalarda tuslanish. Shevalarda tuslovchi affikslarning variantlari. O'zbek shevalarida so'z yasaliş usullari. O'zbek shevalarining sintaksisi. O'zbek shevalarining grammatik qurilishi. Sheva va dialektlarda so'z birikmalari. Shevalardagi izofali konstruktsiyalar. Sheva va dialektlarda to'liq va to'liqsiz gaplar, so'z – gaplar, sodda gaplar va qo'shma gaplar to'g'risida qo'shimcha ma'lumot.

8-mavzu. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining muhim xususiyatlari

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiningqisqacha tarixi va tarqalishi. Lahjaning fonetik xususiyatlari. Qarluq lahjasiga birlashuvchi Farg'ona guruhi, Toshkent guruhi, Qarshi guruhlar. Lahjaning morfologik xususiyatlariva adabiy til bilan munosabatini belgilash. Lahjaning o'ziga xos leksik xususiyatlari.

9-mavzu. Qipchoq, o'g'uz lahjalarining muhim xususiyatlari

Qipchoq, o'g'uz lahjalariningqisqacha tarixi va tarqalishi. Lahjalarning fonetik xususiyatlari. Lahjalarning morfologik xususiyatlariva adabiy til bilan munosabatini belgilash. Lahjalarning o'ziga xos leksik xususiyatlari.

10-mavzu. Areal lingvistika

Lingvistik geografiya tushunchasi. Tilshunoslikdagi bunday yo`nalishning paydo bo`lishi va taraqqiyoti. Lingvistik geografiyaning mohiyati. Dialektologik atlaslar. O`zbekistonda lingvistik geografiyaning shakllanishi. O`zbek shevalaridialektal atlasining yaratilishi bo`yicha olib borilayotgan ishlar.

11-mavzu. Adabiy til va dialekt munosabati

Adabiy til. Adabiy tilning og`zaki va yozma shakllari. Adabiy til va tayanch dialekt. Milliy til va mahalliy dialektlar. Badiiy adabiyot va dialektizm. Avtonomiya va geteronomiya.

Mustaqilta'lim:

“O`zbek dialektologiyasi” fanini o`rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va tilshunoslikning amaliy masalalarni hal qilishda ko`nikma hosil qilish uchun mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib, kafedra o`qituvchilari rahbarligida, mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo`shimcha adabiyotlarni o`rganib hamda Internet saytlaridan foydalanib referat va ilmiy doklad tayyorlaydilar, amaliy mashg`ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar, ko`rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar.

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- amaliy mashg`ulotlarga tayyorgarlik;
- darslik va o`quv qo`llanmalar bo`yicha fanning boblari va mavzularini o`rganish;
- tanlangan sheva bo`yicha materiallarni tahlil qilish;
- maxsus adabiyotlar bo`yicha fanlar bo`limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- talabaning o`quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog`liq bo`lgan mazkur fan bo`limlari va mavzularni chuqur o`rganish.

№	Reyting nazorat/ shakli, maksimal ballari	1-JN 15b.	2-JN 15b.	1-ON	2-ON	YaN	Ballar yig'indisi
		MT 5b.	MT 5b.				
1	Maksimal ball	20	20	15	15	30	100
2	Shakli:	yozma	og'zaki	yozma	yozma	yozma	
3	Muddati (haftalarda)	8	17	13	19	21	

Axborotresursbaza:

Asosiyadabiyotlar:

1. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
2. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
4. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: "Navro'z", 2016.
5. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.

Qo'shimchaadabiyotlar:

1. Aliyev A.Yu., Nazarov K.N. O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: 1976.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi (Yangi o'zbek yozuvida). – Toshkent: 2011.
3. Begaliyev M.Q. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007.
4. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. CambridgeUniversityPress.- 2004.
- Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: 1991.
5. Jo'rayev B. O'zbek adabiy tili va dialektlari. – Toshkent: Fan, 1963.
6. Ishayev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977.
7. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
8. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. –

	<p>Toshkent: Muharrir, 2011.</p> <p>9. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.</p> <p>10. Reshetov V.V. O‘zbek dialektlarini monografik o‘rganish // O‘TA.1960. 1-son.</p> <p>11. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1962.</p> <p>12. Reshetov V.V. O‘zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O‘TA, 1966.</p> <p>13. Shoabdurahmonov Sh.Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1962.</p> <p>14. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – Toshkent: Fan, 1981.</p> <p>15. Shoimova N. Qashqadaryo o‘zbek qipchoq shevalari leksikasi. – Qarshi: Nasaf, 2000.</p> <p>16. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 1-qism. – Toshkent: Fan, 1957.</p> <p>17. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism. – Toshkent: Fan, 1960.</p> <p>18. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.</p> <p>19. O‘zbek shevalari leksikasidan materiallar to‘plash uchun so‘roqlik. – Toshkent: Fan, 1989.</p> <p>20. O‘zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1984.</p> <p>21. O‘zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1966.</p> <p>22. O‘zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1991.</p>
<p>Normativ-huquqiyhujjatlar:</p>	<p>1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. –Toshkent: O‘zbekiston, 1997.</p> <p>2. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari - oliy qadriyat. –Toshkent: O‘zbekiston, 2008.</p> <p>3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.</p> <p>4. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2015.</p> <p>5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2016- yil 13- maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida ”gi PF–4797-son Farmoni.</p>

<i>Ilmiy jurnallar:</i>	-
<i>Davriy nashrlar:</i>	-
<i>Statistik nashrlar:</i>	-
<i>Internet resurslar:</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. www.turk.dili.google.com.tr 2. www.dersimiz.com 3. www.altinmiras.com 4. www.thinsan.com 5. http://www.ut.uz/eng/today/europe recognizes her discovery.mgr 6. http://www.schneid9.de/sprache/linguistik/ling11.pdf 7. http://www.uni-leipzig.de/~fsgger/materialien/Texte/Lexikologie.pdf

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

Ro‘yxatga olindi:
№ _____
2016-yil “ ___ ” _____

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi

2016-yil “ ___ ” _____

**O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI
FAN DASTURI**

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta’lim sohasi: 110000 – Pedagogika
Ta’lim yo‘nalishi: 5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti

Toshkent – 2016

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 201__ -yil “___” _____dagi “___”-sonli buyrug‘ining ___-ilovasi bilan fan dasturi ro‘yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi yo‘nalishlari bo‘yicha O‘quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 201__ -yil “___” _____dagi ___ - sonli bayonnomasi bilan ma’qullangan.

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

Mengliyev B.R. ToshDO‘TAU professori, filologiya fanlari doktori

Xidraliyeva Z.R. ToshDO‘TAU, “Folklorshunoslik va dialektologiya” kafedrasida o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

Ashirboyev S. TDPU professori, filologiya fanlari doktori

Abdushukurov B. ToshDO‘TAU, “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashida ko‘rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2016-yil “29”- avgustdagi 1-sonli bayonnomasi).

Fanning dolzarbligi

Ushbu dastur 5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti ta’lim yo‘nalishidagi talabalar uchun mo‘ljallangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi farmonida “O‘zbek tili qadimiy va boy tarixga ega bo‘lib, uning shakllanishida miloddan oldingi va miloddan keyingi dastlabki asrlarda mintaqamiz hududida yashagan baqtriylar, so‘g‘diylar, xorazmiylar va boshqa elat va millatlar o‘z ta‘sirini ko‘rsatgani haqida mavjud ilmiy manbalar dalolat beradi. O‘zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimiy turkiy til katta hissa qo‘shganini alohida ta’kidlash tabiiydir. Shu borada Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy kabi ilmu fan va adabiyot namoyandalarining xizmati va qoldirgan merosi muhim o‘rin egallaganini qayd etish joiz” deyiladi.

O‘zbekiston Respublikasi istiqloлга erishgandan so‘ng milliy qadriyatlarimizga bo‘lgan munosabat ijobiy tomonga o‘zgarganligi barchaga ma‘lum. O‘zbek tili ham milliy qadriyatlar tizimining bir bo‘lagidir. Adabiyotlarda milliy tilning quyi bosqichi sifatida uning shevalari tilga olinadi. Aslida ona tili deganda shevani tushunish to‘g‘ri bo‘ladi. Demak, shevalar o‘zbek tilining asosi sifatida hamma vaqt o‘rganilishi lozim.

O‘zbek tilining sheva va lahjalarini o‘rganish, ularni chuqur tadqiq etish va shu asnoda talaba yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat, umumbashariy qadriyatlarga hurmat ruhida, mustaqil fikrlaydigan va keng dunyoqarashga ega bo‘lgan ma‘naviy yetuk, ijodkor insonlar qilib tarbiyalashga zamin bo‘lib xizmat qiladi.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanining maqsadi talabalarni o‘zbek tilining sheva va lahjalariga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan tanishtirish, ularda dialektologik tadqiqot o‘tkazish malakasini hosil qilishdir. Bu fanni bilish har bir filologda mustaqil ravishda xalq shevalarini o‘rganish, to‘plangan materiallarni tahlil eta olish ko‘nikmasini shakllantiradi. Talabalar dialektologik bilimlarni o‘zlashtirishi natijasida o‘zbek tili shevalari xususiyatlarini, tarqalish hududlarini, mavjud tadqiqotlar mazmunini bilishi, shevaga oid materiallarni o‘rganishi, to‘plashi, tahlil qila olishi talab etiladi. Zero, Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, “Biz ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylash, uni boyitish, nufuzini oshirishni o‘zimiz uchun eng ustuvor,

uzviy davom etadigan yuksak maqsad deb bilishimiz va bu masalaning ahamiyati hech qachon e'tiborimizdan chetda qolmasligi zarur".

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviyligi

"O'zbek dialektologiyasi" "Hozirgi o'zbek adabiy tili", "Ona tili o'qitish metodikasi", "Til tarixi", "O'zbek xalq og'zaki ijodi", "O'zbek folklori", "O'zbek mifologiyasi" fanlari bilan bog'lanishga ega hamda ushbu fanlar asosida ish ko'radi va aksincha, ushbu fanlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

"O'zbek dialektologiyasi" o'zining so'nggi yutuqlari bilan areal tilshunoslik, sotsiolingvistika fani bilan omuxtalashib ketdi.

Fanning ilm-fan, iqtisodiyot va ishlab chiqarishdagi o'rni

Talabalarda "O'zbek dialektologiyasi" fani bo'yicha bilimlarni shakllantirish, adabiy til va sheva unsurlarini farqlash nuqtai nazaridan tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

Fanni o'qitishdagi zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar hamda o'quv mashg'ulotlarini loyihalash

Talabalarning "O'zbek dialektologiyasi" fanini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi innovatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga ega.

Uni o'qitishda diskursiv tahlil, kartografiya, mantiqiy bo'laklash metodlari va "Aqliy hujum", "Hamkorlikda ishlash", "Klaster", "Keys stadi", "Tushunchalar izohi" "FSMU" va boshqa texnologiyalar qo'llaniladi, shuningdek, o'zbek shevalari atlaslari va turli plakatlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ta'lim jarayonida audio-video vositalari, internet saytlari, xalqaro teletarmoqlar tizimidan foydalaniladi.

Fan modulining dasturi (module syllabus)

O'quv kursining to'liq nomi:	O'zbek dialektologiyasi
-------------------------------------	--------------------------------

Kursning qisqacha nomi:	O'zb dial	Kod: O'zb dial
Kafedra:	Folklorshunoslik va dialektologiya	
O'qituvchi haqida ma'lumot:	Xidraliyeva Zaxira Riskulovna	email:zaxira.999@gmail.com
Semestr va o'quv kursining davomiyligi	1- semestr	19 hafta
O'quv soatlari hajmi:	Jami:	94
	shuningdek:	
	ma'ruza	22
	Seminar	-
	amaliy	36
	mustaqil ta'lim	36
O'quv kursining statusi	Ixtisoslik fanlari	
Dastlabki tayyorgarlik:	Kurs "Tilshunoslikka kirish", "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanlaridan o'zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.	
<p>Fanning predmeti va mazmuni: talabalarda "O'zbek dialektologiyasi" fani bo'yicha bilimlarni shakllantirish, adabiy til va sheva unsurlarini farqlash nuqtai nazaridan tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarda amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.</p>		
<p>Fanni o'qitishdan maqsad: fanni o'qitishning maqsadi – talabalarga o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari, ularning murakkab tarkibi, leksik, fonetik va grammatik tabiati haqida batafsil tushuncha va ma'lumot berish zarur sharoitlarda ulardan amalda foydalanish malakasini shakllantirishdan iborat.</p>		
<p>Fanning vazifasi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - talabalarga sheva, dialekt, lahja tushunchalarining ma'nosini tushuntirish; 		

- o‘zbek shevalarining eng muhim fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot berish;
 - dialektologik terminlarning ishlatilish ko‘lami, transkripsiyadan foydalanish va ularni ham o‘quv, ham ilmiy izlanishlar jarayonida qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirish;
 - sheva faktlarini ishonchli va izchil to‘plash, saralash va yozib olish ko‘nikmasini hosil qilish;
 - o‘zbek shevalarini hududiy xaritalashtirish;
 - sheva lug‘atlarini tuzish;
 - o‘zbek shevashunosligining nazariy-metodologik muammolari bilan shug‘ullanish kompetensiyasini hosil qilish va rivojlantirish.
- “O‘zbek dialektologiyasi” o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:
- transkripsiya prinsiplarini o‘zlashtirib olish va milliy tilning asosi bo‘lgan shevalar, ularning dialektal xususiyatlari to‘g‘risida *tasavvurga ega bo‘lishi*;
 - o‘zbek shevalarining muhim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini xususiyatlarini tushuntirib bera olish darajasida *bilishi*;
 - turli metodlarda, ayniqsa, qiyosiy metod bilan shevalarni o‘rganish, muayyan bir sheva haqida to‘la ma'lumot berish *ko‘nikmalariga ega bo‘lishi*;
 - talaba kelgusida o‘quvchilar nutqida uchrashi mumkin bo‘lgan dialektal xatolarni ilg‘ay olishi va zarur o‘rinlarda ularni tuzatish *malakalariga ega bo‘lishi kerak*.

Kursning tematik tarkibi va mazmuni

T/r	Mavzu	Ma‘ruza	Amaliy	Mustaqil ish
1-semestr				
1	Kirish. “O‘zbek dialektologiyasi” fanining maqsad va vazifalari	2	-	-
2	O‘zbek shevalari tasnifi. O‘zbek shevalarining o‘rganilish tarixi.	2		6

	Shevalarni tadqiq qilish usullari			
3	Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash. Transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish	2	4	4
4	O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarida unlilar va undoshlar tizimi. Sheva matnlaridagi fonetik xususiyatlarni, shuningdek, y-, dj-, o-, a-lashishni matnlar tahlilida aniqlash	2	4	2
5	Fonetik qonuniyatlar. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash	2	2	4
	Joriy nazorat			
6	O'zbek shevalari leksikasi. Sheva matnlari yuzasidan leksik tahlil. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda so'zlarni tarixiy va zamonaviy qatlamga ko'ra tahlil qilish. Dialektal so'zlarni semantik guruhlariga bo'lib o'rganish	2	4	6
	Oraliq nazorat			

7	<p>O‘zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi.</p> <p>Sheva matnlaridagi morfologik o‘ziga xosliklar. Kelishik, egalik va ko‘plik qo‘shimchalarini izohlash.</p> <p>Shevalarda modal shakllarning qo‘llanishi.</p> <p>Sifat, son, olmosh va ravish, ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalarning shevalarga xos o‘zgachalıkları.</p> <p>O‘zbek shevalarida fe‘l zamonlarining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish.</p> <p>Fe‘lning vazifadosh shakllari.</p> <p>Shevalarida so‘z yasalishidagi o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash.</p> <p>Shevalar sintaksisi.</p> <p>Shevaga oid matnlardagi sodda va qo‘shma gaplarni hamda undalmalarni tavsiflash</p>	2	2	4
	Joriy nazorat			
8	Qarluq-chigil-uyg‘ur	2	2	2

	lahjasining muhim xususiyatlari. Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili			
	Qipchoq, o'g'uz lahjalarining muhim xususiyatlari. Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili. O'g'uz lahjasidagi matnlar tahlili	2	4	4
9	Areal lingvistika	2	-	4
	Oraliq nazorat			
10	Adabiy til va dialekt munosabati. Badiiy asarlarda dialektizmlar va ularning turlarini aniqlash	2	2	-
11	Yakuniy nazorat			
19	Jami 58+36=94	22	36	36
	Yakuniy nazorat (YN)			
20	1-semestr bo'yicha jami:	94		

Ta'lim berish va o'qitish uslubi:	Ma'ruza, amaliy mashg'ulolar, mustaqil ishlar		
Mustaqil ishlar:	Taqdimot, loyiha, referat va ma'ruza va h.k.		
Maslahatlar va topshiriqlarni topshirish vaqti:	Kunlar Seshanba	Vaqt 11:00	Ayd. 4-14

**Bilimlarni baholash usullari, mezonlari va tartibi
JN va ONning ballari ishchi dasturda beriladi**

Baholash usullari	Testlar, yozma ishlar, og‘zaki so‘rov, prezentatsiyalar va h.k.
Fan bo‘yicha talabalar bilimni nazorat qilish va baholash	<p style="text-align: center;">Nazorat shakllari</p> <p>Baholash turlari fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda testlar, yozma ishlar, og‘zaki so‘rov yoki boshqa ko‘rinishda o‘tkazilishi mumkin.</p>
Fan bo‘yicha talabalar bilimni baholash mezoni	
Ball	Talabaning bilim darajasi
86-100 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talaba mashg‘ulotlarga doimo tayyorlangan, juda faol dasturiy materiallarni yaxshi biladi, xulosa va qarorlar qabul qiladi, ijodiy fikrlaydi, bilimlarni amaliyotda qo‘llay oladi; - talaba ijodiy masalalarni hal qilish mobaynida tegishli bilimlarni qo‘llash doirasini maqsadga muvofiq tanlab, yechimini topishga xizmat qiluvchi yangi usul va yo‘nalishlarni topa oladi, o‘quv materialining mohiyatini tushunadi; - talaba taqdim etilgan o‘quv masalalarining yechish yo‘llarini izlaydi, dasturiy materiallarni biladi va aytib bera oladi hamda tasavvurga ega bo‘ladi.
71-85 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talaba o‘rganilayotgan hodisalar aloqadorligini bilishi hamda ob‘ektni tavsiflay olish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi bilan birgalikda, qo‘yilgan masalalarni sabab-oqibat aloqadorligini ochib bergan holda yecha oladi, o‘rganilayotgan nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lay oladi va mustaqil mushohada qila oladi; - bilim va ko‘nikmalar mazmunini tatbiq qila olish mahorati, bir tipdagi masalalarni yecha olish, yozib olish va eslab qolish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarini amaliyotda qo‘llay oladi; - talaba mashg‘ulotlarga tayyorlangan, dastur

	materiallarni biladi, mohiyatini tushunadi va tasavvurga ega.
55-70 ball	- talabaning eshitganlari, ularga berilgan namunalar, taqdim etilgan algoritm va ko'rsatmalar asosida topshiriqlarni bajara oladi, mohiyatini tushunadi; talaba qator belgilar asosida ma'lum ob'ektni farqlash bilan birgalikda unga ta'rif bera oladi va o'quv materialini tushuntirib beradi va tasavvurga ega.
0-54 ball	- talaba tasavvurga ega emas; - talaba dasturiy materiallarni bilmaydi.
Fanga doir video ma'ruzalar, video roliklar:	
Glossariylar:	
Axborot resurs baza:	

Asosiy qism

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASIGA KIRISH

1-modul. Kirish. «O'zbek dialektologiyasi» fanining maqsad va vazifalari. "O'zbek dialektologiyasi" fanining "O'zbek tili va adabiyoti" yo'nalishi bo'yicha pedagoglar tayyorlashdagi ahamiyati. "O'zbek dialektologiyasi" kursining turlari, O'zbek shevalari milliy tilning quyi bosqichi, o'zbek tilining asosi ekanligi. Tilshunoslikda sheva, dialekt, lahja terminlari definitsiyasi. O'zbek tilining dialektal tarkibi va ular murakkabligining ijtimoiy va tarixiy interpretatsiyasi. O'zbek dialektologiyasining hozirgi o'zbek adabiy tili, til tarixi, xalq tarixi, geografiya fanlari bilan munosabati.

2-modul. O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini tasniflashda yetakchi tamoyillar: hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy, lisoniy-hududiy (lingvoareal). O'zbek shevalari tasnifi. Ularning yutuq va kamchiliklari.

3-modul. Transkripsiya. Transkripsiya turlari. Fonetik va fonologik transkripsiya. Xalqaro transkripsiya. Transliteratsiya. Milliy transkripsiya. Turkiy tillar va lahjalarni o'rganishda qo'llaniladigan

transkripsion belgilar. O'zbek shevalarini o'rganishda qo'llaniladigan transkripsiyalar. Lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek yozuvidagi transkripsiyaga xos xususiyatlar.

4-modul. O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. Shevalar vokalizmi va konsonantizmi. O'zbek shevalaridagi va o'zbek adabiy tilidagi unlilar munosabati. O'zbek shevalaridagi undoshlar tasnifining o'ziga xos jihatlari.

5-modul. Fonetik qonuniyatlar. Singarmonizm qonuni va uning turlari. Umluat. O'zbek shevalaridagi nutq tovushlarining kombinator va pozitsion o'zgarishlari va turlari. Birlamchi, ikkilamchi cho'ziqlik va emfatik (ul'tra) cho'ziqlik. Monoftong va diftong. Tovush mosligi. Fonetik jarayonlar.

6-modul. O'zbek shevalari leksikasi. O'zbek shevalari leksikasi tushunchasiga bo'lgan qarashlar. Shevalarning tarixiy jihatdan leksik qatlamlari. Shevalarning o'z so'zlari. Shevalararo leksik moslik (variant) masalasi. Sheva so'zlari va jargonlar.

7-modul. O'zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi. O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari. O'zbek adabiy tilidagi va o'zbek shevalaridagi turlanishning farqi. Grammatik son, kelishik, egalik, shaxs-son, mayl, zamon kategoriyalariga xos shakllar, fe'lning funksional shakllarining shevalardagi o'ziga xosliklari. So'z yasalishi va sintaksis. Shevalarda so'z birikmalari, izofali konstruksiyalar, to'liq va to'liqsiz gaplar, so'z-gaplarning qo'llanish xususiyatlari.

8-modul. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining muhim xususiyatlari

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga birlashuvchi dialekt va shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari.

9-modul. Qipchoq, o'g'uz lahjalarining muhim xususiyatlari

Qipchoq, o'g'uz lahjasiga birlashuvchi dialekt va shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari.

10-modul. Areal lingvistika. Areal lingvistikaning til va shevalarni o'rganish usullari. Izoglossa tushunchasi. Dialektal xarita va

atlas, uning yaratilish tarixi va ahamiyati. O‘zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning vujudga kelishi va rivojlantirilishi.

11-modul. Adabiy til va dialekt munosabati. Sheva, milliy til va adabiy til. Badiiy asarlardagi dialektizmlar va ularning turlari. O‘zbek dialektologiyasi fanining til va adabiyot o‘qituvchilari uchun ahamiyati. Dialektal xato tushunchasi, ularni bartaraf etish yo‘llari. Dialektizmlarning adabiy tilga singish jarayoni. Avtonomiya va geteronomiya. Bir xalq tilining turli davlat hududlarida alohida – alohida mustaqil rivojlanishi, yozuvdagi farqlar, adabiy me‘yorlarning o‘ziga xosligi.

Amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish bo‘yicha ko‘rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish bo‘yicha kafedra professor-o‘qituvchilari tomonidan ko‘rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma‘ruza mavzulari bo‘yicha olgan bilim va ko‘nikmalarini amaliy mashg‘ulotlarni bajarish orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o‘quv qo‘llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqola va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, o‘tilgan mavzular bo‘yicha ko‘rgazmali qurollar tayyorlash.

Amaliy mashg‘ulot uchun tavsiya etiladigan mavzular

1. Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash. An’anaviy transkripsiyadagi matnlarni o‘qish va yozish
2. Transkripsiya. Yangi transkripsiyadagi matnlarni o‘qish va yozish.
3. O‘zbek shevalarida unlilar va undoshlar tizimi
4. Sheva matnlaridagi fonetik xususiyatlarni, shuningdek, y-, dj-, o-, a-lashishni matnlar tahlilida aniqlash
5. O‘zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash
6. Sheva matnlari yuzasidan leksik tahlil. O‘zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda so‘zlarni tarixiy va zamonaviy qatlamga ko‘ra tahlil qilish
7. Dialektal so‘zlarni semantik guruhlariga bo‘lib o‘rganish
8. Sheva matnlaridagi morfologik o‘ziga xosliklar. Kelishik, egalik va ko‘plik qo‘shimchalarini izohlash

9. Shevalarda modal shakllarning qo‘llanishi

10. Sifat, son, olmosh va ravish, ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklamalarning shevalarga xos o‘zgachaliklari

11. O‘zbek shevalarida fe‘l zamonlarining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish

12. Fe‘lning vazifadosh shakllari

13. Sheva matnlarida uchraydigan so‘z yaslashini qayd etish va izohlash

14. Shevalar sintaksisi. Shevaga oid matnlardagi sodda va qo‘shma gaplarni hamda undalmalarni tavsiflash

15. Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili.

16. Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili

17. O‘g‘uz lahjasidagi matnlar tahlili

18. Badiiy asarlarda dialektizmlar va ularning turlarini aniqlash

Izoh: Mazkur ro‘yxatdagi mavzulardan amaliy mashg‘ulotlar uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish tavsiya etiladi.

Laboratoriya ishlarini tashkil etish bo‘yicha ko‘rsatmalar

Fan yuzasidan laboratoriya ishlari namunaviy o‘quv rejada rejalashtirilmagan.

Kurs ishini tashkil etish

Fanning o‘quv rejasida mazkur fandan kurs ishi yozish rejalashtirilmagan.

Mustaqil ta‘limni tashkil etishning shakli va mazmuni

“O‘zbek dialektologiyasi” fanini o‘rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va tilshunoslikning amaliy masalalarni hal qilishda ko‘nikma hosil qilish uchun mustaqil ta‘lim tizimiga asoslanib, kafedra o‘qituvchilari rahbarligida, mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo‘shimcha adabiyotlarni o‘rganib hamda Internet saytlaridan foydalanib referat va ilmiy doklad tayyorlaydilar, amaliy mashg‘ulot mavzusiga doir uy vazifalarini bajaradilar, ko‘rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar.

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

1. Amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik.

2. Darslik va o‘quv qo‘llanmalar bo‘yicha fanning boblari va

mavzularini o'rganish.

3. Tanlangan sheva bo'yicha materiallarni tahlil qilish.
4. Maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash.
5. Talabaning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan mazkur fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish.
6. Faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlarini yo'lga qo'yish.
7. Masofaviy (distansion) ta'limni tashkil etish.

Mustaqil ishlar uchun tavsiya etiladigan mavzular

1. O'zbek shevalarining o'rganilish tarixi.
2. Shevalarni tadqiq qilish usullari
3. O'zbek shevalari tasnifi.
4. Transkripsiya va uning turlari.
5. Transkripsiyani o'zlashtirish va sheva materiallarini qayd etish.
6. Shevaga xos matnlarning fonetik xususiyatlari.
7. Shevalarda fonetik hodisalar.
8. Fonetik qonuniyatlar.
9. Ma'lum bir sheva lug'atini tayyorlash.
10. Shevaga oid matnlarning leksik xususiyatlari.
11. Shevalararo moslik (variant) masalasi.
12. Shevaga oid matnlarning morfologik xususiyatlari.
13. Shevaga oid matnlarning sintaktik xususiyatlari.
14. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga xos xususiyatlar.
15. O'zbek tilining qipchoq lahjasiga xos xususiyatlar.
16. O'zbek tilining o'g'uz lahjasiga xos xususiyatlar.
17. O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning vujudga kelishi va rivojlantirilishi.
18. O'zbek shevalari dialektologik atlasida ishlash.

Izoh: Mazkur ro'yxatdagi mavzulardan mustaqil ta'lim mashg'ulotlari uchun ajratilgan soatlar hajmiga mos holda foydalanish tavsiya etiladi.

Dasturning axborot- uslubiy ta'minoti

Mazkur fanni o'qitish jarayonida zamonaviy (xususan interaktiv) metodlar, pedagogik va axborot-kommunikatsiya (mediata'lim, amaliy dastur paketlari, prezentasion, elektron-didaktik) texnologiyalarni qo'llash nazarda tutiladi. Jumladan:

- o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, tabiati bilan bog'liq bo'lgan ma'ruza mashg'ulotlarda zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- "o'zbek shevalari fonetikasi, o'zbek shevalari leksikasi mavzusida o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda kichik guruhlarda musobaqalar tashkil qilish diskursiv tahlil, kartografiya, mantiqiy bo'laklash metodlari va "Aqliy hujum", "Hamkorlikda ishlash", "FSMU", "Klaster", "Keys stadi", "Blits" va boshqa texnologiyalar qo'llaniladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –Toshkent: O'zbekiston, 1997.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
3. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
5. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: "Navro'z", 2016.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Aliyev A.Yu., Nazarov K.N. O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: 1976.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi (Yangi o'zbek yozuvida). – Toshkent: 2011.
3. Begaliyev M.Q. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007.
4. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press.- 2004.
5. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: 1991.

6. Jo'rayev B. O'zbek adabiy tili va dialektlari. – Toshkent: Fan, 1963.
7. Ishayev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977.
8. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
9. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. – Toshkent: Muharrir, 2011.
10. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
11. Reshetov V.V. O'zbek dialektlarini monografik o'rganish // O'TA.1960. 1-son.
12. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1962.
13. Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O'TA, 1966.
14. Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
15. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – Toshkent: Fan, 1981.
16. Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. – Qarshi: Nasaf, 2000.
17. O'zbek dialektologiyasidan materiallar. 1-qism. – Toshkent: Fan, 1957.
18. O'zbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism. –Toshkent: Fan, 1960.
19. O'zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.
20. O'zbek shevalari leksikadan materiallar to'plash uchun so'roqlik. – Toshkent: Fan, 1989.
21. O'zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1984.
22. O'zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1966.
23. O'zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1991.
24. O'zbek dialektologiyasi. O'UM, O'zMU 2011. O'zbek filologiyasi fakulteti kutubxonasi.

Internet saytlari

1. www.turk.dili.google.com.tr

2. http://www.ut.uz/eng/today/europe_recognizes_discovery.mgr her

3. <http://www.schneid9.de/sprache/linguistik/ling11.pdf>

4. <http://www.uni-leipzig.de/~fsger/materialien/Texte/Lexikologie.pdf>

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

Ro‘yxatga olindi:

«TASDIQLAYMAN»

№ _____

O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor

2016-y «__» _____

I.Yuldashev _____

2016-y.«__» _____

**“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI”
FANIDAN
ISHCHI O‘QUV DASTURI
(1-kurs, 1-semestr uchun)**

Ta‘lim yo‘nalishi: 5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti

Umumiy o‘quv soati – 94 soat

Shu jumladan:

Ma‘ruza – 22 soat

Amaliy mashg‘ulot – 36 soat

Seminar mashg‘uloti –

Mustaqil ta‘lim – 36 soat

Toshkent – 2016

Fanning ishchi o'quv dasturi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy o'quv dasturi asosida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

Fanning ishchi o'quv dasturi "Folklorshunoslik va dialektologiya"
Mengliyev B.R. - ToshDO'TAU professori, filologiya
fanlari doktori

Xidraliyeva Z.R.- "Folklorshunoslik va dialektologiya" kafedrası
o'qituvchisi

Taqrizchilar:

Ashirboyev S .- TDPU professori, filologiya fanlari doktori

Abdushukurov B.- ToshDO'TAU, "O'zbek tilshunosligi" kafedrası
mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

kafedrasining 2016-yil _____dagi __-sonli majlisida muhokama qilingan va ma'qullangan.

Kafedra mudiri:

Sh.Turdimov

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbek filologiyasi fakulteti Kengashining 2016- yil _____dagi __-sonli yig'ilishida muhokama qilinib, tasdiqlanish uchun tavsiya etilgan.

Dekan:

prof. B. Mengliyev

Mazkur ishchi o'quv dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2016-yil 29-avgustdagi 1-sonli majlisida tasdiqlangan

O'quv-metodik bo'lim boshlig'i:

A. Sayfullayev

Fanning dolzarbligi

Ushbu dastur 5111200 – O‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishidagi talabalar uchun mo‘ljallangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi farmonida “O‘zbek tili qadimiy va boy tarixga ega bo‘lib, uning shakllanishida miloddan oldingi va miloddan keyingi dastlabki asrlarda mintaqamiz hududida yashagan baqtriylar, so‘g‘diylar, xorazmiylar va boshqa elat va millatlar o‘z ta‘sirini ko‘rsatgani haqida mavjud ilmiy manbalar dalolat beradi. O‘zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimiy turkiy til katta hissa qo‘shganini alohida ta‘kidlash tabiiydir. Shu borada Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy kabi ilmu fan va adabiyot namoyandalarining xizmati va qoldirgan merosi muhim o‘rin egallaganini qayd etish joiz” deyiladi.

O‘zbekiston Respublikasi istiqlolga erishgandan so‘ng milliy qadriyatlarimizga bo‘lgan munosabat ijobiy tomonga o‘zgarganligi barchaga ma‘lum. O‘zbek tili ham milliy qadriyatlar tizimining bir bo‘lagidir. Adabiyotlarda milliy tilning quyi bosqichi sifatida uning shevalari tilga olinadi. Aslida ona tili deganda shevani tushunish to‘g‘ri bo‘ladi. Demak, shevalar o‘zbek tilining asosi sifatida hamma vaqt o‘rganilishi lozim.

O‘zbek tilining sheva va lahjalarini o‘rganish, ularni chuqur tadqiq etish va shu asnoda talaba yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat, umumbashariy qadriyatlarga hurmat ruhida, mustaqil fikrlaydigan va keng dunyoqarashga ega bo‘lgan ma‘naviy yetuk, ijodkor insonlar qilib tarbiyalashga zamin bo‘lib xizmat qiladi.

“O‘zbek dialektologiyasi” fanining maqsadi talabalarni o‘zbek tilining sheva va lahjalariga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan tanishtirish, ularda dialektologik tadqiqot o‘tkazish malakasini hosil qilishdir. Bu fanni bilish har bir filologda mustaqil ravishda xalq shevalarini o‘rganish, to‘plangan materiallarni tahlil eta olish ko‘nikmasini shakllantiradi. Talabalar dialektologik bilimlarni o‘zlashtirishi natijasida o‘zbek tili shevalari xususiyatlarini, tarqalish hududlarini, mavjud tadqiqotlar mazmunini bilishi, shevaga oid materiallarni o‘rganishi, to‘plashi, tahlil qila olishi talab etiladi. Zero, Prezidentimiz ta‘kidlaganlaridek, “Biz ajdodlardan avlodlarga o‘tib kelayotgan bebaho boylikning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylash, uni boyitish, nufuzini oshirishni o‘zimiz uchun eng ustuvor, uzviy davom etadigan yuksak maqsad deb bilishimiz va bu masalaning ahamiyati hech qachon e‘tiborimizdan chetda qolmasligi zarur”.

Fanning o‘quv rejadagi boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi va uslubiy jihatdan uzviyligi

“O‘zbek dialektologiyasi” “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “Ona tili o‘qitish

metodikasi”, “Til tarixi”, “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi”, “O‘zbek folklori”, “O‘zbek mifologiyasi” fanlari bilan bog‘lanishga ega hamda ushbu fanlar asosida ish ko‘radi va aksincha, ushbu fanlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

“O‘zbek dialektologiyasi” o‘zining so‘nggi yutuqlari bilan areal tilshunoslik, sotsiologiyaviy fani bilan omuxtalashib ketdi.

Fanning ilm-fan, iqtisodiyot va ishlab chiqarishdagi o‘rni

Talabalarda “O‘zbek dialektologiyasi” fani bo‘yicha bilimlarni shakllantirish, adabiy til va sheva unsurlarini farqlash nuqtai nazaridan tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo‘lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma‘naviy-ma‘rifiy sohalarda amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

Fanni o‘qitishdagi zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar hamda o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash

Talabalarning “O‘zbek dialektologiyasi” fanini o‘zlashtirishlari uchun o‘qitishning ilg‘or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi innovatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga ega.

Uni o‘qitishda diskursiv tahlil, kartografiya, mantiqiy bo‘laklash metodlari va “Aqliy hujum”, “Hamkorlikda ishlash”, “Klaster”, “Keys stadi”, “Tushunchalar izohi” “FSMU” va boshqa texnologiyalar qo‘llaniladi, shuningdek, o‘zbek shevalari atlaslari va turli plakatlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ta‘lim jarayonida audio-video vositalari, internet saytlari, xalqaro teletarmoqlar tizimidan foydalaniladi.

Fan modulining dasturi (module syllabus)

O‘quv kursining to‘liq nomi:	O‘zbek dialektologiyasi	
Kursning qisqacha nomi:	O‘zb dial	Kod: O‘zb dial
Kafedra:	Folklorshunoslik va dialektologiya	
O‘qituvchi haqida ma‘lumot:	Xidraliyeva Zaxira Riskulovna	email:zaxira.999@gmail.com
Semestr va o‘quv kursining davomiyligi	1- semestr	19 hafta
O‘quv soatlari hajmi:	Jami:	94
	shuningdek:	
	ma‘ruza	22
	Seminar	-
	amaliy	36
	mustaqil ta‘lim	36

O'quv kursining statusi	Umumkasbiy fanlari
Dastlabki tayyorgarlik:	Kurs "Tilshunoslikka kirish", "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanlaridan o'zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.

Fanning predmeti va mazmuni: talabalarda "O'zbek dialektologiyasi" fani bo'yicha bilimlarni shakllantirish, adabiy til va sheva unsurlarini farqlash nuqtai nazaridan tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarida amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

Fanni o'qitishdan maqsad: fanni o'qitishning maqsadi – talabalarga o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari, ularning murakkab tarkibi, leksik, fonetik va grammatik tabiati haqida batafsil tushuncha va ma'lumot berish zarur sharoitlarda ulardan amalda foydalanish malakasini shakllantirishdan iborat.

Fanning vazifasi:

- talabalarga sheva, dialekt, lahja tushunchalarining ma'nosini tushuntirish;
- o'zbek shevalarining eng muhim fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari haqida ma'lumot berish;
- dialektologik terminlarning ishlatilish ko'lami, transkripsiyadan foydalanish va ularni ham o'quv, ham ilmiy izlanishlar jarayonida qo'llash ko'nikmasini shakllantirish;
- sheva faktlarini ishonchli va izchil to'plash, saralash va yozib olish ko'nikmasini hosil qilish;
- o'zbek shevalarini hududiy xaritalashtirish;
- sheva lug'atlarini tuzish;
- o'zbek shevashunosligining nazariy-metodologik muammolari bilan shug'ullanish kompetensiyasini hosil qilish va rivojlantirish.

"O'zbek dialektologiyasi" o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- transkripsiya prinsiplarini o'zlashtirib olish va milliy tilning asosi bo'lgan shevalar, ularning dialektal xususiyatlari to'g'risida **tasavvurga ega bo'lishi**;
- o'zbek shevalarining muhim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini xususiyatlarini tushuntirib bera olish darajasida **bilishi**;
- turli metodlarda, ayniqsa, qiyosiy metod bilan shevalarni o'rganish, muayyan bir sheva haqida to'la ma'lumot berish **ko'nikmalariga ega bo'lishi**;
- talaba kelgusida o'quvchilar nutqida uchrashi mumkin bo'lgan dialektal xatolarni ilg'ay olishi va zarur o'rinlarda ularni tuzatish **malakalariga ega bo'lishi kerak**.

Kursning tematik tarkibi va mazmuni

T/r	Mavzu	Ma'ruza	Amaliy	Mustaqil ish
1-semestr				

1	Kirish. "O'zbek dialektologiyasi" fanining maqsad va vazifalari	2	-	-
2	O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarining o'rganilish tarixi. Shevalarni tadqiq qilish usullari	2		6
3	Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash. Transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish	2	4	4
4	O'zbek shevalari fonetikasi. O'zbek shevalarida unlilar va undoshlar tizimi. Sheva matnlaridagi fonetik xususiyatlarni, shuningdek, y-, dj-, o-, a-lashishni matnlar tahlilida aniqlash	2	4	2
5	Fonetik qonuniyatlar. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash	2	2	4
Joriy nazorat				
6	O'zbek shevalari leksikasi. Sheva matnlari yuzasidan leksik tahlil. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda so'zlarni tarixiy va zamonaviy qatlamga ko'ra tahlil qilish. Dialektal so'zlarni semantik guruhlarga bo'lib o'rganish	2	4	6
Oraliq nazorat				

7	<p>O'zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi.</p> <p>Sheva matnlaridagi morfologik o'ziga xosliklar. Kelishik, egalik va ko'plik qo'shimchalarini izohlash.</p> <p>Shevalarda modal shakllarning qo'llanishi.</p> <p>Sifat, son, olmosh va ravish, ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalarning shevalarga xos o'zgachalıkları. O'zbek shevalarida fe'l zamonlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish.</p> <p>Fe'lning vazifadosh shakllari.</p> <p>Shevalarida so'z yasashidagi o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash.</p> <p>Shevalar sintaksisi.</p> <p>Shevaga oid matnlardagi sodda va qo'shma gaplarni hamda undalmalarni tavsiflash</p>	2	2	4
Joriy nazorat				
8	Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining muhim xususiyatlari. Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili	2	2	2
	Qipchoq, o'g'uz lahjalari ning muhim xususiyatlari. Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili. O'g'uz lahjasidagi matnlar tahlili	2	4	4
9	Areal lingvistika	2	-	4
Oraliq nazorat				
10	Adabiy til va dialekt	2	2	-

	munosabati. Badiiy asarlarda dialektizmlar va ularning turlarini aniqlash			
11	Yakuniy nazorat			
19	Jami 58+36=94	22	36	36
	Yakuniy nazorat (YN)			
20	1-semestr bo'yicha jami:	94		

Ta'lim berish va o'qitish uslubi:	Ma'ruza, amaliy mashg'ulolar, mustaqil ishlar		
Mustaqil ishlar:	Taqdimot, loyiha, referat va ma'ruza va h.k.		
Maslahatlar va topshiriqlarni topshirish vaqti:	Kunlar Seshanba	Vaqt 11:00	Ayd. 4-14

Bilimlarni baholash usullari, mezonlari va tartibi

JN va ONning ballari ishchi dasturda beriladi

Baholash usullari	Testlar, yozma ishlar, og'zaki so'rov, prezentatsiyalar va h.k.
Fan bo'yicha talabalar bilimni nazorat qilish va baholash	Nazorat shakllari Baholash turlari fanning xususiyatidan kelib chiqqan holda testlar, yozma ishlar, og'zaki so'rov yoki boshqa ko'rinishda o'tkazilishi mumkin.

Fan bo'yicha talabalar bilimni baholash mezoni

Ball	Talabaning bilim darajasi
86-100 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talaba mashg'ulotlarga doimo tayyorlangan, juda faol dasturiy materiallarni yaxshi biladi, xulosa va qarorlar qabul qiladi, ijodiy fikrlaydi, bilimlarni amaliyotda qo'llay oladi; - talaba ijodiy masalalarni hal qilish mobaynida tegishli bilimlarni qo'llash doirasini maqsadga muvofiq tanlab, yechimini topishga xizmat qiluvchi yangi usul va yo'nalishlarni topa oladi, o'quv materialining mohiyatini tushunadi; - talaba taqdim etilgan o'quv masalalarining yechish yo'llarini izlaydi, dasturiy materiallarni biladi va aytib bera oladi hamda tasavvurga ega bo'ladi.
71-85 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talaba o'rganilayotgan hodisalar aloqadorligini bilishi hamda ob'ektni tavsiflay olish ko'nikmasiga ega bo'lishi bilan birgalikda, qo'yilgan masalalarni sabab-oqibat aloqadorligini ochib bergan holda yecha oladi, o'rganilayotgan nazariy bilimlarni

	<p>amaliyot bilan bog‘lay oladi va mustaqil mushohada qila oladi;</p> <p>- bilim va ko‘nikmalar mazmunini tatbiq qila olish mahorati, bir tipdagi masalalarni yecha olish, yozib olish va eslab qolish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarini amaliyotda qo‘llay oladi;</p> <p>- talaba mashg‘ulotlarga tayyorlangan, dastur materiallarni biladi, mohiyatini tushunadi va tasavvurga ega.</p>
55-70 ball	<p>- talabaning eshitganlari, ularga berilgan namunalar, taqdim etilgan algoritmlar va ko‘rsatmalar asosida topshiriqlarni bajara oladi, mohiyatini tushunadi; talaba qator belgilar asosida ma’lum ob’ektni farqlash bilan birgalikda unga ta’rif bera oladi va o‘quv materialini tushuntirib beradi va tasavvurga ega.</p>
0-54 ball	<p>- talaba tasavvurga ega emas;</p> <p>- talaba dasturiy materiallarni bilmaydi.</p>

Fanga doir video ma’ruzalar, video roliklar:

Glossariylar:

Axborot resurs baza:

Reyting nazorati va baholash mezonlari

№	Reyting nazorat shakli, maksimal ballari	1-JN	2-JN	1-ON	2-ON	YaN	Ballar yig‘indisi
		15	15				
		M/T	M/T				
		5	5				
1.	Maksimal ball	20	20	15	15	30	100
2.	Shakli	yozma	og‘zaki	test	yozma	yozma	
3.	Muddati (haftalarda)	8	17	13	19	20	

ASOSIY QISM

O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASIGA KIRISH

1-modul. Kirish. «O‘zbek dialektologiyasi» fanining maqsad va vazifalari

“O‘zbek dialektologiyasi” fanining “O‘zbek tili va adabiyoti” yo‘nalishi bo‘yicha pedagoglar tayyorlashdagi ahamiyati. “O‘zbek dialektologiyasi” kursining turlari, O‘zbek shevalari milliy tilning quyi bosqichi, o‘zbek tilining asosi ekanligi. Tilshunoslikda sheva, dialekt, lahja terminlari definitsiyasi. O‘zbek tilining dialektal tarkibi va ular murakkabligining ijtimoiy va tarixiy interpretatsiyasi. O‘zbek dialektologiyasining hozirgi o‘zbek adabiy tili, til tarixi, xalq tarixi, geografiya fanlari bilan munosabati.

2-modul. O‘zbek shevalari tasnifi

O‘zbek shevalarini tasniflashda yetakchi tamoyillar: hududiy, etnik, etnogenetik, lisoniy, lisoniy-hududiy (lingvoareal). O‘zbek shevalari tasnifi. Ularning yutuq va kamchiliklari.

3-modul. Transkripsiya

Transkripsiya turlari. Fonetik va fonologik transkripsiya. Xalqaro transkripsiya. Transliteratsiya. Milliy transkripsiya. Turkiy tillar va lahjalarni o‘rganishda qo‘llaniladigan transkripsion belgilar. O‘zbek shevalarini o‘rganishda qo‘llaniladigan transkripsiyalar. Lotin alifbosiga asoslangan yangi o‘zbek yozuvidagi transkripsiyaga xos xususiyatlar.

4-modul. O‘zbek shevalari fonetikasi

O‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlari. Shevalar vokalizmi va konsonantizmi. O‘zbek shevalaridagi va o‘zbek adabiy tilidagi unlilar munosabati. O‘zbek shevalaridagi undoshlar tasnifining o‘ziga xos jihatlari.

5-modul. Fonetik qonuniyatlar

Singarmonizm qonuni va uning turlari. Umluat. O‘zbek shevalaridagi nutq tovushlarining kombinator va pozitsion o‘zgarishlari va turlari. Birlamchi, ikkilamchi cho‘ziqlik va emfatik (ul’tra) cho‘ziqlik. Monoftong va diftong. Tovush mosligi. Fonetik jarayonlar.

6-modul. O‘zbek shevalari leksikasi

O‘zbek shevalari leksikasi tushunchasiga bo‘lgan qarashlar. Shevalarning tarixiy jihatdan leksik qatlamlari. Shevalarning o‘z so‘zlari. Shevalararo leksik moslik (variant) masalasi. Sheva so‘zlari va jargonlar.

7-modul. O‘zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi

O‘zbek shevalarining morfologik xususiyatlari. O‘zbek adabiy tilidagi va o‘zbek shevalaridagi turlanishning farqi. Grammatik son, kelishik, egalik, shaxs-son, mayl, zamon kategoriyalariga xos shakllar, fe‘ning funksional shakllarining shevalardagi o‘ziga xosliklari. So‘z yasalishi va sintaksis. Shevalarda so‘z birikmalari, izofali konstruksiyalar, to‘liq va to‘liqsiz gaplar, so‘z-gaplarning qo‘llanish xususiyatlari.

8-modul. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasining muhim xususiyatlari

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga birlashuvchi dialekt va shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari.

9-modul. Qipchoq, o‘g‘uz lahjalarining muhim xususiyatlari

Qipchoq, o‘g‘uz lahjasiga birlashuvchi dialekt va shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari.

10-modul. Areal lingvistika

Areal lingvistikaning til va shevalarni o‘rganish usullari. Izoglossa tushunchasi. Dialektal xarita va atlas, uning yaratilish tarixi va ahamiyati. O‘zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning vujudga kelishi va rivojlantirilishi.

11-modul. Adabiy til va dialekt munosabati.

Sheva, milliy til va adabiy til. Badiiy asarlardagi dialektizmlar va ularning turlari. O‘zbek dialektologiyasi fanining til va adabiyot o‘qituvchilari uchun ahamiyati. Dialektal xato tushunchasi, ularni bartaraf etish yo‘llari. Dialektizmlarning adabiy tilga singish jarayoni. Avtonomiya va geteronomiya. Bir xalq tilining turli davlat hududlarida alohida – alohida mustaqil rivojlanishi, yozuvdagi farqlar, adabiy me‘yorlarning o‘ziga xosligi.

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha kafedra professor-o'qituvchilari tomonidan ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi. Unda talabalar asosiy ma'ruza mavzulari bo'yicha olgan bilim va ko'nikmalarini amaliy mashg'ulotlarni bajarish orqali yanada boyitadilar. Shuningdek, darslik va o'quv qo'llanmalar asosida talabalar bilimlarini mustahkamlashga erishish, tarqatma materiallardan foydalanish, ilmiy maqola va tezislarni chop etish orqali talabalar bilimini oshirish, o'tilgan mavzular bo'yicha ko'rgazmali qurollar tayyorlash.

Amaliy mashg'ulot uchun tavsiya etiladigan mavzular

1. Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash. An'anaviy transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish
4. Transkripsiya. Yangi transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish.
5. O'zbek shevalarida unlilar va undoshlar tizimi
4. Sheva matnlaridagi fonetik xususiyatlarni, shuningdek, y-, dj-, o- alashishni matnlar tahlilida aniqlash
5. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash
6. Sheva matnlari yuzasidan leksik tahlil. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda so'zlarni tarixiy va zamonaviy qatlamga ko'ra tahlil qilish
7. Dialektal so'zlarni semantik guruhlariga bo'lib o'rganish
8. Sheva matnlaridagi morfologik o'ziga xosliklar. Kelishik, egalik va ko'plik qo'shimchalarini izohlash
9. Shevalarda modal shakllarning qo'llanishi
10. Sifat, son, olmosh va ravish, ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalarning shevalarga xos o'zgachaligi
11. O'zbek shevalarida fe'l zamonlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish
12. Fe'lning vazifadosh shakllari
13. Sheva matnlarida uchraydigan so'z yasashini qayd etish va izohlash
14. Shevalar sintaksisi. Shevaga oid matnlardagi sodda va qo'shma gaplarni hamda undalmalarni tavsiflash
15. Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili.
16. Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili
17. O'g'uz lahjasidagi matnlar tahlili
18. Badiiy asarlarda dialektizmlar va ularning turlarini aniqlash

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

“O'zbek dialektologiyasi” fanini o'rganuvchi talabalar auditoriyada olgan nazariy bilimlarini mustahkamlash va tilshunoslikning amaliy masalalarni hal qilishda ko'nikma hosil qilish uchun mustaqil ta'lim tizimiga asoslanib, kafedra o'qituvchilari rahbarligida, mustaqil ish bajaradilar. Bunda ular qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib hamda Internet saytlaridan foydalanib referat va ilmiy doklad tayyorlaydilar, amaliy mashg'ulot mavzusiga doir uy vazifalarini

bajaradilar, ko'rgazmali qurollar va slaydlar tayyorlaydilar.

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

8. Amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik.
9. Darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fanning boblari va mavzularini o'rganish.
10. Tanlangan sheva bo'yicha materiallarni tahlil qilish.
11. Maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash.
12. Talabaning o'quv-ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan mazkur fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish.
13. Faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlarini yo'lga qo'yish.
14. Masofaviy (distansion) ta'limni tashkil etish.

Mustaqil ishlar uchun tavsiya etiladigan mavzular

19. O'zbek shevalarining o'rganilish tarixi.
20. Shevalarni tadqiq qilish usullari
21. O'zbek shevalari tasnifi.
22. Transkripsiya va uning turlari.
23. Transkripsiyani o'zlashtirish va sheva materiallarini qayd etish.
24. Shevaga xos matnlarning fonetik xususiyatlari.
25. Shevalarda fonetik hodisalar.
26. Fonetik qonuniyatlar.
27. Ma'lum bir sheva lug'atini tayyorlash.
28. Shevaga oid matnlarning leksik xususiyatlari.
29. Shevalararo moslik (variant) masalasi.
30. Shevaga oid matnlarning morfologik xususiyatlari.
31. Shevaga oid matnlarning sintaktik xususiyatlari.
32. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga xos xususiyatlar.
33. O'zbek tilining qipchoq lahjasiga xos xususiyatlar.
34. O'zbek tilining o'g'uz lahjasiga xos xususiyatlar.
35. O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning vujudga kelishi va rivojlantirilishi.
36. O'zbek shevalari dialektologik atlasida ishlash.

Dasturning axborot- uslubiy ta'minoti

Mazkur fanni o'qitish jarayonida zamonaviy (xususan interaktiv) metodlar, pedagogik va axborot-kommunikatsiya (mediata'lim, amaliy dastur paketlari, prezentasion, elektron-didaktik) texnologiyalarni qo'llash nazarda tutiladi. Jumladan:

- o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, tabiati bilan bog'liq bo'lgan ma'ruza mashg'ulotlarda zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o'zbek shevalari fonetikasi, o'zbek shevalari leksikasi mavzusida

o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda kichik guruhlarda musobaqalar tashkil qilish diskursiv tahlil, kartografiya, mantiqiy bo'laklash metodlari va "Aqliy hujum", "Hamkorlikda ishlash", "FSMU", "Klaster", "Keys stadi", "Blits" va boshqa texnologiyalar qo'llaniladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

6. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –Toshkent: O'zbekiston, 1997.
7. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
8. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
9. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
10. Ashirboyev S.O'zbek dialektologiyasi. – T.: "Navro'z", 2016.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Aliyev A.Yu., Nazarov K.N. O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: 1976.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi (Yangi o'zbek yozuvida). – Toshkent: 2011.
3. Begaliyev M.Q. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. –Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007.
4. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press.- 2004.
5. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: 1991.
6. Jo'rayev B. O'zbek adabiy tili va dialektlari. – Toshkent: Fan, 1963.
7. Ishayev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977.
8. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
9. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. – Toshkent: Muharrir, 2011.
10. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
11. Reshetov V.V. O'zbek dialektlarini monografik o'rganish // O'TA.1960. 1-son.
12. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
13. Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O'TA, 1966.
14. Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
15. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – Toshkent: Fan, 1981.
16. Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. – Qarshi: Nasaf, 2000.

17. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 1-qism. – Toshkent: Fan, 1957.
18. O‘zbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism. –Toshkent: Fan, 1960.
19. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.
20. O‘zbek shevalari leksikasidan materiallar to‘plash uchun so‘roqlik. – Toshkent: Fan, 1989.
21. O‘zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1984.
22. O‘zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1966.
23. O‘zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1991.
24. O‘zbek dialektologiyasi. O‘UM, O‘zMU 2011. O‘zbek filologiyasi fakulteti kutubxonasi.

Internet saytlari

1. www.turk.dili.google.com.tr
2. http://www.ut.uz/eng/today/europe_recognizes_her_discovery.mgr
3. <http://www.schneid9.de/sprache/linguistik/ling11.pdf>
4. <http://www.uni-leipzig.de/~fsgger/materialien/Texte/Lexikologie.pdf>

MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

1. “Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu bo‘icha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniq lash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo‘yicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida q o‘llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- Ishtirokchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o‘quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- o‘quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma’no anglatishi, qachon, qanday holatlarda q o‘llanilishi haqida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o‘qituvchi berilgantushunchalarning t o‘gri va t o‘liq izohin o‘qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi; har bir ishtirokchi berilgan to‘gri javoblar bilan o‘zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o‘z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o'quv jarayonini bahs-munozarali o'tkazishda qo'llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga hamda shu bilan birga bahslashish madaniyatini o'rgatadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

- **F** – fikringizni bayon eting
- **S** – fikringiz bayoniga sabab ko'rsating
- **M** – ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring
- **U** – fikringizni umumlashtiring

Jadvalni to'ldiring

1-guruh

Savol	Transkripsiyaning qo'llanishiga ko'ra turlari.
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashti-ring	

• 2-guruh

Savol	Transkripsiyaning vazifasiga ko'raturarlari.
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashti-ring	

Insert– samarali o‘qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o‘qib-o‘rganishga yordam beradi. Bunda mavzular, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o‘qib chiqib “v”, “+”, “-”, “?” belgilari orqali o‘z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

- (v) – men bilgan narsani tasdiqlaydi.
- (+) – yangi ma’lumot.
- (-) – men bilgan narsaga zid.

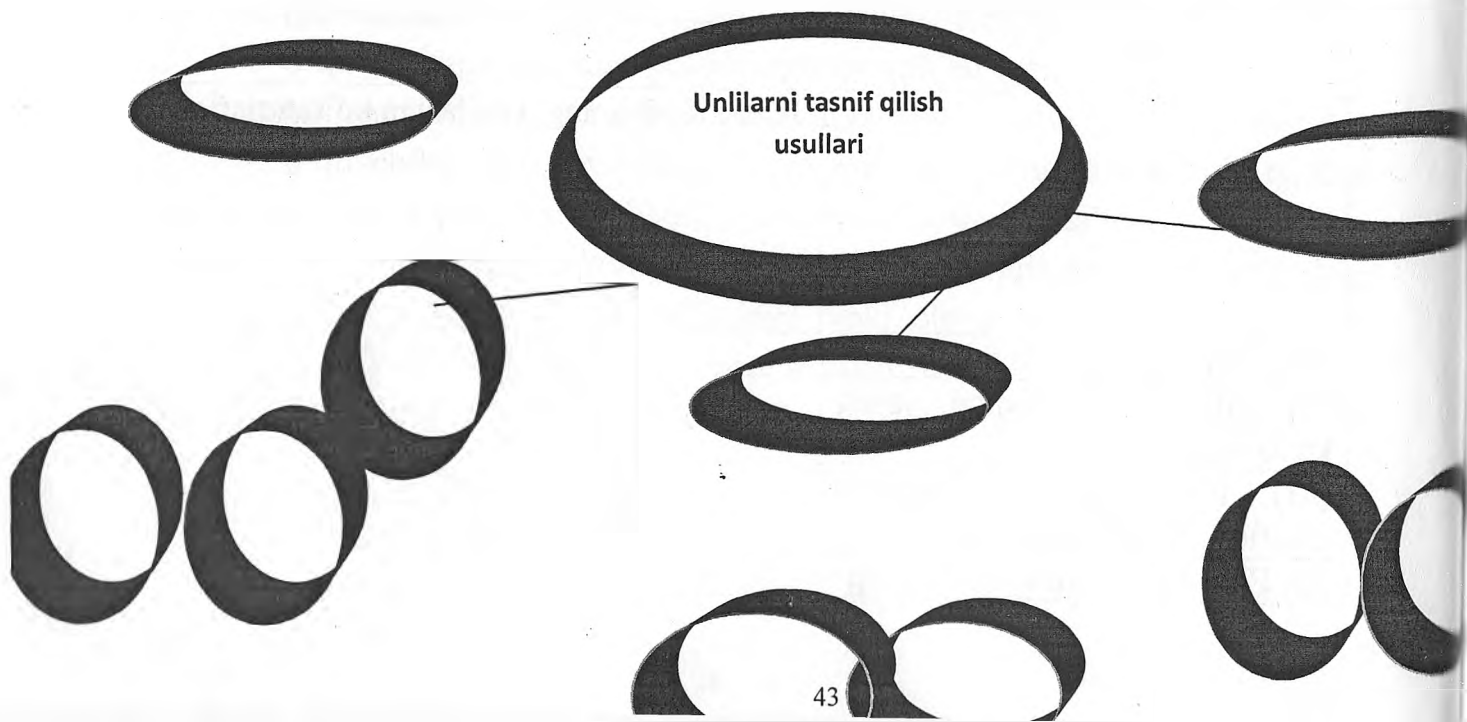
Tushunchal				
Transkripsiya				
Transliteratsiya				
Translyatsiya				
Fonetik transkripsiya				
Fonologik				
Diakritik belgi				

(?) – meni o‘ylantirdi. Bu borada menga qo‘shimcha ma’lumotlar zarur.

“Tarmoqlash” metodi

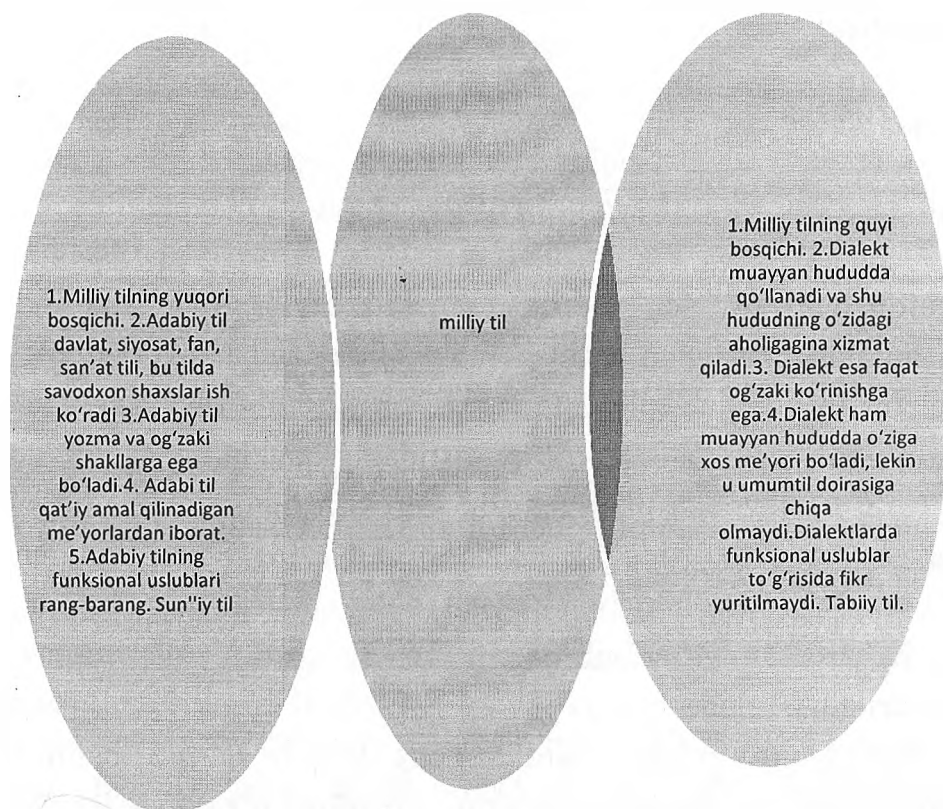
(Klaster)

Fikrlarning tarmoqlanishi – bu pedagogik strategiya bo‘lib, u talabalarni biron-bir mavzuni chuqur o‘rganishlariga yordam beradi, talabalarni mavzuga talluqli tushuncha yoki fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog‘langan holda tarmoqlashlariga o‘rgatadi.

VENN DIAGRAMMASI

Strategiya o‘quvchi (talaba)larda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o‘zlashtirish (sintezlash) ko‘nikmalarini hosil qilishga yo‘naltiriladi. U kichik guruhlarni shakllantirish asosida aniq sxema bo‘yicha amalga oshiriladi.

BLITS O‘YINI «MENIMCHA TO‘G‘RI TOPDIM»

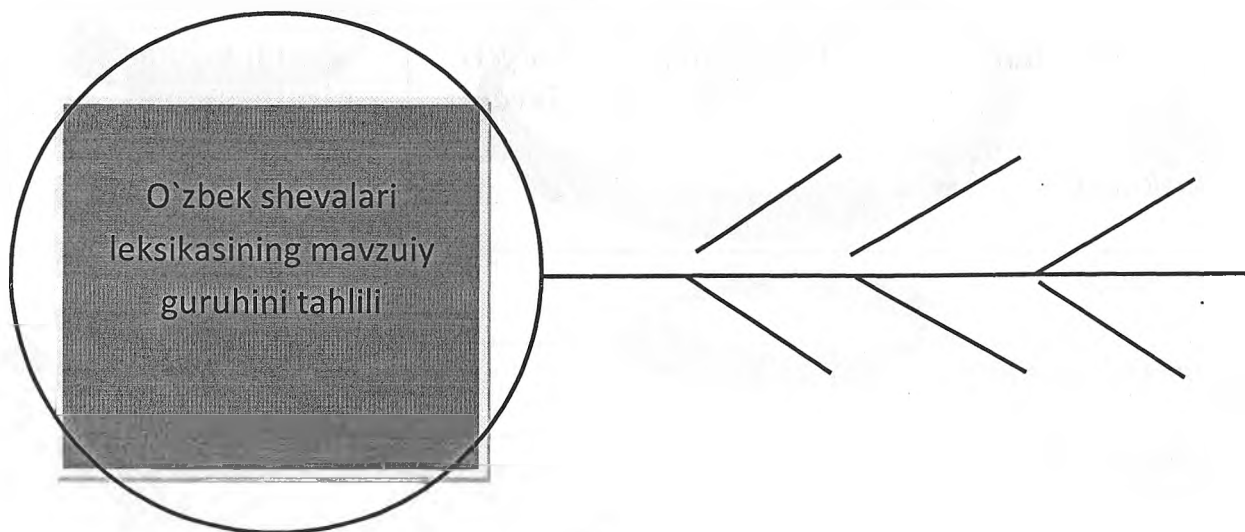
1	2	3	4
Misollar	Talabaning javobi	To‘g‘ri javob	Javob uchun ajratilgan ball
<i>рѣсѣк-тoш</i>			
<i>нeрѣ-нeгa</i>			
<i>чѣкѣч-нoнпaр</i>			
<i>Дѣкѣ-чoвлi</i>			

<i>Qarndja -chumoli</i>			
<i>morchə-o'rgimchak</i>			
<i>mətəl-ertak</i>			
<i>chopchəy-hikoya</i>			
<i>shətə -narvon</i>			
<i>buvək-chaqaloq</i>			
<i>Mehnatingiz mahsuli muborak bo'lsin!</i>			

O'yin qoidasi: 1- ustunda berilgan misollarda leksik moslik mavjud bo'lgan so'zlarni aniqlang. 2-raqam ostidagi kataklarda talaba javoblari beriladi. Bu talaba har bir to'g'ri deb bilgan javobiga «+», noto'g'ri deb bilgan javobiga «-» alomatlarini qo'yib boradi. 3-raqam ostidagi kataklarda o'qituvchi tomonidan aytilgan to'g'ri javoblar belgilanadi. Bunda ham «+», «-» alomatlarini foydalaniladi. 4-raqam ostidagi kataklarda esa har bir to'g'ri topilgan javob uchun 0.1 ball, noto'g'ri javob uchun 0 ball belgilanadi va bu ballar javob uchun ajratilgan ballar ustuniga qo'yib boradi. Talaba ishni nihoyasiga etkazgach ballar umumlashtiriladi. Talaba barcha javoblarni to'g'ri topsa 5 ballni qo'lga kiritadi. Har bir mashg'ulot uchun ajratilgan eng yuqori ball 5 ballni tashkil etadi.

O'zbek shevalari leksikasining mavzuiy guruhini o'rgatish jarayonida "Baliq skleti" texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

«Baliq skleti» texnologiyasi

Ushbu texnologiya sheva leksikasi mavzuiy guruhini tahlil qilishga qaratilgan. Yuqori qismida mavzu guruhlar turi yozilsa, pastki qismida esa ularga doir soʻzlar yozilib, misollar bilan izohlanadi.

MA'RUZA MATERIALLARI

1-Mavzu: Kirish. O'zbek dialektologiyasi fanining predmeti, maqsad va vazifalari

Reja:

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
2. O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligi.
4. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati.
5. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizning siyosiy va milliy istiqlolga erishganiga ham 25 yil to'g'ri. O'zbekiston Respublikasi istiqlolga erishgandan so'ng milliy qadriyatlarimizga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga o'zgarganligi barchaga ma'lum. O'zbek tili ham milliy qadriyatlar tizimining bir bo'lagidir. Adabiyotlarda milliy tilning quyi bosqichi sifatida uning shevalari tilga olinadi. Aslida ona tili deganda shevani tushunish to'g'ri bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi "Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida"gi farmonida "O'zbek tili qadimiy va boy tarixga ega bo'lib, uning shakllanishida miloddan oldingi va miloddan keyingi dastlabki asrlarda mintaqamiz hududida yashagan baqtriyalar, so'g'diyalar, xorazmiylar va boshqa elat va millatlar o'z ta'sirini ko'rsatgani haqida mavjud ilmiy manbalar dalolat beradi. O'zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimiy turkiy til katta hissa qo'shganini alohida ta'kidlash tabiiydir. Shu borada Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy kabi ilmu fan va adabiyot namoyandalarining xizmati va qoldirgan merosi muhim o'rin egallaganini qayd etish joiz" deyiladi.

"O'zbek dialektologiyasi" ijtimoiy lingvistika fanlaridan biri bo'lib, o'zbek shevalarini o'rganadigan fandır. **Dialektologiya** so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'g'risidagi bilim degan ma'noni bildiradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalish chegaralarini o'rganadi.

Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Biz ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho boylukning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylash, uni

boyitish, nufuzini oshirishni o'zimiz uchun eng ustuvor, uzviy davom etadigan yuksak maqsad deb bilishimiz va bu masalaning ahamiyati hech qachon e'tiborimizdan chetda qolmasligi zarur".

Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda yurtboshimiz I. A. Karimovning: "*Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir*¹", – degan so'zlarini eslash o'rinlidir. Demak, shevalar to'g'risidagi fanni o'rganish talabalarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug'diradi. To'g'ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o'zbek adabiy tilida muomala qilishi shart, lekin bu o'z shevasini unutishi kerak degan so'z emas.

O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg'uristonidava boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o'zbek tili bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga ham molikdir. Bu fanni o'rganishdan maqsad o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va, qisman, sintaktik xususiyatlari haqida talabalarga to'la ma'lumot berishdir. Bu esa quyidagi vazifalarni keltirib chiqaradi:

- talabalarga o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tayanch bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to'g'risida tasavvur hosil qilish;

- o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma'lumot berish;

- shevalarni o'rganish metodlari to'g'risida tushuncha berish hamda sheva vakillaridan ma'lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;

- adabiy til va sheva munosabatlari to'g'risida tushuncha hosil qilish; maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari ta'limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy tayyorlash.

Har bir tilning shevalarini o'rganuvchi fan **tasviriy dialektologiya** deb yuritiladi. O'zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir. Bu fan boshqa fanlarni, shu jumladan til tarixini o'rganishda zaruriy manba ekanligini hisobga olsak, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to'g'risida ham fikr yuritish

¹Karimov I. Vatan va xalq mangu qoladi. – Toshkent: Alii sher Navoiy nomiдаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б.123.

lozim bo'лади. Tilning rivojlanishi ayni o'rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa **tarixiy dialektologiya**ning tekshirish obyektidir. O'zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya endigina shakllanib kelmoqda.

Tarixiy dialektologiya tilning dialektal xususiyatlari bilan birga shu xususiyatlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, turli davrlarda o'zgarishi, qardosh tillar bilan munosabati va shu shevalarning tashkil topishida boshqa tillarning ishtirokini aniqlash kabilarni ham o'rganadi, lahja va shevalarni lingvo-geografik usullar bilan o'rganish ham, birinchi navbatda, tarixiy maqsadlarni ko'zda tutadi.

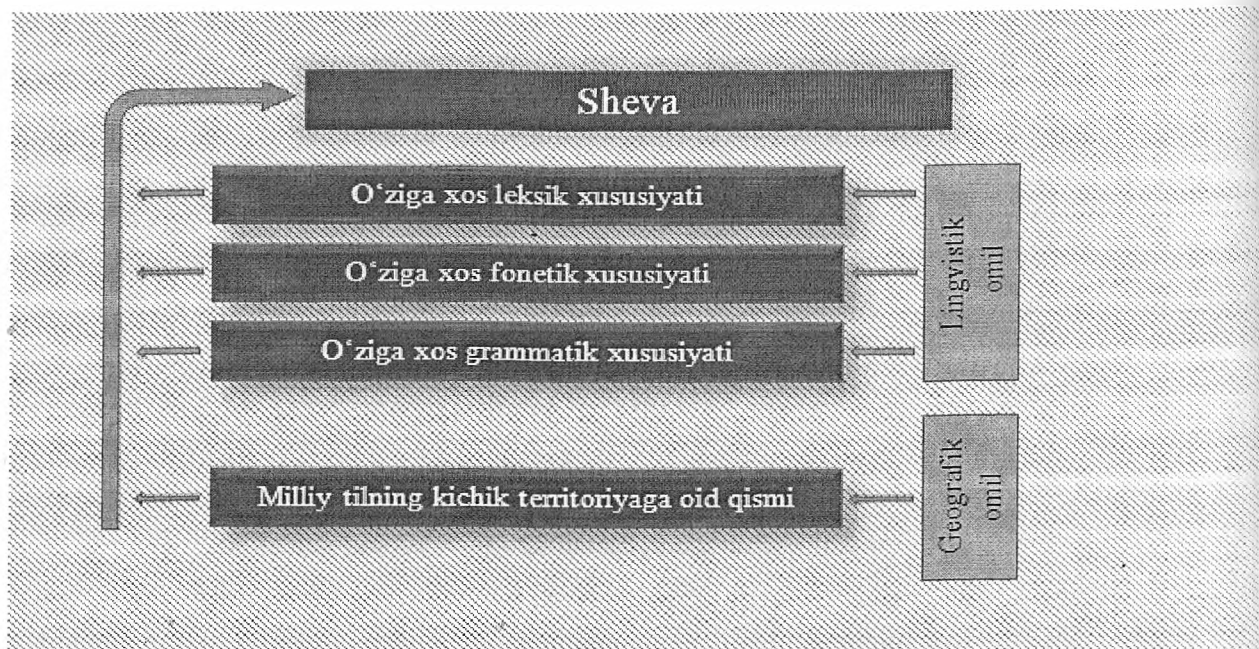
Shevalarni o'rganish til tarixi uchun ham, xalq tarixi uchun ham boy va qimmatli ma'lumotlar beradi. Adabiy tilda allaqachon yo'q bo'lib ketgan yoki ma'lum darajada o'zgarib ketgan leksik elementlar va ayrim grammatik shakllar mahalliy shevalarda saqlanib qolgan bo'ishi mumkin. Bu jihatdan dialektologiya til tarixini o'rganish uchun juda ahamiyatlidir.

Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi ham o'zbek adabiy tili tarixini o'rganish, uning ayrim noaniq masalalarini yoritish uchun asosiy manbadir. Qadimiy o'zbek yozma yodgorliklarining biz uchun noaniq bo'lgan ayrim xususiyatlarini hozirgi zamon o'zbek shevalarini o'rganish bilan (shu sheva materiallari yordamida) aniqlashimiz to'ldirishimiz mumkin. Dialektlarni o'rganish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega. Shevalarni o'rganish o'zbek adabiy tilining fonetik leksik-grammatik meoyorlarini belgilash uchun, shuningdek, o'zbek orfografiya va orfoepiyasini mo'otadillashtirish uchun ham katta yordam beradi.

Shevalarni o'rganish xalq tarixi, etnografiyasi uchun muhimdir. Masalan, shevalarni o'rganish orqali o'tmishdagi urug'-qabilalarning joylashish hududlarini aniqlash, toponimlar, gidronimlar va shu kabi nomlar vositasida xalq tarixining ayrim lavhalarini yaratmoq mumkin bo'лади.

1. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda **sheva, dialekt, lahja** degan terminlar qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish albatta zarur.

Sheva forsha *ravish, tarz, yo'sin* degan ma'nolarni bildirib, fanda o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (1-rasm).

Dialekt soʻzi yunoncha boʻlib, *sheva* degan maʼnoni anglatib (aslida **qabila tili** demakdir), aksariyat til xususiyatlari oʻxshash boʻlgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha soʻz boʻlib u ham *ravish, tarz, yoʻsin, sheva* maʼnolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan oʻzbek tilining taraqqiyotiga asos boʻlgan sheva va dialektlarning eng yirik toʻdasini anglatadi.

Mashhur ingliz dialektologlari K.Chambers, Piter Trudgill oʻzining "Dialectology" kitobining "Language and ethnic group" (Til va etnik guruhlar) boʻlimida maʼlumot beradi. Tildagi lahjalarning farqlanishi boshqa tillarda, jumladan, ingliz tillarida ham kuzatiladi, bunda, albatta, etnik guruhlar tilining tarixiy taraqqiyoti natijasidir².

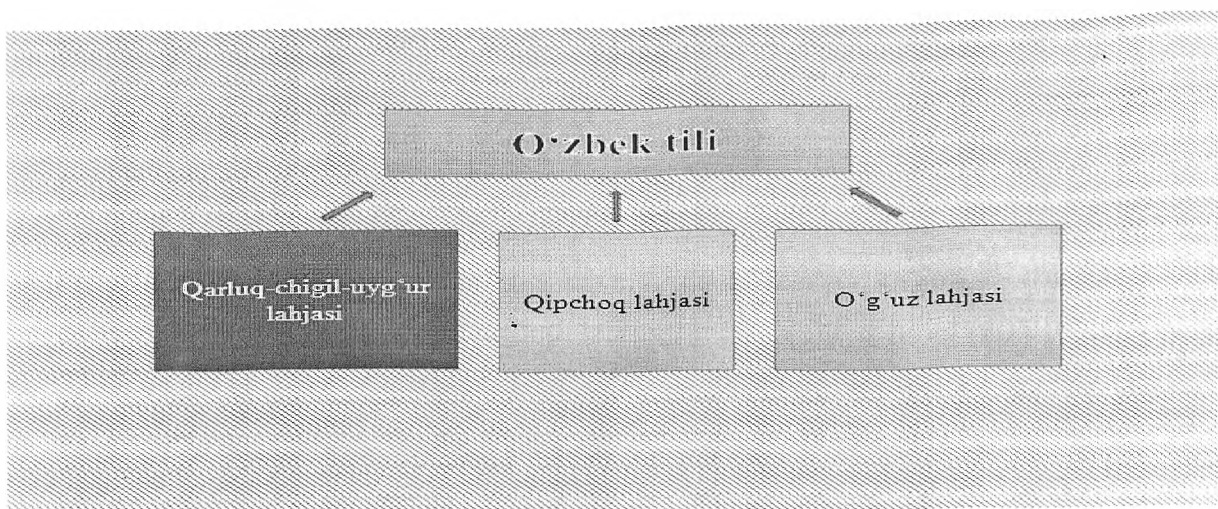
Language and ethnic group

In many communities, different ethnic groups speak different languages.

What is more interesting for our purposes, however, are cases where different ethnic groups speak the same language but differ quantitatively or qualitatively in their use of particular variables.

Oʻzbek tili oʻz tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular: *qarluq-chigil-uygʻur lahjasi, qipchoq lahjasi, oʻgʻuz lahjasidir* (2-rasm).

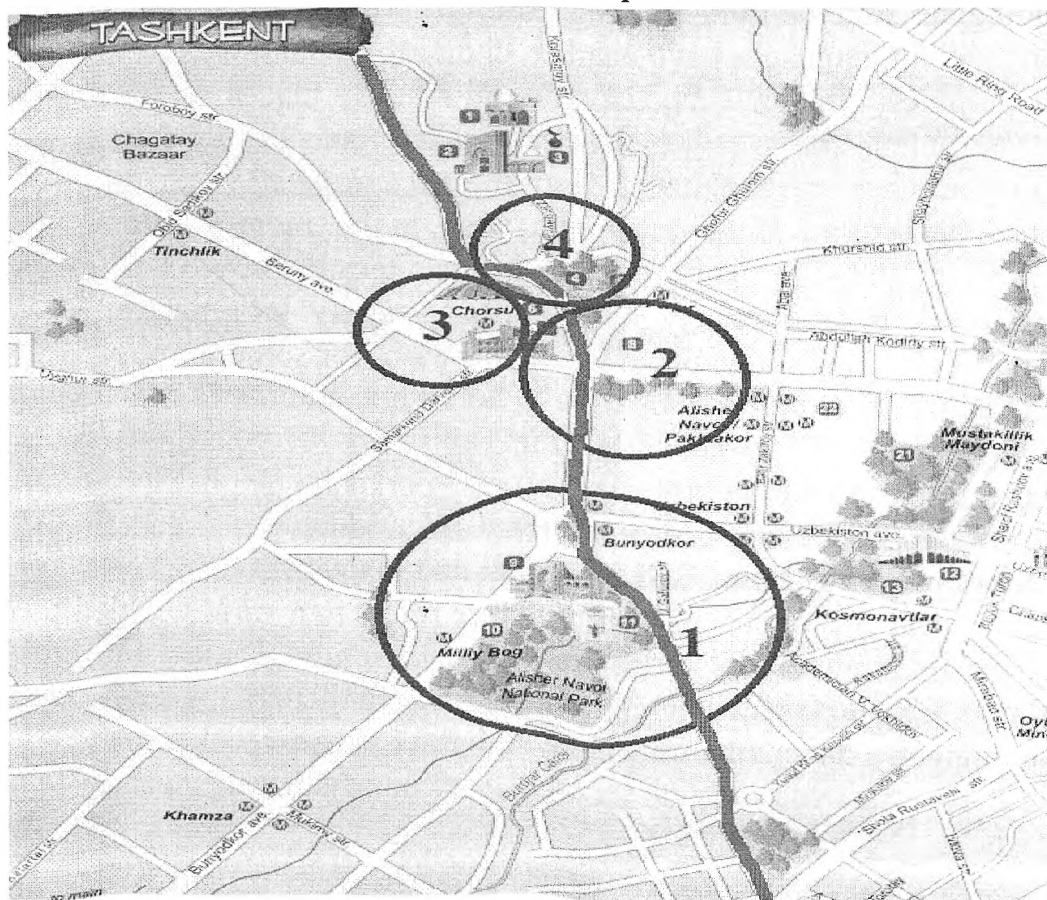
²J.K.Chambers, Piter Trudgill. Dialectology.—Cambridge.2004. 63 p.

Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida *dialekt va sheva (zoop)* terminlariga ko'proq murojaat qilinadi.

Bir dialect tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan farqlar bo'ladi, uni 3-rasmdan anglab olish mumkin.

Shevaning farqlanishi

1 – Beshyog‘och dahasida: - b□rsəmbz.

2 – Xadra dahasida: - b□rsovuz.

3 – Chorsu dahasida: - b□rso://b□rsok.

4 – Eski Jo‘va dahasida: -b□rso:vuzə

G‘arb dialektologiyasida bu mazmunda til, dialect va accent terminlaridan foydalaniladi. Ularda lahja tushunchasi qatnashmaydi. Accent tushunchasi sheva bilan ekvivalent bo‘lsa, dialect accentlarni birlashtiradi³.

Language, dialect and accent

It seems, then, that while the criterion of mutual intelligibility may have some relevance, it is not especially useful in helping us to decide what is and is not a language. In fact, our discussion of the Scandinavian languages and German suggests that (unless we want to change radically our everyday assumptions about what a language is) we have to recognise that, paradoxically enough, a ‘language’ is not a particularly linguistic notion at all. Linguistic features obviously come into it, but it is clear that we consider Norwegian, Swedish, Danish and German to be single languages for reasons that are as much political, geographical, historical, sociological and cultural as linguistic. It is of course relevant that all three Scandinavian languages have distinct, codified, standardised forms, with their own orthographies, grammar books, and literatures; that they correspond to three separate nation states; and that their speakers consider that they speak different languages. The term ‘language’, then, is from a linguistic point of view a relatively nontechnical term. If therefore we wish to be more rigorous in our use of descriptive labels we have to employ other terminology. One term we shall be using in this book is variety. We shall use ‘variety’ as a neutral term to apply to any particular kind of language which we wish, for some purpose, to consider as a single entity. The term will be used in an ad hoc manner in order to be as specific as we wish for a particular purpose. We can, for example, refer to the variety ‘Yorkshire English’, but we can equally well refer to ‘Leeds English’ as a variety, or ‘middle-class Leeds English’ – and so on. More particular terms will be accent and dialect. ‘Accent’ refers to the way in which a speaker pronounces, and therefore refers to a variety which is phonetically and/or phonologically different from other varieties. ‘Dialect’, on the other hand, refers to varieties which are grammatically (and perhaps lexically) as well as phonologically different from other varieties. If two speakers say, respectively, *I done it last night* and *I did it last night*, we can say that they are speaking different dialects.

³.K.Chambers, Piter Trudgill. Dialectology, Cambridge university press,2004, p.-4

The labels 'dialect' and 'accent', too, are used by linguists in an essentially ad hoc manner. This may be rather surprising to many people, since we are used to talking of accents and dialects as if they were well-defined, separate entities: 'a southern accent', 'the Somerset dialect'. Usually, however, this is actually not the case. Dialects and accents frequently merge into one another without any discrete break.

Dialektologiyada ikki xildagi dialekt to'grisida fikr yuritish mumkin, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. Mahalliy dialekt umumxalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi. Bu atama boshqa manbalarda "sotsial dialect" nomi bilan yuritiladi.

Ya'ni mahalliy dialekt muayyan dialektning ijtimoiy muhiti, uning tarixiy rivojlanishini o'rganadi. Shu bilan birga shahar dialekti to'grisida ham fikr yuritilib, shahar dialektini o'rganishda qator muammolarning mavjudligi ko'rsatiladi va tadqiqotlarni olib borishda shahar aholisi qatlamlari va ularning tarixini birga olib o'rganish kerakligi aytiladi.⁴ Bu muammolar o'zbek tili shahar shevalarida ham kuzatilmoqda .

Urban dialects

It also gradually came to be realised that the focusing of traditional dialectology on rural dialects had led to an almost total neglect, in many countries, of the speech forms used by the majority of the population, namely those who lived in towns and cities. This was of course particularly true of heavily urbanised countries such as England, where perhaps 90 per cent of the population live in towns. Linguists and dialectologists remained ignorant about the way in which most people in England (and elsewhere) speak, and have therefore been missing out on a great deal of linguistic data. The feeling therefore developed that the study of urban dialects was not only an interesting but a necessary task. This development towards social and urban dialectology has to be seen in its historical context. The initial impetus for dialectological work, as we have seen, lay in comparative philology, and it was because of this historical emphasis that dialectologists had looked mainly to rural speech forms. Urban dialects were felt, correctly, to be less conservative.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhdagi shaxslarning umumxalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib, o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha – kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina

⁴K.Chambers, Piter Trudgill. Dialectology, Cambridje university press,2004, p.-45-46.

foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ular biror sheva yoki dialekt xususiyatiga teng emas. Ijtimoiy dialektda shevaga oid soʻzlar ham baʼzan qatnashishi mumkin. Boshqacha aytganda, ijtimoiy dialektda oʻziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar boʻlmaydi, lekin ayrim leksik xususiyatlari boʻlishi mumkin.

Oʻzbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni oʻrganmaydi, ijtimoiy qatlamlar “til”i **sotsiolingvistikaning** boshqa boʻlimlari obʼyektidir.

2. Oʻzbek tilining murakkab dialektal tarkibi.

Profitor E. D. Polivanov “Oʻzbek dialektologiyasi va oʻzbek adabiy tili” nomli asarida(1933) oʻtgan asrning birinchi choragidayoq oʻzbek tili oʻzining koʻp shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida maʼlumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir nechaomillarga borib taqaladi. Professor V. V. Reshetov oʻzbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urugʻ va qabilalar miqdori ancha koʻp boʻlganligi toʻgʻrisidaxabar beradi. Ular ichida oʻzbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uygʻur, qipchoq urugʻlari, qangli, qatagʻon urugʻ va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol oʻynagan.

Oʻzbek tilining dialektal oʻziga xosligida qadimgi urugʻ va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi oʻzbeklar tilidan koʻpgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning oʻziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qatʼiylashishiga aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol oʻynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan.

Tarixchi olim K. Shoniyozovning koʻrsatishicha, qarluqlarva ularga qonqardosh boʻlgan chigil, xalaj qabilalari ile daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Fargʻona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarluqlar tomonidan ishgʻol qilingan. IX-X asrlarda oʻgʻuzlar Sirdaryoning quyi va oʻrta havzalarini hamda Orol boʻylarini ishgʻol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy oʻlkasida, Irtish boʻylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari boʻylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar.

Oʻzbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolganligiga oʻzbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va forsiy tilning kuchli taʼsiri ham sabab boʻlgan. Jumladan, Qoraqalpogʻistondagi oʻzbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz oʻzbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy oʻzbek shevalariga qozoq tilining, Qirgʻizistondagi oʻzbek shevalariga qirgʻiz

tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (Markaziy shahar shevalarini hisobga olmaganda) lahjada uchraydi, shuningdek, unlilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

3. O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlarga aloqadorligi.

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, avvalo, "Hozirgi o'zbek tili" fani nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi" bo'limlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Aksincha, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy materiallariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv rejalarida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli mavzularni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

"O'zbek dialektologiyasi" fani, ayniqsa, "O'zbek tili tarixi" fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq o'zbek tiliga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarda tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash lozimki, bizgacha yetib kelgan o'zbek tili manbalari o'z davrining adabi tilida yozilgan bo'lsa-da, ayni zamonda, o'sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan. Shuning uchun ham, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklarda dialektal o'ziga xosliklar namayon bo'ladi, chunki asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham, ular shevasi xususiyati u yoki bu tarzda asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari esa til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tamoman yo'qolib ketmaydi, balki u yoki bu darajada shevalarimizdan birida o'z ma'nosida yoki qisimsn ma'nosi o'zgaran shaklda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim tushunchalarni oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan, "Devonu lug'atit turk" asaridagi *анач ланаč* so'zi (qizlarni erkalash shakli) Shimoliy o'zbek shevalarida, *atiz* (ekin maydoni) so'zi Xorazmda, *ävdädi* / *ävdidi*(terdi) so'zi *ävdädi* / *ävdädi* tarzida Shimoliy o'zbek shevalarida, *кьзләди* / *kizlädi*(vashirdi) so'zi *гьзләди* / *gizlädi* tarzida Xorazmda va Shimoliy o'zbek

shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Кашур* / *kāšūr* so'zi "Devon"da *turpma*'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *гашур* / *gāšir* variantidasabzini bildiradi. Demak, u qisman ma'no o'zgarishiga uchragan.

O'zbek dialektologiyasi **geografiya** fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan terri toriyaning ko'lami, aholisining miqdori, shu terri toriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi **o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati** fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

4. O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati.

O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek dialektologiyasi bilimlari bilan qurollantirib, o'z pedagogik faoliyatida dialektal xatolar ustida ishlashga ham tayyorlaydi, ya'ni o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini aniqlash va to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

5. O'zbek shevalarini o'rganish metodlari.

O'zbek shevalari *tasviriy (tavsifiy), qiyosiy, qiyosiy-tarixiy, lingvistik geografiya* metodlarida o'rganib kelinmoqda.

Muayyan shevaning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tuzilgan savolnoma asosida tavsif qilib chiqish asosida o'rganish *tasviriy (tavsifiy) metod*dir. Bunda o'zbek adabiy tili xususiyatlari asos qilib olinadi.

Shevaga xos xususiyatlar yondosh shevalarga, qarindosh tillaga qiyoslab o'rganilishi *qiyosiy metod*dir. O'zbek shevalarini o'rganishda, asosan, *tasviriy va qiyosiy* metoddan foydalanilgan hamda boy material to'plangan.

O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan *qiyosiy-tarixiy metod*dan ham foydalanilgan. Bu metodga ko'ra, o'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'atit turk", "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shuningdek, shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o'rganiladi (bu haqda "Areal tilshunoslik (Lingvistik geografiya)" mavzusida fikr yuritiladi).

Nazorat savollari

1. O'zbek dialektologiyasining maqsadi nimalardan iborat?

2. O‘zbek dialektologiyasining vazifasi nimalardan iborat?
3. O‘zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan o‘zaro bog‘langan?
4. O‘zbek shevashunsligining nazariy va amaliy ahamiyati?
5. Tasviriy dialektologiya nima?
6. Tarixiy dialektologiya nima?
7. Sheva deb nimaga ataladi?
8. Dialekt deb nimaga ataladi?
9. Lahja deb nimaga aytiladi?
10. O‘zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan bog‘langan?
11. O‘zbek shevalari qaysi metodlar bilan o‘rganiladi?

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO‘Z, 2016.
2. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996 .
3. To‘ychiboyev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.1.
4. Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G‘. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
5. J.K.Chamers, Piter Trudgill. Dialectology. Cambridge. 2004.

GLOSSARIY

O‘zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] – o‘zbek shevalarini ilmiy ravishda o‘rganadigan fan.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] – o‘zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Dialekt[dialect]– o‘zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Lahja [dialect]– shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo‘lgan dialektlar jami.

Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi [Karluk-chigil-uygur dialect]– o‘zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug‘-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchak dialect]– o‘zbek tilining qipchoq urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

O‘g‘uz lahjasi [Uguz dialect] – o‘zbek tilining o‘g‘uz urug‘ va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to‘dasi.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method]– shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Qiyosiy-tarixiy metod [comparative historical method]– tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondash tillarga qiyoslab o‘rganish metodi, bu metoddan shevalarni o‘rganishda ham foydalaniladi.

TEST SAVOLLARI

1. O‘zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O‘zbek shevalarini o‘rganadi.
- B. O‘zbek dialektlarini o‘rganadi.
- C. O‘zbek adabiy tiliga asos bo‘lgan shevalarni o‘rganadi.
- D. O‘zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o‘rganadi.
- E. O‘zbek lahjalarini o‘rganadi.

2. Sheva deb:

- A. O‘zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.
- B. O‘zbek tilining o‘ziga xos leksik xususiyatlariga oid bir qismiga aytiladi.
- C. O‘zbek tilining o‘ziga xos fonetik va grammatik xususiyatiga ega bo‘lgan qismiga aytiladi.
- D. Sheva territorial tildir.
- E. O‘zbek tilining leksik fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan kichik qismiga aytiladi.

3. O‘zbek adabiy tiliga berilgan to‘liq ta‘rifni aniqlang:

- A. O‘zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqdashgan tildir.
- B. O‘zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo‘lib, so‘z san‘atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.
- C. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan barqaror, fonetik va morfologik jihatdan bir qolipga solingan milliy tilning yuqori bosqichidir.
- D. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me‘yorlashgan tildir.
- E. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so‘z ustalari tomonidan silliqdashgan tildir.

4. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo‘lgan shevalar yig‘indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalarni bildiradi.
- C. Leksik, fonetik va morfologik xususiyatlari yaqin bo‘lgan shevalarni birlashtiradi.
- D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo‘ladi.
- E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo‘lgan hamda o‘zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

5. Lahjaning ta‘rifini aniqlang.

- A. Bir-biriga yaqin bo‘lgan shevalar jamidir.
- B. Bir-biriga yaqin bo‘lgan dialektlar jamidir.
- C. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan dialektlarni birlashtiradi.
- D. Lahja - bu aslida til, sheva ma‘nolarini anglatadi.
- E. Dialektlarning yuzaga kelishiga asos bo‘ladi.

6. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.
- B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.
- C. O'g'uz, qipchoq, qarluq.
- D. O'g'uz, nayman, qarluq.
- E. O'g'uz, barlos, qipchoq.

7. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

- A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.
- C. O'zbeklarning etnik xususiyatlari va o'zbek tiliga tojik tilining ta'siri.
- D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.
- E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

8. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

- A. Qarluq.
- B. Qipchoq.
- C. O'g'uz.
- D. Qozoq-nayman.
- E. Qarluq-chigil-uyg'ur.

9. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. O'rta o'zbek.
- B. Janubiy Xorazm.
- C. Qarluq.
- D. Do'rmon.
- E. Jaloyir.

10. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

- A. Samarqand.
- B. Qipchoq.
- C. Xorazm.
- D. Buxoro.
- E. Marg'ilon

2-MAVZU: O'ZBEK SHEVALARI TASNIFI

REJA:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. K.K.Yudaxin tasnifi
3. E.D.Polivanov tasnifi
4. A.K.Borovkov tasnifi
5. V.V.Reshetov tasnifi.
6. O'zbek: dialektologlari

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari

O'zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va shu asnoda uning dastlabki tasniflari paydo bo'la bo'ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy til faktlari deb ham bo'lmaydi.

XX asrning boshlarida o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

- o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;
- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan singarmonizim va umlautning mavjudligi;
- tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;
- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;
- shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;
- so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

2. O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor K. K. Yudaxin tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlash darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;
- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;
- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;
- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga – Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xeva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda E. D. Polivanovning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar va ilmiy ishlarni yaratgan. Hozirgi kunda uning 150dan oshiq ishlari e'lon qilingan. E. D. Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933), "Toshkent shevasining tovush tizimi" (1922), "O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunalari" (1928) kabi ishlari mavjud.

E. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari E. D. Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin E. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibridizatsiya bilan bog'lab qo'yish mumkin emas, balki E. D. Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli barcha o'zbek shevalarini shaxsan o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1. Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg'ilon-Qo'qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A: Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo'qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

2. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari.

2. Shimoliy o'g'uz guruh (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

3. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm ("дж"lovchi); b) O'rta Xorazm ("й"lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on).

Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi (11-rasm).

O'zbek shevalarining prof. Y. D. Polivanov tomonidan qilingan klassifikatsiyasi

O'zbek tili

I. Chig'atoy lahjasi

II. O'g'uz lahjasi

III. Qipchoq lahjasi

1. Samarqand – Buxoro.
2. Toshkent.
3. Marg'ilon – Qo'qon.
4. Andijon – Shahrixon:
 - a) Chortoq yoki umlouldli shevalar.
5. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent-Turkiston) shevalari.
6. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Xozarasp, Yangiariq) shevalari.
2. Shimoliy o'g'uz guruhi (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

1. Xorazm qipchoq shevalari:
 - a) Shimoliy Xorazm (дж) "dj" lovchi
 - b) O'rta Xorazm (й) "y" lovchi shevalari.
2. Qurama shevalari.
3. Qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari.
4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on).

G'ozim Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) o'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan; turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, Qarluq guruhlariga ajratadi.

A. K. Borovkov tasnifi. A. K. Borovkov shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab "a/a"lovchi va /ā"lovchi shevalarni farqlaydi. ālovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; "a/a"lovchi shevalarni esa, o'z navbatida, "й/j"lovchi va "дж/ž"lovchi shevalarga ajratadi. "й/j"lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; "дж/ž"lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. **O'rta o'zbek dialekti.** Uni ikki guruhga ajratadi: 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. **Shayboniy o'zbek yoki "дж(dj)"lovchi dialekti.** Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi "дж(dj)"lovchi shevalarni kiritadi.

3. **Janubiy Xorazm dialekti.** Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. **Alohida guruh shevalariga** 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

V. V. Reshetov tasnifi (tasnif to'liq keltirilmoqda)⁵.

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etnogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) **shimoli-garbiy guruh** – o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o'zbek tilining qipchoq shevalari; territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) **janubi-g'arbiy guruh** – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) **janubi-sharqiy guruh** - bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo'lgan.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialektal kompleksi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

I. Qipchoq lahjasi. O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila guruh vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do'rmon, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar. Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

⁵Qarang: **Решетов В. В.** Ўзбек шевалярининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. – Б. 3-14.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlod-dan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish, o'z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

II. O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

III. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekistan territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik formalarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi.

Namangan shevalariga asos bo'lgan turkiy til birligini e'tiborga olmasdan turib, Andijon, O'sh kabi shevalar genezisini aniqlash mumkin emas. Shuningdek, Toshkent shevasining yuqorida ko'rsatilgan shevalarga genetik jihatdan aloqadorligini hisobga olmasdan turib, Toshkent shevasidagi ba'zi fonetik xususiyatlarning va morfologik formalarning kelib chiqishini tushuntirish mumkin emas, Modomiki, shunday ekan, yagona territoriyada va yagona bir til jamoa tarkibida bir-biriga bog'lanmagan holda vujudga kelgan til hodisalari yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Toshkent va Jizzax shevalarining yaqinligini tasodifiy bir hol deb bo'lmaydi, shuningdek, Qarshi, Toshkent va Namangan shevalari o'rtasidagi o'xshash fonetik hodisalarning mavjudligini faqat til taraqqiyotining umumiyliги bilangina izohlash mumkin. Iqon-Qorabuloq, ayniqsa, Chimkent-Sayram tipidagi shevalar ham shu umumiy taraqqiyot yo'lidan chetda qolgan emas. Chunki bu shevalar eski o'zbek yozuv tili bilan, shuningdek Toshkent va Namangan tipidagi shevalar bilan mustahkam aloqadordir. Faqat mazkur shevalarning ayrimlarigina o'g'uz tili elementlarini ma'lum darajada saqlaganligi bilan Toshkent, Namangan tipidagi shevalardan farqlanadi, xolos. Samarqand-Buxoro-Xo'jand guruh shevalarining turkiy zaminini ham qarluq-chigil-uyg'ur til birligi tashkil etadi, lekin bu shevalarning tarkibiy qismida tojik tili qatlamining minimal ustunligi va ikki tillilik saqlangan. Shu sababli mazkur shevalar bilingvizm jarayonini, har jihatdan o'zaro farqlanadigan til sistemalarining o'zaro ta'sir jarayonini o'rganish nuqtai nazaridan juda qiziqarlidir. Mazkur lahjaga oid shevalar (Toshkent, Jizzax, Qarshi, Andijon, Namangan, O'sh, Qorabuloq, Chimkent va boshqalar) tarixiy jihatdan bitta dialekt kompleksini tashkil etadi. Bu lahjani tubandagi guruhlariga bo'lish mumkin:

I. Farg'ona guruhi. U bir necha dialektlarni o'z ichiga oladi:

1. Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi.).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

2. Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

3. O'sh-O'zgan dialekti. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

4. Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

II. Toshkent guruhi.

1. *Toshkent dialekti*. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

2. *Jizzax dialekti*.

III. Qarshi guruhi.

1. *Qarshi dialekti*. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

2. *Samarqand-Buxoro dialekti*. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

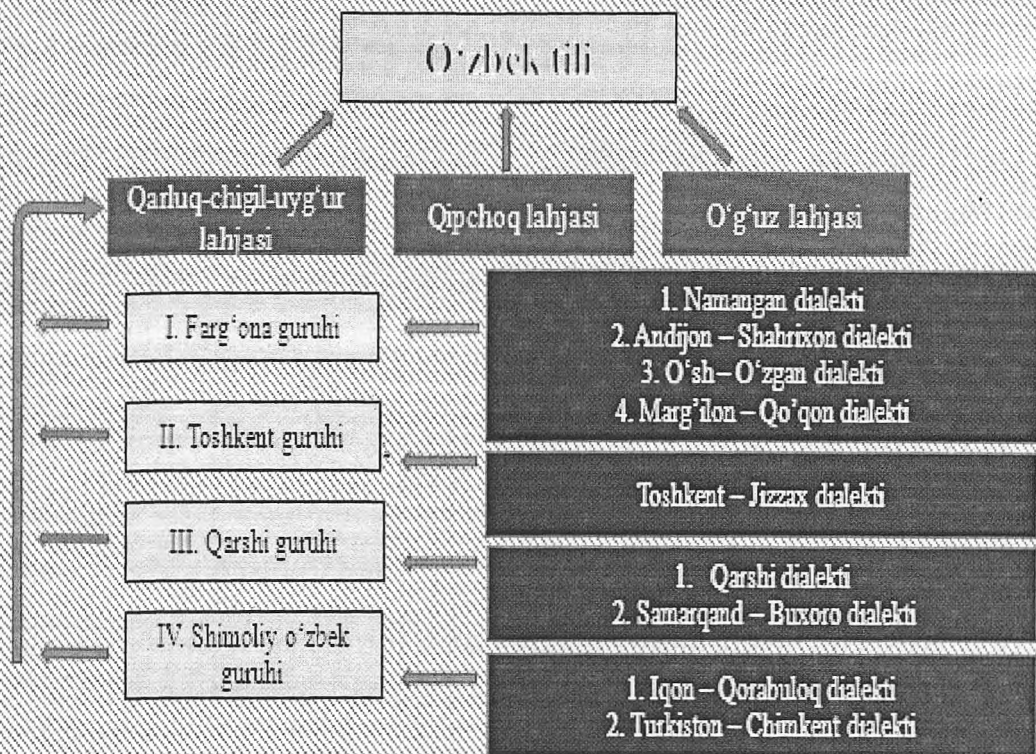
IV. Shimoliy o'zbek guruhi.

1. *Iqon-Qorabuloq dialekti*. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish jarayonida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

2. *Turkiston-Chimkent dialekti*. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz tili elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi (12-rasm).

12-rasm

O'zbek shevalarining prof. V. V. Reshetov tomonidan qilingan klassifikatsiyasi

3. O'zbek dialektologlari. O'zbek shevalarining o'rganilishi va tasnif qilinishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor E. D. Polivanov, mashhur professorlar K. K. Yudaxin, G'ozil Olim, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar rahbarligida mahalliy o'zbek olimlari yetishib chiqdi. O'zbek shevalari akademik Sh. Shoabdurahmonov, professor va fan doktorlari M. Mirzaev, F. Abdullaev, S. Ibrohimov, H. G'ulomov, Y. G'ulomov, A. Aliev, A. Shermatov, A. Jo'raev, O. Madrahimov, T. Yo'ldoshev, N. Rajabov, X. Doniyorov, T. Nafasov, Q. Muhammadjonov, Y. Ibrohimov, H. Myрoдoвa va boshqa olimlarimiz tomonidan tadqiq etilgan. Bu professor va fan doktorlari bilan birga 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borganlar va olib bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va deyarli barcha lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot ob'yekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatlardan o'rganilishi kerak. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O‘zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o‘zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?
4. Professor Zarubin tasnifi haqida nimalarni bilasiz ?
5. K. K. Yudaxin o‘zbek shevalarini qay tarzda tasnif qilgan ?
6. Y. D. Polivanov o‘zbek shevalarini nimaga asoslanib tasnif qilgan ?
7. G‘ozi Olim tasnifida asosan tilning qaysi tomonlariga e’tibor berishga harakat qilgan ?
8. V V Reshetov tasnifining mukammallik tomonlari haqida fikrlang.
9. Hozirgi kunda shevaning eng dolzarb o‘rganilmagan tomonlari haqida to‘xtaling.
10. Shevashunoslikka oid qanday yangi ko‘rinishlar yuzaga kelmoqda?

Glossariylar:

Shevalarni tasnif qilish [classification of dialect] – shevalardagi o‘xshash va noo‘xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Metisatsiya [metisation] – qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Gibridizatsiya [hybridization] – qardosh bo‘lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

TEST SAVOLLARI

1. Prof. I. I. Zarubinning shevalar klassifikatsiyasi qaysi javobda to‘g‘ri berilgan?

- a) Toshkent, Farg‘ona, Qipchoq, Xiva, O‘g‘uz va shimoliy o‘zbek shevalari.
- b) Xiva, Farg‘ona, Toshkent, Samarqand-Buxora.
- d) eronlashgan va eronlashmagan shevalar.
- s) qipchoq, o‘g‘uz, qarluq-chigil-uyg‘ur dialekti
- e) o‘zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjasi.

2. Prof. K. K. Yudaxinning shevalar klassifikatsiyasi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- a) Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xiva, O'g'uz va shimoliy o'zbek shevalari.
- b) Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxora.
- d) eronlashgan va eronlashmagan shevalar.
- s) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti
- e) o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjasi.

3. Prof. Ye. D. Polivanovning shevalar klassifikatsiyasi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- a) Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xiva, O'g'uz va shimoliy o'zbek shevalari.
- b) Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxora.
- d) eronlashgan va eronlashmagan shevalar.
- s) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti
- e) o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjasi.

4. Prof. G'ozim Olimning shevalar klassifikatsiyasi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- a) Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Xiva, O'g'uz va shimoliy o'zbek shevalari.
- b) Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxora.
- d) eronlashgan va eronlashmagan shevalar.
- s) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti
- e) o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjasi.

5. Prof. G'ozim Olimning klassifikatsiyasiga ko'ra o'zbek-qipchoq lahjasi qanday shevalarga ajratiladi?

- a) Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan.
- b) qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, gurlan.
- d) Xiva, Qorluq
- s) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti
- e) Andijon, Namangan, Xiva

6. Prof. G'ozim Olimning klassifikatsiyasiga ko'ra turk-barlos lahjasi qanday shevalarga ajratiladi?

- a) Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan.
- b) qirq jaloyir-laqay, qipchoq, gurlan.
- d) Xiva, Qorluq
- s) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti

e) Andijon, Namangan, Xiva

7. Prof. G'ozilimning klassifikatsiyasi ko'ra Xiva-Urganch lahjasi qanday shevalarga ajratiladi?

a) Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan.

b) qirg'jaloyir-laqay, qipchoq, gurlan.

d) Xiva, Qorluq

s) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti

e) Andijon, Namangan, Xiva

8. Prof. A. K. Borokovning shevalar klassifikatsiyasiga qaysi javobda to'g'ri berilgan?

a) o'rta o'zbek, shayboniy-o'zbek, janubiy-Xorazm va alohida guruh shevalari.

b) Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxora.

d) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti

s) Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan

e) o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjasi.

9. Prof. V. V. Reshetovning shevalar klassifikatsiyasi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

a) o'rta o'zbek, shayboniy-o'zbek, janubiy-Xorazm va alohida guruh shevalari.

b) Xiva, Farg'ona, Toshkent, Samarqand-Buxora.

d) qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur dialekti

s) Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan

e) o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjasi.

10. Qipchoq lahjasiga xos fonetik xususiyatlardan noto'g'risini aniqlang.

a) singormanizmning saqlanishi

b) unilarning diftonglashishi

d) kontras juft unilarning mavjudligi.

s) so'z oxirida k, q ning tushib qolishi.

e) l//n undoshlarining almashinishi.

3-Mavzu: : Transkripsiya.

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Unli tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.
4. Yangi o'zbek transkripsiyasi.
5. Diakritik belgilar

1. *Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.*

Transkripsiya lotincha *qayta yozish* degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaga ta'rif: **Shevalardagi konkret nutq tovushlarini, ya'ni fonemaning variatsiyalari, variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan harflar, ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi**» Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyani anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi.

Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Xalqaro transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi.

2. Milliy transkripsiya. Bu har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llaniladigan transkripsion tizim professor V.V.Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslanadi, lekin o'zbek dialektologlari garchand V.V.Reshetov transkripsiyasiga asoslansalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilmaydilar, chunki shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma'lum darajada erkinlikka erishishlariga ruxsat etiladi.

Transkripsiya xorijiy tillarni organishda va til tarixini o'rganishda ham qo'llaniladi. Bunda yodgorliklarda u yoki bu tovushning (fonemaning) talaffuz (artikulyatsion-akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

Transkripsiya tamoyillari bilan orfografiya tamoyillari o'rtasidagi asosiy farq. Transkripsiya dialekt va shevalarda uchraydigan tovushlarning turli ko'rinishlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llanadigan ma'lum belgilar sistemasidir. Til tovushlarini aniq ifodaash uchun xizmat qiladigan yozuv transkripsiya (lotincha transcripio—qayta yozish) deb ataladi.

Transkripsiya uchun u yoki bu xalq isteomolidagi (lotin, rus, o'zbek, alfaviti kabi) an'anaviy alfavitdan o'rni bilan ma'lum bir o'zgarishlar kiritish orqali foydalaniladi. Shuning uchun ham transkripsiyada belgilar soni o'ziga asos bo'lgan alfavitdagi harflar sonidan ko'p bo'ladi.

Transkripsiya tamoyillari o'ziga xos xususiyatlari bilan orfografiya va uning tamoyillaridan (fonetik, morfologik, tarixiy-ananaviy kabi) farq qiladi. Transkripsiyaning asosiy tamoyiliga ko'ra so'zlar qanday eshitilsa, shunday yozib

olinadi. Orfografiyada , odatda, bir tovush bir harf bilan ifodalansa ham, lekin ba'zan bir tovush ikki harf (belgi) bilan yoki, aksincha, ikki tovush bir harf bilan berilishi mumkin. Transkripsiyada esa, hamma vaqt bir tovush bir harf (belgi) bilan beriladi.

Transkripsiyani **transliteratsiyadan** farqlash zarur.

Biror tilning yozma yodgorliklarini yoki ma'lum bir matnni nashr etishda shu yodgorliklarning yozuv sistemasini boshqa til yoki yodgorlik bosilayotgan xalqning mavjud yozuv sistemasi orqali ifodalash transliteratsiya deb ataladi. Demak, transliteratsiya –biror yozuv harflarini boshqa bir yozuv harflari bilan almashtirib ifodalash usulidir. Transliteratsiya bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag'darishni bildiradi. Masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga, kirildan lotin yozuvi asosidagi yangi yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari ham bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi hamda yuqorida ta'kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishda qo'llaniladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini va ba'zi ishoralarni belgilashda qo'llanadi. Bu transkripsiyadan shevalarni o'rganishda foydalaniladi.

Mohiyat jihatidan eng aniq transkripsiya fonetik transkripsiyadir. Bu transkripsiya umumiy va xususiy fonetika, shu qatori eksperimental fonetika yutuqlariga asoslanadi. Tillardagi nutq tovushlarini fonetik transkripsiya uchun tanlangan alfavit orqali ifoda qilib bo'lmasa, boshqa tillar alfavitidan harflar olinadi yoki harflar yoniga , ustiga, ostiga, ichiga diakritik belgilar orttiriladi. Fonetik transkripsiyaning vazifasi tilda mavjud bo'lgan hamma tovushlarni yozuvda aks ettirishdir.

Translyatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'tkazilishini bildiradi.

Albatta, har bir tilda joriy yozuvda bo'lgan harflar transkripsiya tizimini amalga oshirish uchun yetarli bo'lmaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik jarayonlarini ko'rsatish uchun kifoya bo'lmaydi. Shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi va h. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondoshish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. Hozigacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlarda shevalar quyidagi, ya'ni rus grafikasi asosidagi transkripsiya amalga oshirilgan.

2. Unli tovushlarni ifodalashda qo'llaniladigan transkripsion belgilar.

Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u o'zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o'zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

a(a) - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida qo'llanadi. "dj" lovchi shevalarda: *ana, ata, bala*.

ə(ə) - aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *əkə, ənə. üəshə*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

ɔ(ɔ) - orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ɔl, ɔsh, bɔl*.

e(e) - old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *el, bel, üel, kel*.

и(u) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *ush, tul* (Buxoro). *bul* (Farg'ona)

ы(ы) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi: *qыз, qыйьq* Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor.

ь(ь) - indifferent, shahar shevalarida tarixan **и** va **ы** unlilarining birlashishi (konvergenziyasi) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda **и** unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *bɔrdь, kьrgьn*; singarmonizmli shevalarda: *keldь, üettь bьr*.

ь(b) - **ы** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *bardь, tьg'ьn, bьqьn*.

y(y) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi: *by, yl, yn*.

Y(y) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo'qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi: *kyl, bygyn, tyn*.

o(o) - orqa qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf. o't), *qol* (adabiy orf. qo'l). *oq* (adabiy orf. o'q), *toq* (adabiy orf. to'q).

o(ə) - old qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *bəl* (moq), *kəl, hənər* (hunar), *bəldə* (adabiy orf.bo'ldi). Singarmonizimli o'zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi.

e(ɛ) - tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi. U ə va e unllariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *ke(l)* - Iqon. *gel-* Xorazm. Bu ma'lumot ko'rsatilgan shevalarda o'z kuchini yo'qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *neme*(nima). *qeneqe*(qanaqa), *Helməxn ettəmən kemədb*(Halimaxon erta bilan kelmadi).

3. Undosh tovushlarda qo'llaniladigan; transkripsion belgilar.

Undosh tovushlarni ifodalashda fanda rus grafikasi asosidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o'zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilar qo'llaniladi. Ular quyidagilarda ko'rinadi:

й – lotin alifbosidagi y undoshi o'rnida qo'llanadi: *syūynch, kyūynchək*

дж (dj) – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi.

н - sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi - ng.

в - lab-tish tovushini ifoda qiladi.

w - lab-lab tovushini ifodalaydi cyw, qywmaq kabi so'zlarda qo'llanadi.

ф - lab-tish tovushi uchun qo'llanadi va asosan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

f - lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o'rinlarda turkiy taqlidiy so'zlarda qo'llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat'iy emas⁶.

4. Yangi o'zbek transkripsiyasi.

Bunda ko'p yillardan beri turkologiyada qo'llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga asoslaniladi. Bundan buyon dialektologik tadqiqot bilan shug'ullanuvchilar lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanishi mumkin:

a – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli.

ä – old qator, quyi-keng, lablanmagan. .

ɔ – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan.

⁶ Ushbu darslikda ta'lim ishini osonlashtirish maqsadida undoshlar transkripsiyasida joriy (lotin) alifbodagi harflardan foydalanildi.

e – old qator, o‘rta-keng, lablangan.

i – old qator, yuqori-tor, lablanmagan.

ï – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan.

i vaï unililari o‘zbek shevalarida qisqa tovushni ifodalash uchun (*til, qil*), shahar shevalarida indifferent tovush uchun qo‘llanadi.

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan.

ü – old qator, yuqori-tor, lablangan.

o – orqa qator, o‘rta-keng, lablangan.

ö – old qator, o‘rta-keng, lablangan.

ε – old qator, o‘rta-keng, lablanmagan.

Cho‘ziq unililar uchun ikki nuqtani qo‘llash mumkin.

Undoshlarni transkripsiya qilishda quyidagi harflardan foydalanish maqsadga muvofiq: *b, d, ċ* (amaldagi *ch* o‘rnida), *g, γ* (amaldagi *g* o‘rnida), *h, j* (amaldagi *y* o‘rnida), *k, l, m, n, η* (amaldagi *ng* o‘rnida), *p, q, r, s, š* (amaldagi *sh* o‘rnida), *t, v, x, ž* (amaldagi *j* o‘rnida).

5. Diakritik belgilar.

: (ikki nuqta) - tovushning cho‘ziqligini bildiradi.

‘(akut) - belgining o‘ng tomoniga qo‘yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo‘yilsa velyarizatsiyani bildiradi.

> va < - bir tovushning ikkinchisiga o‘tishini ko‘rsatadi.

II - ikki tovush yoki so‘zning parallel qo‘llanishiga ishora qiladi.

() - qavs ichidagi harf ba‘zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi.

[] - katta qavs matndagi bo‘g‘in, so‘z, transkripsiya qilingan so‘zlarni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi, masalan: [Түлкә] “*нъмәгә ромдлнъ элдъһъз*” ...

Matn transkripsiyasidan namunalar

1. Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi shevalaridan namuna.

An‘anadagi transkripsiyada:... Пәшшәһъ бу гәпъ ел-йурттъ джә қыйнәп қойьптъ. Пәшшәдән безәр боптъ хәлдйьк. Бър кәммәғәл шдйьр бәрәкән. У пәшшәһъ элдъгә бәрпттъ. Пәшшә ундән, хь гәддй, нәгә келдһң, дьп сорәптъ. Кәммәғәл шдйьр эдәмлә тәртвьвткән қыйһчълъйлә:һъ, тәммә-тәм олу:(в)һъ

котәрѣп мѣзргә эбрьш эзбләрнѣ шѣѣр қып пѣшшәгә оқверѣптѣ-де, сәнгә мунѣ нѣме пѣйдәсѣ вѣ, дѣптѣ.

Yangi o'zbek transkripgiyasida:...Pǝǝǝni bu gapı el-jurtıi žä qijnäp qojıptı. Pǝǝǝdän bezır boptı xälǝjıq. Bir kämmäyäl šǝjir bǝrākän. U pǝǝǝni ǝldigä bǝrıptı. Pǝǝǝ undän, hi gädǝj, nägä keldıñ, dip coräptı. Kämmäyäl šǝjir ǝdämlä tǝrtvǝtkän qijınčılıjlä:ni tǝmmä-tǝm olu(v)ni kotärip mǝzǝrgä ǝbǝrıš äzǝblärini šıyır qip pǝǝǝgä oqıverıptı-de, sängä muni nime pǝjdäsi vǝ, diptı.

2. Qipchoqlahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Қъз улғайып ^Вон алть джашқа джетъптѣ. Джъгът ^Ворман ѣчъдән кәттәкән қорған қурьп қъздѣ нѣкәләп аптѣ. Қъз шундайам чърәйлѣ боптѣ-ку, ^Воньң чачѣ зәрдән пайда боғандай. Бър кунѣ қъз анхарға башнѣ джувыптѣ. ^ВОнѣң бър дана чачѣ ^Вүзүлѣп ағып кетѣптѣ...

Yangi o'zbek transkripgiyasida:...Qiz ulıajıp ^ʋon žašya žetiptı. Žigit ^ʋorman içidän kättäkän qoryan qurıp qızdı nikäläp aptı. Qiz šundajam čiräjli boptı-qu, ^ʋonıñ čači zärdän pajda boyandaj. Bir küni qiz anharya bašinı žu(v)ıptı. ^ʋOnıñ bър dana čači ^ʋüzülip ayıp ketiptı...

3. O'g'uz lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada:...Бър варәкән, бър йоқәкән, қаді:м заманда бър па:шша боған әкән. Шу па:шшанѣ ә:шѣкнѣ ә:лднѣдә бър да:рах ва: әкән. Бу да:рахнѣ бър йа:рпағѣ а:лтннән, бър йа:рпағѣ кү:мүштән әкән. Гү:лләдә бър гү:н хәр гү:нѣ бър йа:рпақ йоқ ^Воладѣ әмѣш. Соң па:шша са:рай а:дамнарнѣ са:қчѣльк ә:тмәкә қойыптѣ.

Yangi o'zbek transkripgiyasida: ...Bir varäkän, bir joqäkän, qadi:m zamanda bir pa:šša boyan äkän. šu pa:ššanı ä:šikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. Bu da:raxnı bir ja:rpayı a:ltınnan, bir ja:rpayı kü:müštän äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir ja:rpaq йоқ ^ʋoladı ämiš. Soñ pa:šša sa:raj a:damnarını sa:qčılıq ä:tmäkä qojıptı.

Talabalarni faollashtirish uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimagaataladi?
2. Transliteratsiya deb nimagaataladi?
3. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Undoshlarni farqlashda qaysi harflar olinadi?
6. Diakritik belgilar deb nimagaaytiladi?

GLOSSARIY.

Velarizatsiya [velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Diakritik belgi [diacritic mark] – harflarga qo‘shimcha ravishda qo‘yiladigan belgilar, ishoralar.

Dialektolog [dialectologist] – shevashunos, shevani o‘rganuvchi olim.

Indifferent [indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription] – yozuvning maxsus turi

Transliteratsiya [transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko‘chirish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [transcriptional mark] – har bir nutq tovushi uchun qo‘llaniladigan harf.

Fonetik transkripsiya [Phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.

Fonematik transkripsiya [Phonemic transcription] – tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO‘Z, 2016.
2. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.
4. To‘ychiboyev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.1.
5. Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G‘.O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. J.K.Chamers, Piter Trudgill. Dialectology.Cambridge. 2004.

TEST

1.Trankripsiyaga berilgan to‘g‘ri ta‘rifni aniqlang.

A) bir tildagi bir yozuv tizimida yozilgan matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga ag‘darish

B) tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi

C) jonli so‘zlashuv tilidagi konkret nutq tovushlarini yozuvda ifodalash uchun qo‘llanadigan harflar, belgilar sistemasi

D) bir yozuvdagi matnni ikkinchi yozuvga kompyuter vositasida o‘kazilishi

2. Transkripsiya qo'llanilish doirasiga ko'ra...

- A) ikki xil bo'ladi: xalqaro, milliy
- B) ikki xil bo'ladi: fonetik va fonematik
- C) uch xil bo'ladi: transkripsiya, translitiratsiya, translyatsiya
- D) ikki xil: rus alifbosi asosida, lotin alifbosi asosida

3. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llanadigan transkripsion tizim kim tomonidan ishlab chiqilgan?

- A) Prof. Polivanov.
- B) Prof. Reshetov
- C) Shoabdurahmonov
- D) K. Yudaxin

4. $\Theta(\theta)$ transkripsion belgini to'g'ri tasniflang.

- A) old qator, o'rta keng, lablanmagan
- B) orqa qator, o'rta keng, lablangan
- C) old qator, yuqori tor, lablangan
- D) old qator, o'rta keng, lablangan

5. Matndagi bo'g'in, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladigan diakretik belgi qaysi?

- A) '(akut) belgisi
- B) () - kichik qavs
- C) [] - katta qavs
- D) > va < diakretik belgisi

6. Velyarizatsiya nima?

- A) oraliq tovush
- B) ndoshlarning qattiqlashishi
- C) unlilarning qattiqlashishi
- D) undoshlar uyg'unligi

7. $\Theta(\theta)$ qaysi shevalarda uchraydi?

A) Shahar shevalarida

B) Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi

C) barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi

D) singarmonizmli shevalarda

8. Indifferent tovushni ko'rsating.

A) o

B) и

C) ъ

D) Ъ

9. H undoshini tasniflang.

A) sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi –ng.

B) til orqa, jarangli, portlovchi

C) faqat qipchoq shevalarida uchraydi.

D) nazal tovushi

10. Tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi nima deyiladi?

A) fonematik transkripsiya

B) fonetik transkripsiya

C) transkripsiya

D) orfoepik transkripsiya

11. lab-lab tovushini ifodalaydi aksariyat o'rinlarda turkiy taqlidiy so'zlarda qo'llanadi.

A) w

B) ф

C) f

D) B

12. $\theta(\theta)$ - old qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *b θ l* (moq), *k θ l*, *h θ n θ r* (hunar), *b θ ld θ* qaysi shevalarda qo'llanadi?

A) singarmonizmni yo'qotgan shevalarda

B) singarmonizmli o‘zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida

C) barcha o‘zbek shevalarida mavjud

D) shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram)

13. Singarmonizmli shevalarda nechta unli mavjud?

A) 12tagacha

B) 6 ta

C) 9-11ta

D) 18 tagacha

14. Ъ, е, ә, ъ, о, у ushbu unlilar qaysi shevada mavjud.?

A) Toshkent shevalarida

B) Samarqand shevasida

C) Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram)

D) Qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi shevalarda

15. . Bir kuni qiz anharʻya baʻini ʻzu(v)ipti. ʻOniŋ bʻp dana ʻaci ʻuzulip ayip ketipti... ushbu matn qanday transkripsiyada yozilgan.

A) yangi o‘zbek transkripsiyasida

B) anʻanadagi transkripsiyada

C) xalqaro transkripsiya

D) milliy transkripsiya

16. Соң па:шша са:рай а:дамнарънь са:кчьльк ә:тмәкә койьпть. Ushbu matnda qanday diakretik belgi qoʻllangan?

A) tovushning choʻziqligini bildiradi

B) matndagi boʻgʻin, soʻz, transkripsiya qilingan soʻzlarni ajratib koʻrsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi

C) ikki tovush yoki soʻzning parallel qoʻllanishiga ishora qiladi

D) bir tovushning ikkinchisiga oʻtishini koʻrsatadi.

17.-Худъйъ млъцьъз гъмушъ восунъ, йолъммъ йәкънъ || йекънъ кълдъз. Въйъ кошнь шшъглгәнъмнән хъл сорәшәм есьмнән чьп кълт711ъ, ендъ

сорашайлук: түзүмьсөз. Түнүкүн тэвьңьз йог деп ыштып хьлэ йьрэгьм ачымьсэ. Ushbu matnda nechta diakritik belgi qo'llangan?

- A) 5 ta
- B) 8 ta
- C) 3ta
- D) 2ta

18. *An'ana*dagı transkripsiyada yozilgan matnni aniqlang.

- A) Соң па:шша са:рай а:дамнарънь са:кчъльк э:тмэкэ қойьпть.
- B) Bu da:raxnı bir ja:rpayı a:ltınnan, bir ja:rpayı kü:müştän äkän.
- C) Qiz ulıajip ^von žašya žetipti.
- D) Kämmäyäl šđjir ədämlä tɔrtvɔtkän qijinçilijlä:ni tɔmmä-tɔm

19. *äushbu* transkripsion harfni tasniflang.

- A) old qator, o'rta-keng, lablanmagan.
- B) old qator, o'rta-keng, lablangan.
- C) old qator, quyi-keng, lablanmagan
- D) orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli

20. *ε(ε)* ushbu transkripsion harf qaysi shevalarida uchraydi?

- A) Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi.
- B) Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi
- C) Barcha o'zbek shevalarida mavjud
- D) Shahar shevalarida

Uyga vazifa:

1. Mavzuga oid materiallarni qo'shimcha adabiyotlardan konspekt qilish va mavzuni o'zlashtirish.
2. Berilgan matnni transkripsiyadan foydalangan holda o'qish va yozish.

Toshkent shevasi

Мән озьм ескъ бэ:вэммән. Хэзър онуч сотьх йерьм бэ:.. Йермь тэк, йермьгэ мевэлъй дэрэхлэ еккэммән. элмэ-пэлмэ, нэк-пэк дьгэндэй – хэммэсь бэ:.. Эзгьнэ сөвзь-пъйэз, кэртъшкэйэм еккэммән, йегулуvgэ йэрэшэ. Боллэ дэлэдэ ышлэшэдъ. Қэрьп қэлдъм, қэдъм мәнэм дэлэдэ ышлэр-ьдъм. Хэзър

тэмэркэгэ еккэн нэрсэлэ:гэ, тэцкэ кэрэп турэмэн. Джэм турьболэдъ дыйьсмь, ышлэп оргэнгэн эдэмгэ. Йэздэ дэлэ бэгъдэ қорэвулчълыйэм қълэмэн, бэллэгэ йордэм босън дьп. Ышқьп, қъмьллэп тургэнгэ нъмэ йессън. Қъмьллэсэн қър эшэсэн дыйьшкэн. Кельң, сьзгэ бэ:дорчълыйдэн гэлърь-берэқэлый. Бэ:ныйэм джэ ышь коп болэдъ. Ертэ кохлэм тэц эчълэдъ, шорэсь осып кетмэстэн. Пэйэлэ сьңгэн, бэгэзлэ чушып кеткэм босэ, ышкэм, бэшқэттэн ышлэнэдъ. Бу шундо: болэдъ: сьңгэн пэйәнъ эп тэшэп, оннъгэ йеңгъ пэйэ қойълэдъ, кегън пэйэлэ егъп ышкэм қълънэдъ. Пэйэгэ йэмбэшлэтъп бэгэз бэйлэнэдъ. Бэгэзъ ыстэй мьнэм бэйлыйвуз. Тэллъ ыңгъчкэ нэвдэсьнъ ыстэй дыйвуз. Кегън тэцкь ышкэмгэ котэрэвуз. Нэвделэрьнъ тэрэп, чьптэмьнэм бэгэзгэ бэйлэп қойэвуз. Йэздэ тэц осып, ышкэмь орэп кеткэндэ хэмтэв (< хэмтэц) қълэвуз. Бомэсэ, нэвдэ пышмый қэлэдъ, узьмэм бемэзэ болэдъ. Хэмтэв қьгэндэ, кун йэхшь чушэдъ. Нэвдэйэм пышэдъ, узьмэм шьрэлъ болэдъ. Кун йэхшь чушьшьйчун бэ:йләнъ йульп тэшлэшшь хэмтэв дыйвуз. Узьм пышкэндэ, ышкэмь устыгэ бэгъ оттэсьгэ хэвэзэ қълэвуз. Хэвэзэдэ отьрып кушшь қорыйвуз. Йэздэ тут пышьгъдэм бэшлэп қорэйэлэ:, чуғурчу: келэдъ. Қорьп турмэсэн, узьммь шьльп кетэдъ. Тэртэрэй чэлсэн қэчэдъ. Энув кэттэ йэңнэ:гэйэм қонцьрэ: қьп қойэмэн, куш қорьшкэ. Қонцьрэ:нъ пэқьрдэн қълэмэн. Пэқьррь ычгэ бьттэ темьррь эсылтьрып бэйлэп, пэқьррь йэңнэ:нъ уччыгэ эсып қойэмэн. Ычьдэгъ темьргэ кэнэп бэйлэп хэвэзэгэ тэртъп келэмэн. Хэвэзэдэн турьп кэнэппь тэртъп қэсэм, дэрэңн-дуруңн қьп кетэдъ, куш бэлэсь йолэп корсьнчы. Хэвэзэдэ йэстэмэн, кушшь эвозь кесэ, йэсткэн джэйьмдэ кэнэппь тэртъп қойэмэн, қонцьрэ: джэрэңлэп кетэдъ, куш бэқкэ йолэмыйды. Кечэсьйэм хэвэзэдэ йэстэмэн.

3-MA'RUZA

Mavzu: O'ZBEK SHEVALARI FONETIKASI

R E J A:

1. O'zbek shevalarining unlilar tizimi.
2. Unlilar tasnifi.
3. Undoshlar tizimi

Tayanch tushunchalar :

Vokalizm -unlilar tizimi.

Konsonantizm - undoshlar.

Kontrast unli - old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Unlilar tasnifi – og'iz bo'shlig'ida tilning harati hamda og'izning ochilish darajasi lablarning ishtirokiga ko'ra unlilarni guruhlarga ajratish.

Inglizcha-o'zbekcha- ruschalug'at:

Фонетик ўзгаришлар - Phonetic change— Фонетические изменения

Фонетик меъёр - Fonetice rate — Фонетическая норма

Унли - Vowels - Гласные

Ундош - Consonant - Согласные

Ундош - consonant - согласный звук

Консонантизм - consonantism - консонантизм

Артикуляция усули - Way to articulate — Способ артикуляции

Артикуляция ўрни - Place of articulation — Место артикуляции

Жарангли ундошлар - Voiced consonants — звонкие согласные

жаранглилик - Voicing— звонкость

Жарангсиз ундошлар - Voiceless consonants — глухие согласные

Жарангсизлик - Deafness — Глухость

Бурун ундошлари - Nasal consonants — Носовые согласные

Бўғиз ундоши - Guttural consonant — Гортанный согласный

Бўғиз товуши - Guttural — Гортанный звук

Лабланган унлилар - Labialized vowels — Лабиализованные гласные

Лабланиш - Labial, labialization — Огубление, лабиализация

Лаблашган - labial - лабиальный

Лаблашиш - labialization - лабиализация

Уйғунлик - harmony - гармония

O'zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi avvalo ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonuniyatlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

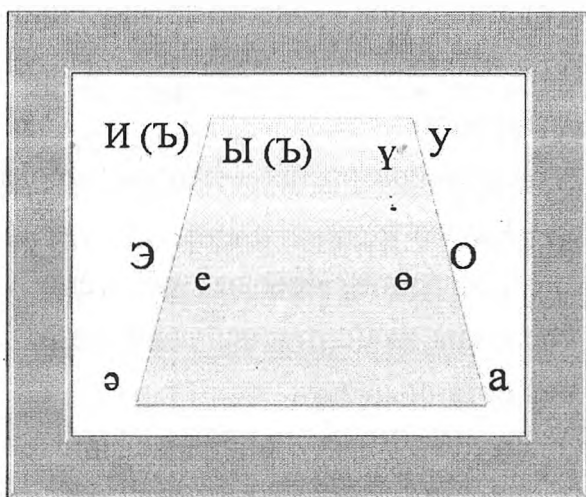
1.Unlilar tizimi.

O'zbek shevalaridagi unli va undosh tovushlarning miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, chunki dialektologik ishlarda unli fonemalar haqida fikr yuritilganda, ularning soni 18 tagacha etadi, degan ma'lumotlar beriladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ulardagi fonemalar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi lozimligini qayd qilish o'rinli bo'ladi.

Unlilar tizimi(vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda 6tadan 10tagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11ta unli qo‘llanadi. Toshkent shevalarida Ъ, е, ә, ɔ, у, Samarqand shevasida Ъ, е, ә, а, о, yunlilari qo‘llangan bo‘lsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda ɔunlisi bilan birgalikda а unlisi ham uchraydi. Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta (а, е, ә, и, Ъ, Ы, ь, о, ө, у, ʏ) unli mavjud. Qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi.

2.Unli tovushlar tasnifi.

Unlilarning joylashish tartibi:

Unli tovushlar barcha tillarda ham ko‘p qirrali bo‘lib, u o‘zbek shevalarida ayniqsa fiziologik jihatdan rang-barangdir. Unlilarni ifodalashda o‘zbek dialektologiyasida quyidagi belgilardan foydalaniladi:

а(а) - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalarida qo‘llanadi: *ana, ata, bala*.

ә(ә) - aksariyat turkiy tillarda qo‘llanadi va old qator, qo‘yi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *akә, әnә. üәshә*. Bu unli barcha o‘zbek shevalarida qo‘lanadi.

ɔ(ɔ) - orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo‘llanadi: *ɔl, ɔsh, bɔl*.

е(е) - old qator, o‘rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi: *el, bel, ūel, kel*.

и(и) - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o‘zbek shevalarida mavjud: *ush, tul* (Buxoro). *bul* (Farg‘ona)

Ы(ы) - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho‘ziqroq talaffuz qilinadi: *qыз, qыйьq* Bu unli singarmonizmli o‘zbek shevalarida talaffuzda bor.

Ъ(ъ) - indifferent, shahar shevalarida tarixan **И** va **Ы** unlilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo‘lgan tovushni ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda **И** unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan tovushni bildiradi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Shahar shevalarida: *бъrdъ, къrgън*; singarmonizmli shevalarda: *keldъ, ѱettъ bър*.

Ь(ь) - **Ы** unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi: *bardъ, тьg‘ьн, бьqьн*.

У(у) - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o‘zbek shevalarida qo‘llanadi: *бу, уl, ун*.

У(у) - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo‘qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi: *kyl, bygyn, tyn*.

О(о) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o‘zbek shevalarida talaffuzda bor: *ot* (adabiy orf. *o‘t*), *qol* (adabiy orf. *qo‘l*). *oq* (adabiy orf. *o‘q*), *toq* (adabiy orf. *to‘q*).

Ө(ө) - old qator, yuqori tor, lablangan unlini ifoda qiladi: *bөл* (moq), *kөл, һөнәр* (hunar), *bөldө* (adabiy orf. *bo‘ldi*). Singarmonizmli o‘zbek shevalarida va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo‘llanadi.

Є(є) - tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi va **ə** va **e** unlilariga ancha yaqin turadigan unlini ifoda qiladi, old qator, o‘rta-keng, lablanmagan: *ke(l)* - Iqon. *gel*- Xorazm. Bu ma‘lumot ko‘rsatilgan shevalarda o‘z kuchini yo‘qotmoqda, faqat Namangan shevalarida saqlanib qolmoqda: *neme*(nima). *qeneqe*(qanaqa), *Helməxən ertəmən kemedь*(Halimaxon erta bilan kelmadi)

3.Undoshlar tizimi.

Xilma-xil bo‘lgan o‘zbek shevalarining konsonantizm sistemasini fonologik jihatdan, ya’ni prinsipial farq qiladigan undosh fonemalarni aniqlash va ularning talaffuz qilinish xususiyatlarini belgilash uchun avvalo ma‘lum guruhdagi shevalar o‘zaro qanday xususiyatlari bilan bir-biriga yaqin yoki, aksincha, bir-biridan nimalar bilan farq qilishini aniqlash lozim.

1. Bir-biridan farq qiladigan undosh fonemalarning miqdori va ularning sifat jihatdan tavsifiga ko'ra, y-lovchi shevalar o'zbek adabiy tiliga birmuncha yaqin turadi. Ammo Toshkent tipidagi y-lovchi shevalarda uchramaydigan, biroq j-lovchi va singarmonizimli y-lovchi shevalarda mavjud bo'lgan [h] fonemasi bundan mustasnodir.

Janubiy Xorazm shevalaridagi [k, g] undoshlari ham birmuncha o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuningdek, til orqa burun [ng] tovushi ham shevalararo bir xil emas.

2. Barcha j-lovchi shevalardagi undosh fonemalar sistemasi deyarli bir xil.

Chuqur til orqa [x] tovushining sifat jihatdan tavsifi va bu tovushning mavjud bo'lish-bo'lmasligi bilan j-lovchi shevalar bir-biridan farq qiladi. konsonantizm tarkibi jihatdan j-lovchi shevalar qipchoq guruhidagi turkiy tillarga birinchi navbatda, qoraqolpoq, qozoq, qiriz tillariga yaqin turadi.

3. J-lovchi shevalardagi [dj] affrikati o'rniga [j] fonemasini qo'llaydigan shevalar j-lovchi shevalarning alohida guruhini tashkil qiladi. bu sheva vakillari genetik jihatdan qozoqlar bilan aloqador bo'lgan, shu sababli ham bu shevaning konsonantizmi qozoq tili konsonantizmiga o'xshaydi.

[y] fonemasi y-lovchi shevalarga nisbatan j-lovchi shevalarda kam qo'llaniladi, chunki bu shevalarda qadimgi turkiy [y] tovushi so'z boshida [dj] yoki [j] tovushi bilan almashadi.

Ba'zan kombinator-pozitsion holatlarga bog'liq ravishda so'z boshida ham [y] tovushi uchrashi mumkin. Ba'zi j-lovchi shevalarda so'z boshida [dj] fonemasi ham, [y] fonemasi ham qo'llaniladi va ko'pincha bir-birlari bilan almashadi. Xorazmdagi ba'zi qipchoq shevalari masalan, Gurlan va shunga o'xshash shevalar, o'zbek tilining qipchoq dialektidagi ko'pgina shevalarga xos bo'lgan bu fonetik xususiyatni yo'qotgan, ya'ni aniqroq qilib aytganda, y-lovchi shevalar ta'sirida [y] tovushining [dj] tovushiga o'tishi ([dj<y] holati) tamomila tugagan.

4. J-lovchi shevalar portlovchi undoshlar hamda affrikat tovushlar artikulyasiyasida nutq organlarining nisbatan kuchsiz harakat qilishi bilan y-lovchi shevalardan, shuningdek, o'zbek adabiy tilidan farq qiladi. bunga o'xshash holat qoraqolpoq tilida ham mavjud. Bu hodisa barcha j-lovchi shevalarda uchraydi va birinchi navbatda, portlovchi hamda affrikat tovushlarni sporadik ravishda sirg'aluvchi tovushlarga almashtiradigan dissimilyatsiya hodisalarining sodir bo'lishiga olib keladi.

5. J-lovchi («a»lashgan guruh) shevalar qipchoq guruhidagi ba'zi turkiy tillardagi, masalan, qozoq, qoraqolpoq tillaridagi kabi chuqur til orqa [x] fonemasining uchramasligi bilan tavsiflanadi.

Y-lovchi shevalar va adabiy tilning bevosita ta'siri natijasida ba'zi j-lovchi shevalar konsonantizmida [x] fonemasining paydo bo'lishi va o'zlashtirilishini progressiv hodisa deb qaramoq kerak. Aksincha, [x] fonemasining uchramasligi, ya'ni [x] va [q] tovushlarining differentsiatsiya qilinmasligi esa tarixiy nuqtai nazardan qipchoq tipidagi tillar konsonantizmining arxaik xususiyatini saqlaganligidan dalolat beradi.

6. Singarmonizmli va j-lovchi shevalarda mavjud bo'lgan frikativ bo'g'iz [h] tovushi qozoq tilidagi kabi [dj] o'rniga [j] ishlatuvchi shevalarda ham uchramaydi. Shu xususiyati bilan bu shevalar j-lovchi shevalardan farq qiladi. j-lovchi shevalar esa [h] fonemasining mavjudligi bilan y-lovchi Farg'ona shevalariga, shuningdek, sirg'aluvchi bo'g'iz tovushi mustaqil fonema hisoblanadigan qoraqolpoq tiliga yaqindir.

Shunday qilib, bu [dj] o'rniga [j] ishlatuvchi shevalar, qozoq tili kabi, ikkita jarangsiz frikativ chuqur til orqa [x] va bo'g'iz [h] tovushlaridan birortasiga ham ega emas.

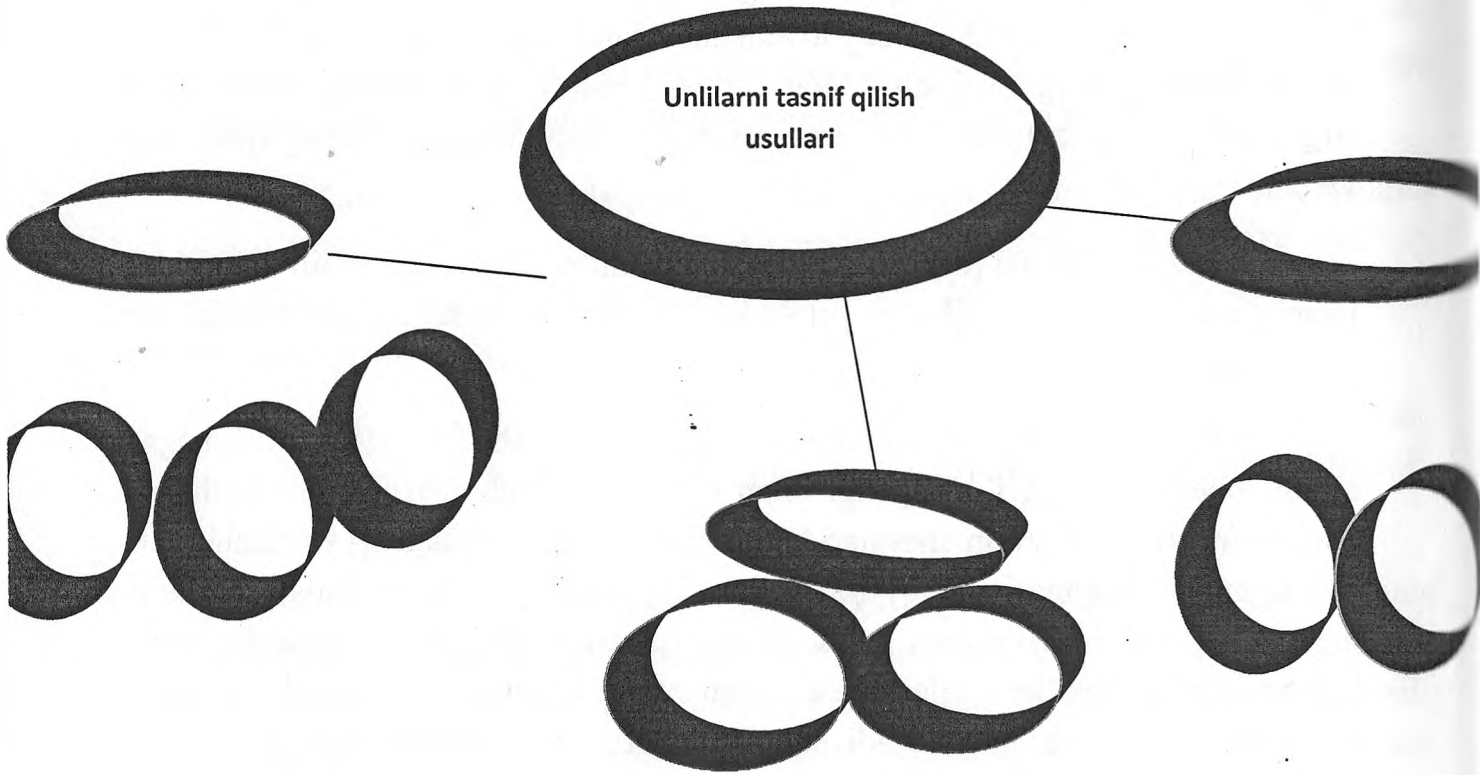
7. O'zbek adabiy tili barcha shevalardan (hali shevalarga to'la kirmagan) ayrim fonemalarga [f, j, s] egaligi bilan farq qiladi. bulardan [f] fonemasi faqat Samarqand-Buxoro guruh shevalaridagina mavjud. Rus tilidagi [j] tovushiga teng keladigan [j] fonemasi va [q] fonemalari ko'pincha rus baynalmilal so'zlarida uchraydi. [f] fonemasi qadim qabul qilingan so'zlar tarkibida uchrasa-da, ammo barcha sheva vakillari talaffuzida (Samarqand-Buxoro shevalarini mustasno qilganda) [p] fonemasiga aylanadi, shuningdek, ruscha [j] tovushi ham, asosan [dj] tarzida talaffuz qilinadi.

O'zbek shevalaridagi sof turkiy so'zlarda **b(б)**, **p(п)**, **v(в)**, **m(м)**, **t(т)**, **d(д)**, **s(с)**, **ch(ч)**, **dj(дж)**, **sh(ш)**, **n(н)**, **l(л)**, **r(р)**, **й**, **k(к)**, **g(г)**, **h(х)**, **x**, **q(к)**, **h(х)** undoshlari doim iste'molda bor. O'zlashgan so'zlarda **h** undoshi **s(ts)** bilan, **j** (sirgaluvchi) undoshi **dj** kabi tallaffuz qilinadi. **ϕ** undoshi undov va taqlidiy so'zlarda aynan talaffuz etiladi, o'zlashgan so'zlarda esa **p**, ba'zan **b** undoshiga moyil talaffuz qilinadi. **H** undoshi aksariyat shevalarda **x** undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forsha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan undoshlar shevalarda o'zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

“Tarmoqlash” metodi

(Klaster)

Fikrlarning tarmoqlanishi – bu pedagogik strategiya bo’lib, u talabalarni biron-bir mavzuni chuqur o’rganishlariga yordam beradi, talabalarni mavzuga talluqli tushuncha yoki fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog’langan holda tarmoqlashlariga o’rgatadi.

Takrorlash uchun savollar:

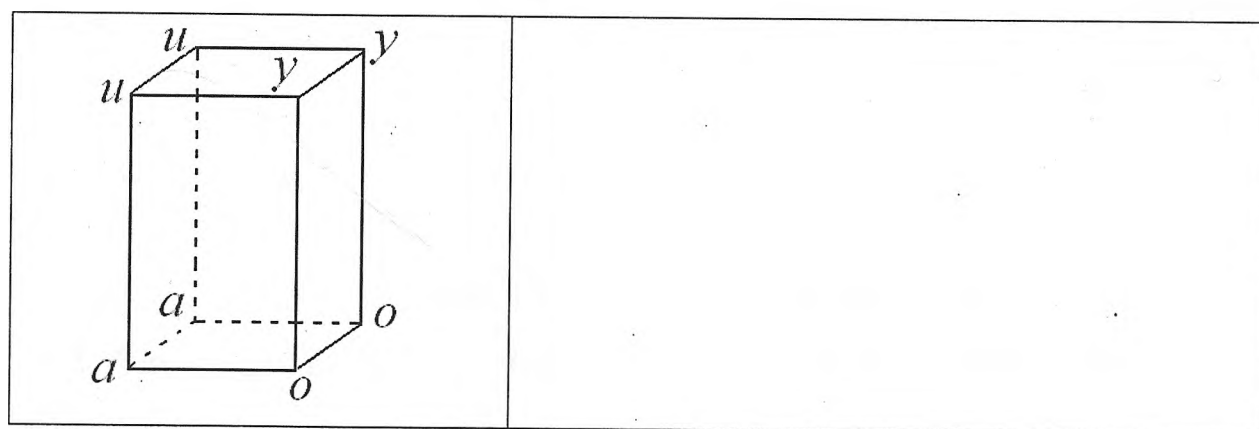
1. Qarluq - chigil - uyg‘ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O‘g‘uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko‘rsatib bering.
4. O‘zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Jadvalni to’ldiring.

Unlilar tasnifi

Tilning yotiq holatiga ko'ra Tilning tik harakatiga ko'ra	Lablanmagan		Lablangan	
	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa
Tor				
O'rta keng				
Keng				

Shaklda unlilar qanday tasvirlangan, izoh bering.

Testlarni javobini toping.

1. ə, e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori - tor.
- B. Old qator, lablangan.
- C. Old qator, quyi - keng.
- D. Old qator, lablanmagan.

E. Old qator, o'рта - keng.

2. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish-qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

A. e va ɔ

B. a va ɔ

C. a va e.

D. ɔ va e.

E. e va ɔ

3. a, ɔ unllariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unllardir.

B. Orqa qator unllardir.

C. Yuqori - tor unllardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unllardir.

E. O'zlashgan unllardir

4. y, ɣ unllari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

A. Orqa qator, lablangan.

B. Old qator lablangan.

C. Yuqori - tor, lablangan.

D. Old qator, yuqori - tor.

Old qator, quyi keng.

5. Kontrast juft unllar berilgan qatorni toping.

A. a - ɔ

B. ə - e

C. и - ɔ

D. o - ɔ

E. ы - ɔ

6. o, ɔ unllari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

A. Quyi - keng, lablangan.

B. Yuqori - tor lablangan.

C. O'рта - keng, old qator.

D. O'рта - keng, lablangan.

E. O'рта - keng, orqa qator

7. и, ы unllari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

A. Yuqori-tor, lablanmagan.

B. Quyi-keng, lablanmagan.

- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

8. н (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovchi.
- B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
- C. Til oldi, sirg'aluvchi.
- D. Til orqa, portlovchi-sirg'lauvchi.
- E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi

9. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- C. 5-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

10. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ə, ʏ
- B. a, y
- C. y, и
- D. o, y
- E. a, ʙ.

11. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ə
- B. o, ɵ
- C. ʏ, и
- D. o, y
- E. a, ʙ

12. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- C. н
- D. sh
- E. l

13.2 va ə unlilariga to'g'ri tavsif berilgan qatorni toping.

- A. Old qator unlilari
- B. Orqa qator unlilari
- C. yuqori tor unlilari
- D. Quyi keng unlilari
- E. O'rta keng unlilari

14. Old qator unlilari to'g'ri berilgan qatorni toping.

- A. ɔ, ə, a
- B. ə, e, ɛ
- C. ə, o, ɵ
- D. o, y, a
- E. ʏ, ы, ъ

15. Orqa qator unlilari to'g'ri berilgan qatorni toping.

- A. ,ɔ ,e,o
- B. a,y,ь
- C. ы,y, ɵ
- D. y, ɵ, ъ
- E. y,ы, ъ

16. Lablangan unlilar berilgan qatorni toping.

- A. a, y, ʏ
- B. y, o, ɵ
- C. o, a, ɵ
- D. o, ы, y

E. a, ə, ʏ

17. Old qator unlilar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

A. ə, ɔ, y

B. ə, ʏ, ɵ

C. ə, e, y

D. ə, ɤ, o

E. o, ʏ, ɵ

18. Orqa qator unlilar to'g'ri berilgan qatorni toping.

A. a, y, ы

B. a, y, ɵ

C. a, ы, ʏ

D. ə, ɔ, u

E. ə, ʏ, ɵ

19. Kontrast juft unli kelgan qator qaysi?

A. o-y

B. y-ъ

C. ы-ъ

D. ь-ъ

E. ɵ-ʏ

20. Kontrast juft unlilar: y-ʏ, o-ɵ, ы-u, ь-b, a(ɔ)-əqaysilahjalarda mavjud?

A. Simoliy o'zbek shevalari.

B. Qipchoq, o'g'uz lahjasi..

C. Qozoq-nayman shevasi.

D. Qurama shevalari.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi.

Foydalanish uchun adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.

4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.1.

5-Mavzu: FONETIK QONUNIYATLAR

REJA:

1. Singarmonizm qonuni.
2. Fonetik qonuniyatlar.
3. Umlaut.
4. Assimilyatsiya.
5. Dissimilyatsiya.
6. Tovush mosligi
7. Unlilar cho'ziqligi
8. Diftonglar.

Tayanch tushunchalar:

Fonetik qonuniyat - o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisalar.

Singarmonizm - unlilar uyg'unligi.

Lingvial singarmonizm - old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Labial singarmonizm - lablangan unlilar uyg'unligi.

Assimilyatsiya - unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Dissimilyatsiya - undosh tovushlardagi noo'xshashlik

Unlilar cho'ziqligi- unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uing ta'sirisiz cho'zilishi.

Diftong va diftongoid - bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining bo'lishi.

Kontrast unli - old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Tovush mosligi - so'z ma'nosiga putur etkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.

Inglizcha-o'zbekcha- ruscha lug'at:

Аккомодация - Accommodation - Аккомодация

Ассимиляция - Assimilation—Ассимиляция

Прогрессив ассимиляция - A progressive assimilation — Прогрессивная ассимиляция .

Регрессив ассимиляция - Regressive assimilation — Регрессивная ассимиляция.

Тулик ассимиляция - geminization - полная ассимиляция

Дистантная ассимиляция

Диссимиляция - dissimilation - диссимиляция

Дистант диссимиляция - Distance dissimilation — Дистантная диссимиляция

Дифтонг - diphthong - дифтонг

Комбинатор ўзгариш - Combinatorial change — Комбинаторное изменение

Метатеза - metathesis - метатеза

Элизия - elision элизия

Уйғунлик - harmony - гармония

Синекдоха - Synecdoche - Синекдоха

Регрессив диссимиляция - *regressive* ~ регрессивная диссимиляция

Редукция - The reduction of — Редукция

Прогрессив диссимиляция - *progressive* ~ прогрессивная диссимиляция

Палатал товуш - Palatal sound— Палатальный звук

Fonetik qonunlar

Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunos I. A. Bogoroditskiy fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi, lekin qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'inishiga ega:

1. *Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizmi.*

Bu qonungako'ra, so'zning dastlabki bo'g'inidaold qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlardaham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inidaorqaqator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlardaham orqaqator unlilar qatnashadi.

Bu qonun faqat shahar va shahar tipidagi shevalardaamal qilmaydi. Bu qonunga kora, so'zning dastlabki bo'g'inida **a/a, y/u, o/o, ы/i:(ь/i)** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham ana shu unlilardan biri keladi va so'zda **q, γ, x** chuqur til orqa undoshlari ishtirok qilishi mumkin, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida **ə/ä, e/e, и/i:(ь/i), ө/ö, ү/ü** unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarda ham xuddi shu unlilardan biri keladi, bunday o'rinlarda **k, g** undoshlari ham qatnashishi mumkin.

2. Labial singarmonizm. Bu qonun aksariyat turkiy tillardaamal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi. U o'zbek tili va uning shevalaridaqisman amal qiladi.

Bu qonungako'ra, so'zning dastlabki bo'g'inidaold qator lablangan unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlardaham old qator lablangan unli qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida lablangan orqaqator unli ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlardaham orqaqator lablangan unli qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki ikki bo'g'inidaqayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarda siyrak

uchraydi: suyunchi ~ сүйүнчъ~süjünči, ko'rindi ~ көрүндъ ~ kōrūndi. Namangan shevasida bo'libdi ~ болупту~boluptu, ko'ribdi ~ корүптү ~ kōrūptüva boshqalar.

Singarmonizmdan chekinish hollari:

1. Shevalarda yuklamalar singarmonizmga bo'ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarda: bo'ldi-ku ~ *болдь-кү*~boldi-qu, keldi-ku ~ *келдь-кү*~keldi-qu, kelding-a ~ *келдьң-ә*~keldiñ-ä, barding-a ~ *бардьң-ә*~bardiñ-ä.

2. Ayrim qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin: masalan: qipchoq shevalarida bora qol ~ *барагай*~ *barayaj*, kela qol ~ *келәгай*~ *keläyaj-zaj/γaj* affiksining old qatorli varianti bo'lmaganligi uchun u singarmonizmga bo'ysunmaydi.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar aslida singarmonizmga bo'ysunadi, lekin bo'ysunmaydigan o'rinlari ham bor, masalan, muborak ~ *муб рāk* ~ *mubārāk*(Xorazm), peshona ~ *пешана* ~ *pešana* (shim. o'z. shev.)

Singarmonizm qonuniyati ayni zamonda unilarning progressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Umlaut. Bu qonuniyat fanda unilarning regressiv assimilyatsiyasi deb ham yuritiladi.

Bu qonunga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unlini o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ *с н* ~ *sān* sana ~ *сәнә* ~ *sänä*, yosh ~ *й ш* ~ *jāš*jasha ~ *йәшә* ~ *jäšä*.

Bu qonun Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar; mol ~ *м л* ~ *mā*lmolim ~ *māl̄m* ~ *mālim*, sol ~ *с л* ~ *sāl* solish ~ *сал̄ш* ~ *sāliš*, nok ~ *н к* ~ *nāk*noki ~ *nāk̄b* ~ *nāki*, toy ~ *т ў* ~ *tāj*toyong ~ *tāj̄ң* ~ *tājiñ*(6-rasm).

6-rasm

Singarmanizm va umlautda tovushlarning moslashish harakati

Singarmonizmda \longrightarrow chapdan o'ngga;
umlautda \longleftarrow o'ngdan chapga qarab tovush mosligi yuz beradi.

Singarmonizm: бар+йатыр (borayotir)

Umlaut: бәш+ъ (boshi)

Assimilatsiya. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko‘proq undoshlar bilan bog‘liq fonetik qonuniyatdir. Assimilatsiya dastlab progressiv va regressiv assimilyatsiyaga, so‘ng to‘liq va to‘liqsiz assimilyatsiyaga bo‘linadi.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o‘ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o‘ziga o‘xshatadi.

To‘liq assimilatsiyada o‘zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misollar: oldi ~ □*ль* ~ *ālli*(Qarshi, Shahrisabz), suvni ~ *сுவвь* ~ *suvvi*(Toshk.), bo‘ldi ~ *боддь* ~ *boddi*(Shahrisabz). To‘liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlarga ko‘ra qisman o‘xshab ketishi mumkin: oshgan ~ □*шкән* ~ *āškän*, ishga ~ *ьшкә* ~ *iškä*(Toshk.), o‘zimdān ~ *өзмәнән* ~ *özimnän*(Xorazm.).

Dissimilatsiya. So‘z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta‘siridagi variantiga ega bo‘lishi dissimilatsiyadir: zarar ~ *зэләр* ~ *zälär*, devor ~ *дув*□*л* ~ *duvāl*, әнжәр ~ *әндәжъл* ~ *änžil*, qimmat ~ *қыймат* ~ *qī:jmat*.

Sandhi. Bunda ikki so‘zning talaffuzi jarayonida oldingi so‘z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so‘z) tovushga moslashadi: menga ber ~ *магамбер* ~ *maγamber* yoki dastlabki so‘zning oxirgi tovushi (keyingi so‘z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak odam ~ *бөләгадам* ~ *bölägadam*, hayron bo‘ldim ~ *ҳәйр*□*мболльм* ~ *hājṛāmbollim*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg‘aluvchi variantiga ega bo‘lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ *джүвәрдь* ~ *žüvärdi* (qipchoq), sabr qildi ~ *савьр қьлдь* ~ *savir qildi*(Xorazm), gapi ~ *гәвь* ~ *gävi* (qipchoq).

Spontan o‘zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta‘sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog‘liqdir: suyak ~ *сүйәг* ~ *süjäg*(Namangan), qarg‘a ~ *зарға* ~ *γarγa* (qipchoq).

Metateza. U so‘z tarkibida undoshlarning o‘rin almashishidir. Qipchoq shevalarida: faryod ~ *пәйрәт* ~ *päjrät*, qo‘shni ~ *қоңшь* ~ *qoñšī*, qumursqa ~ *қурмуққа* ~ *qurmusqa*, tekshir ~ *тешкәр* ~ *teškär*.

Reduksiya. So‘z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ *к(ь)ш(ь)* ~ *k(i)š(i)*, keta бер ~ *кет(ь)вур* ~ *ket(ь)vur*, Sharif ~ *Шәр(ь)н* ~ *šär(i)p*.

Eliziya. Tovush tushishi bo‘lib, ikki ko‘rinishga ega, ya‘ni ikki so‘z (qo‘shma so‘z) talaffuzida oldingi so‘z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi: bora oldi ~ *б□р□лдь(ә)* ~ *bārāldi(ä)*, kora oldi ~ *көр□лдь(ә)* ~ *körāldi(ä)* va so‘z tarkibidagi

pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: bo'lsang ~ *bo:saŋ(l)* ~ *bo:saŋ*, bersang ~ *be:səŋ(r)* ~ *be:səŋ(r)*, ushlat ~ *y:šat(l)* ~ *u:šat(l)*, qichqir ~ *q̣ıçqır(κ)* ~ *q̣ıçır(q)* (Xorazm).

Unlilarning orttirilishi (proteza): loy ~ *ьлай* ~ *ilaj*, lof ~ *ьларь* ~ *ilari* (qirchoq).

Undoshlarning takrorlanishi (geminatsiya): qari ~ *қаррь* ~ *qarri*, ariq ~ *аррьқ* ~ *arriq*, ashula ~ *ашулла* ~ *ašulla*, saqich ~ *саққьз* ~ *saqqiz*, kichik ~ *кьччь* ~ *kičči*, ulug' ~ *ульь* ~ *ulli* (Mang'it)

So'z boshida va o'rtasida undoshlarning orttirilishi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, duchor ~ *дучар* ~ *dyučar*, necha ~ *нейча* ~ *nejčä* (qirchoq). So'zboshida *x/h* undoshining orttirilishi ayrim shevalar uchun o'ziga xoslikni ham bildiradi. Masalan, Mang'it shevasida bu holat ko'zga tashlanadi: ari ~ *харь* ~ *hari*, ayvor ~ *хаййар* ~ *hajjar*, ayol ~ *хайал* ~ *hajal*, olis ~ *хальс* ~ *halis* va boshqalar.

Undoshlarning so'z boshida tushishi: hatla ~ *атла* ~ *atla*, hurkdi ~ *уркть* ~ *ürkti*, hisob ~ *ьсан* ~ *ьsar*, ho'kiz ~ *өкьз* ~ *ökiz*, yog'och ~ *азач(ш)* ~ *ayač(š)* (o'g'uz, , shim. o'zb.shev.).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: tush ~ *ту:ш* ~ *tu:š*, ot (ism) ~ *a:đ* ~ *a:d*, bosh ~ *ба:ш* ~ *ba:š*, tuz ~ *ду:з* ~ *du:z*, to'g'ri ~ *ду:рь* ~ *du:ri* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi urg'uning dastlabki bo'g'iniga tushishi xususiyati bilan bog'langan. Bunday cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi. Birlamchi cho'ziqlik boshqa shevalarda ham ba'zan uchrab turadi, jumladan, Farg'ona shevalarida bil ~ *би:л* ~ *bi:l* (bilmoq), Buxoro o'zbek shevalarida til ~ *ти:л* ~ *ti:l*, Andijon shevalarida teri ~ *те:рь* ~ *te:ri* (qo'yning terisi), qari ~ *қа:рь* ~ *qa:ri* (qariya), to'ri ~ *тө:рь* ~ *tö:ri* (uyning to'risi), Quyi Qashqadaryo shevalarida qani ~ *қа:нь* ~ *qa:nı*, ular ~ *о:лар* ~ *o:lar* so'zlarida qayd qilinadi.

Ikkilamchi cho'ziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: sandiq ~ *санду:* ~ *sändu:*, o'rtoq ~ *орт□:* ~ *ortā:* (Toshkent), bo'l ~ *бо:* ~ *bo:*, ol ~ *a:* ~ *a:* (shim.o'z.shev.), Namangan shevalarida: tegmas ~ *те:мăс* ~ *te:məs*, laylak ~ *лă:лă:* ~ *lä:lä:*. Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi. Shevalarda bunday cho'ziqlik ko'pincha *h* undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ahmad ~ *ə:məт* ~ *ä:mät*, dahliz ~ *дă:лъз* ~ *dä:liz*, mehr ~ *ме:p* ~ *te:r*, qahr ~ *қа:p* ~ *qa:r*.

Uchlamchi cho'zoqlik. Emfatik cho'ziqlik Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Bu shevadagi hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi *-ə/ä* va boshqa shakllarda ishtirok

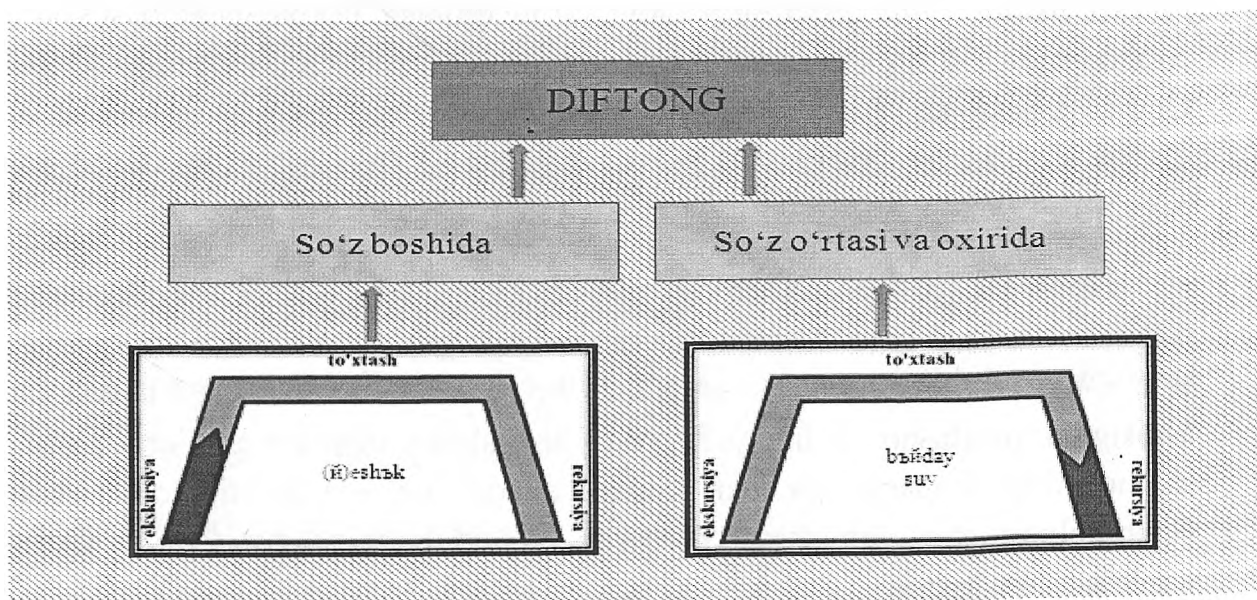
etgan ə/ä unlisi odatdagidan ko'ra cho'ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida y undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksidadagi ə/ä unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmayman ~ би:лмә:(й)тә: ~ /bi:lmä:(j)mä:,bo'lmaydi ~ бoмә:(й)дъ ~ bomä:(j)di, men aytmayman ~ мә: атмә:(й)мә ~ mä: ätmä:(j)mä,sen bilmaysan ~ сә: билмә:сә: ~ sä bi:lmä:(j)sä:

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: doppрь ~ топнъ ~ toppi(Toshkent),kel ~ гәл ~ gäl (Xorazm), yo'l ~ джол ~ žol(qipchoq), shu ~ шо ~ šo(qipchoq),choy ~ чәй ~ čaj (qipchoq),bedana ~ бөдәнә ~ bödänä(Turkiston).Bu kabi so'zlardagi t ~ d, k ~ g, й/j ~ дж/ž undoshlari va e ~ ə/ä, o ~ u , e ~ ø/ö mosligi namoyon bo'ladi.

Diftonglar. Singarvonizimli shevalarda (qipchoq, o'g'uz lahjalari) diftong hodisasi ko'p uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monoftongdir. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush elementining ishtirokidan hosil bo'ladi. Adabiyotlarda diftongning ikki turi to'g'risida, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi.

O'zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada Ё/i, й/j, в/v) tovush unsurlari qoshiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi;so'z ichida esa ekskursiya va toxtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda rekursiya so'ngida й/j, в/v undoshlari bilan tugallanadi (7-rasm).

7-rasm

Qipchoq lahjasi shevalarida bu fonetik hodisa ko‘proq, o‘g‘uz lahjasi shevalarida kamroq bo‘lsa-da, qo‘llanishda bor: ikkinchi ~^üекънчъ ~^jekinči, echki ~^üешкъ ~^ješki, ikki ~^üекъ ~^jeki, o‘ynab ~^oойнап ~^vojnar. Diftongning ikkinchi turiga ko‘ra, artikulyatsiyada ekskursiya va to‘xtamda asosiy tovush talaffuz etiladi-da, rekursiyada й/jtovushi orttiriladi: tush ~^üтүш ~^jtüš, sut ~^üсүт ~^jsüt.

O‘zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

^üe ~^je. Ikki ~^üекъ ~^jeki, ena ~^üенә ~^jenä, ellik ~^üелүв ~^jelüv.

^yo ~^uo. o‘rta ~^yорта ~^uorta, o‘yla ~^yойла ~^uojla.

^yө ~^üö. o‘rdak ~^yөрдәк ~^üördäk, o‘t(moq) ~^yөт ~^üöt.

^oo ~^vo. on ~^oон ~^von, oy ~^oой ~^voj.

^yü ~^jü. kuz ~^yкүз ~^jküz, kut(moq) ~^yкүт ~^jküt.

^üi ~^ji. tit(moq) – ^üтит ~^jtit, buytip (bundaj qilib) ~^üбүтпән ~^jbitip.

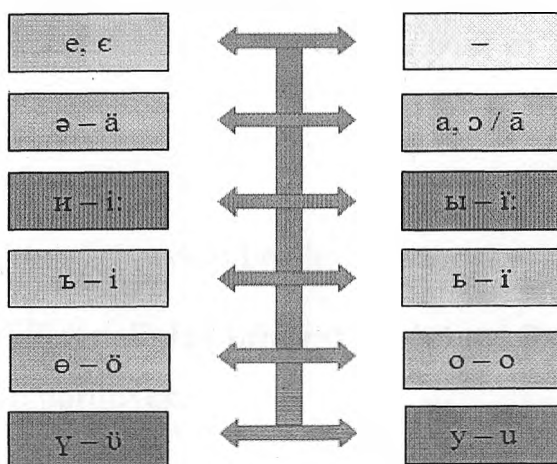
^üi ~^ji. qiz ~^üқыз ~^jqiz.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unlilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Masalan, **iz** so‘zi Qorabuloq shevasida dastlab **i:z** tarzida talaffuz qilingan, so‘ng u **ü:z** ~ **i‘z** tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya‘ni asosiy tovush va uning tarkibida kelgan hamda unga hamohang bo‘lgan tovush zarrasi birgalikda diftongoid deb uyritiladi. Masalan, ^üекъ ~^jeki so‘zida ^üe ~^je tovushi diftongoiddir.

Aksariyat o‘zbek shevalarida adabiy tildagi *uzum*, *uzuk*, *ipak*, *ingichka*, *ilon*, *ip* kabi so‘zlarning *йүзүм* ~ *jüzüm*, *йүзүк* ~ *jüzük*, *йьпәк* ~ *jipäk*, *йьңьчкә* ~ *jiniškä*, *йьлан* ~ *jilan*, *йьп* ~ *jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki so‘z boshidagi **й** ~ **j** mustaqil fonema (monoftong) sifatida o‘z o‘rnida qo‘llangan. Ular so‘z boshidagi **й** ~ **j** undoshi qipchoq shevalarida “дж ~ ž” undoshiga o‘tadi: *джүзүм* ~ *žüzim*, *джүзүк* ~ *žüzik*, *джьвәк* ~ *živäk*, *джьңьшкә* ~ *žiniškä*, *джьлан* ~ *žilan*, *джьп* ~ *žip*.

Kontrast (juft)unlilar. Singarmonizmni saqlagan o‘zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo‘ladi. Ular quyidagilar: **и/і:** ~ **ы/і:**, **ь/і** ~ **ь/і**, **ө/ö** ~ **o**, **ү/ü** ~ **y/u**, **а, □/ā** ~ **ə**. (8-rasm). Bundan faqat e unlisigina mustasno, uning jufti yoq. Shevalarda contrast unlilar ba‘zan so‘z ma‘nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: **и:с** ~ **i:shidni**, **ьс** ~ **isqurumni** (Qoraqolpog‘iston o‘zb. shev.), **бьлүвь** ~ **bilüvi** bilishni, **бьлүвь** ~ **bilüvi** fikr-o‘yini anglatadi (Turkiston).

Kontrast-juft unlilar

Nazorat uchun savol va topshiriqlar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasidagi shevalarda qaysi unlilar qatnashgan?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
5. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
6. Umlaut qanday xususiyatga ega?
7. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
8. Unlilar cho'zqligining qanday sifatlari bor?
9. Monoftong, diftong va diftongoid nima?
10. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Testlarni javobini toping.

1. Kontrast juft unlilar: *y-ү, o-ө, ы-и, ь-б, а()*-əqaysilahjalarda mavjud?

A. Simoliy o'zbek shevalari.

B. Qipchoq, o'g'uz lahjasi..

C. Qozoq-nayman shevasi.

D. Qurama shevalari.

E. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi.

2.ə,e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori - tor.
- B. Old qator, lablangan.
- C. Old qator, quyi - keng.
- D. Old qator, lablanmagan.
- E. Old qator, o'rta - keng.

3.Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo'llanish qo'llanmasligiga ko'ra farq qiladi?

- A. e va ɔ
- B. a va ɔ
- C. a va e.
- D. ɔ va e.
- E. e va ɔ

4.a, ɔ unlilariga berilgan to'g'ri tavsifni belgilang:

- A. Umumturkiy unlilardir.
- B. Orqa qator unlilardir.
- C. Yuqori - tor unlilardir.
- D. Barcha shevalarda uchrovchi unlilardir.
- E. O'zlashgan unlilardir

5. y,ɣ unlilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.
- C. Yuqori - tor, lablangan.
- D. Old qator, yuqori - tor.
- E. Old qator, quyi keng.

6.Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

- A. a - ɔ
- B. ə - e
- C. и - ь
- D. o - ɵ
- E. ы - ь

7. o, ɵ unlilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

- A. Quyi - keng, lablangan.

- B. Yuqori - tor lablangan.
- C. O'рта - keng, old qator.
- D. O'рта - keng, lablangan.
- E. O'рта - keng, orqa qator

8. и, ы unlilari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

- A. Yuqori-tor, lablanmagan.
- B. Quyi-keng, lablanmagan.
- C. Old qator, yuqori-tor.
- D. Orqa qator, yuqori-tor.
- E. Orqa qator, lablangan.

9. н (ng) undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

- A. Til oldi, portlovchi.
- B. Til orqa, qorishiq portlovchi.
- C. Til oldi, sirg'aluvchi.
- D. Til orqa, portlovchi-sirg'lauvchi.
- E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi

10. O'zbek shevalarida unlilar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

- A. 7-8 ta.
- B. 6-13 ta.
- C. 5-13 ta.
- D. 9-10 ta.
- E. 6-12 ta.

11. Lablangan unlilar qatorini toping.

- A. ə,γ
- B. a,y
- C. у,и
- D. о, у
- E. а, ъ.

12. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

A. o, ə

B. o, ɵ

C. y, и

D. o, y

E. a, ь

13. Qaysi tovush so‘z boshida qo‘llanmaydi?

A. p

B. f

C. н

D. sh

E. l

14. ɔ va ə unlilariga to‘g‘ri tavsif berilgan qatorni toping.

A. Old qator unlilari

B. Orqa qator unlilari

C. yuqori tor unlilari

D. Quyi keng unlilari

E. O‘rta keng unlilari

15. Old qator unlilari to‘g‘ri berilgan qatorni toping.

A. ɔ, ə, a

B. ə, e, ɛ

C. ə, o, ɵ

D. o, y, a

E. y, ы, ь

16. Orqa qator unlilari to‘g‘ri berilgan qatorni toping.

A. ,ɔ, e, o

B. a, y, ь

C. ы, y, ɵ

D. y, o, ʙ

E. y, ʙ, ʙ

17. Lablangan unlilar berilgan qatorni toping.

A. a, y, ʏ

B. y, o, o

C. o, a, o

D. o, ʙ, y

E. a, o, ʏ

18. Old qator unlilar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

A. o, ʏ, y

B. o, ʏ, o

C. o, e, y

D. o, ʙ, o

E. o, ʏ, o

19. Orqa qator unlilar to'g'ri berilgan qatorni toping.

A. a, y, ʙ

B. a, y, o

C. a, ʙ, ʏ

D. o, ʏ, u

E. o, ʏ, o

20. Kontrast juft unli kelgan qator qaysi?

A. o-y

B. y-ʙ

C. ʙ-ʙ

D. ʙ-ʙ

E. o- ʏ

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.

2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.1.
4. Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

6 -MAVZU: O'ZBEK SHEVALARI LEKSIKASI

REJA:

- 1. O'zbek shevalarida o'zlashgan so'zlar:**
- 2. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.**
- 3. Shevalarning maxsys so'zlari.**
- 4. Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik guruhleri**

Tayanch tushunchalar :

Dialektal so'z - ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Shevalarning lug'at tarkibi - ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Jargon - ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot-savdo xodimlari.

Leksik qatlam - tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhleri.

Inglizcha-o'zbekcha- ruscha lug'at:

Байналмилал лексика - International vocabulary — Интернациональная лексика

Диалектал луғат - Dialektny Dictionary — Диалектний словарь

Жаргон - jargon - Жаргон

Жаргон, арго - Argot - Жаргон, арго

Жонли тил - A living language — Живой язык

Касб - ҳунар лексикаси - Professional vocabulary — Профессиональная лексика

Лексик маъно - Lexical meaning - Лексическое значение

Луғат таркиби - lexics - лексика

O'zbek shevalarining lug'at tarkibi.

O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishi sifatida undagi bo'lgan aksariyat qatlamlarni o'zida birlashtiradi, binobarin, o'zbek tili lug'at qatlamlari quyidagicha bo'ladi:

1. Umumturkiy so'zlar.
2. O'zlashgan so'zlar:
 - arab tilidan o'zlashgan so'zlar;
 - forsiy tillardan o'zlashgan so'zlar;
 - rus tili va u orqali o'zlashgan so'zlar.
3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar.
4. Shevalarning maxsys so'zlari.

Umumturkiy so'zlar aksariyat turkiy tillarda va shevalarda qo'llanadi hamda ular o'zbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin yoki kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishga uchrashi ham mumkin. Bunga **yer/djer, ish/is, bash/bas** kabiva boshqa turli sohalarga oid/so'zlar taalluqlidir. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etadi.

Arab, fors-tojik rus tilidan o'zlashgan so'zlar shevalarda, asosan, fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda bo'ladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, shevalar lug'at tarkibida forscha-tojikcha so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa bunday so'zlarning o'zlashish jarayoni ko'prok vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi.

O'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy bo'lmagan til unsurlari negizida yangi so'zlar ham yasalgan. Bu ayniqsa, fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bog'liq so'z va terminlarning yasalishida ko'rinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga, lekin yasovchi unsuri (elemetlari) o'zbek tiliga oid bo'ladi va u yasama so'z o'zbek tilidagina qo'llanadi, masalan, **ishxona, bizneschi, tasvirchiva** boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi va sheva mulki bo'lib qoladi. Shevalarning maxsus so'zlarini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin:

O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadagan so'zlar. Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: **gəlbən бəйб**- kelin oyi, **nag'achə** - tog'a, **əchə -çə**, **damad** - pəchchə. Shuningdek,

boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *vəj* - narsa, predmet (aslida vaj-aytilgan so'z), *zat* - narsa (aslida kelib chiqishi ma'nosida), *kasa*-piyola (aslida *kosa* ovqat qo'yiladigan idish) va h.o.

2. *Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar: xor.dəshən - tashqari, shim.o'z. shev.yorpaq-tuproq, qipch.qəx - qirq va boshqalar.*

Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:

chəqəɫ:(Tosh) - byvək(Farg) - bala(Shim. o'zb.sh.).

tyxym (Tosh) – məyək («J»l) - йьмьрта(Xor).

og'ʁr(Tosh) - kəɫʁ (Shim.o'zb.sh.) - so:qʁ(Xor).

chymɔɫʁ(Tosh) – morchə(Sam) - qarəndja(Xor).

chopchəy(Tosh) – mətəl(Sam) – ertəy(Xor).

b) ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:

shɔɫʁ - Toshkentda arava kismi nomi, Farg'onada narvon;

byvʁ - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

pəshshə - Toshkentda chaqmaydigan hashorat, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

B) narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra turlicha nomlanishi mumkin:

nɔnpər - qush va parranda patidan yasaladi (Sam);

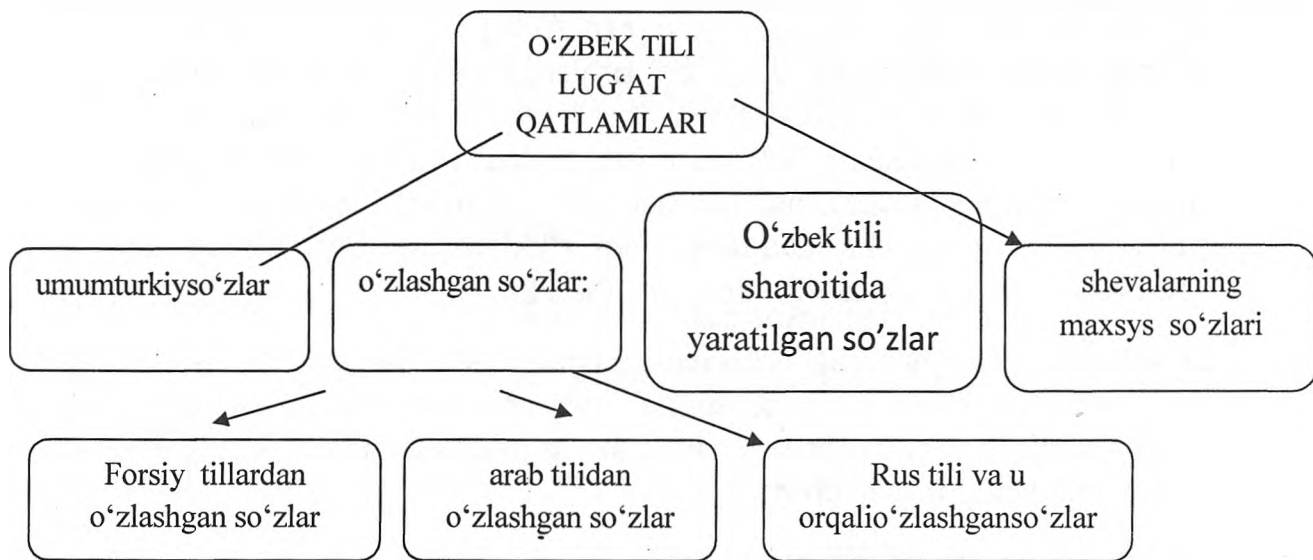
chəkʁch- yog'och va simdan yasalib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Tosh);

dʁkʁ - duk-duk taqlidiy so'zidan olingan (shim.o'zb.shev).

Shuningdek ayrim sheva vakillari ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlashlari mumkin: *tʁyənək*(shim.uzb.shev) // *dʁ:ynək* (Xor) - *sapcha//chapcha*(«J»lovchi), bu endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi. Birinchi so'z *tugmoq* tushunchasidan kelib chiqqan, 2-si esa *sop*, *ushlash* mumkin bo'lgan predmet tushunchasi bilan bog'liq.

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligimizni, til imkoniyatlarimizni kengaytirishimizga yordam beradi va shuning uchun adabiy tilga bunday so'zlarni qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolar**dan farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmaydi, balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchungina tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida **кө'кь** (dollar), yallachilar tilida **ɔtar** (to'y), **йәкән** (pul) va h.o.

Shevalarga xos bo'lgan so'zlarning semantik xususiyatlari

Dialektal so'zlarning ma'noviy guruhlari juda ko'p bo'lib, ulardan ayrimlarinigina keltiramiz.

Dehqonchilikka xos atamalar: o q a r ыq, sh a h ariq, paxta, kerak, ko'sak, chuvma, lo'ppeq levlagi, oq qalcha, qizilcha, arpa, burdey//biyday, djoxeri

Chorvachilikka xos atamalar: e t//a t, s i g i r//s i y i r ~ i n e k// i ney~uy, bizer~gesala, koy, yechki//gechi, denan, tuya//t u g a, x o t u k ~ k u r r a ~ t a y x a r, t e y, a y g' i r, b i y a ~ b a y t a l, ch u v i ch, se r k e, bo te//betalaq.

Ov, baliqchilikka xos atamalar: to'q, tuzeq matrap, yeyme, hephen, lh a r m a q//ch a l m e q, sanchqy; laqqa, - chavah, zeg'ara balыq, chorten//chortan balыq, djayin, a q b a liq.

Binokorlikka xos atamalar: uy//oy, madang, ravaq, meri, qasava, peydever, xeniy//xeniy~ebrez, s a r r e v, xeri //xары, ustun, sinch, keshak, teqi~vesse, este, dedliz, yelek, ship, tevche//tekche.

Uy-ro'zgor buyumlarining atamaları: qezen//qaze n, t o v oq// t a b a q, l e g e n//l e g e t, o g i r ~ k e l i, bol ti// belte, peqir~satil ~ chelek, chepki, teshe, panshaxa~beshlik, xurma//xurmeche, chapye, tag'ora//teg'ara, chevli, galvir, yeley//elek; gilem, sholche, raы, elacha; tushek//teshek, yekendez, yestuh~bolish.

O'zbek shevalarida yana shunday leksik guruhlar borki, ular shu sheva vakillarining moddiy hayot sharoitlari, shu sheva joylashgan hududning iqtisodiy rivoji bilan bog'liqdir. Ma'lum bir hududda ma'lum bir ishlab chiqarish tarmog'ining rivojlanishi shu yerda yashovchi aholi tilida boshqa hududdan farqli ravishda maxsus so'z—terminlar vujudga keltirgan. Chorvachilik rivojlangan yerlarda chorvachilikka oid so'z va terminlar hayvonlarning nomi, yoshi, rangiga ko'ra juda detallashtirib ifodalanganini ko'ramiz. Masalan, yoshiga ko'ra (qipchoq shevalarida): q u l u n (bir yoshgacha bo'lgan ot), keltetoy (birdan ikki yoshgacha), g'onan (ikkidan uch yoshgacha), donan (uchdan to'rt yoshgacha), beshli (uchto'rt dan besh yoshgacha), djangiziy ■ < yangi azyq (besh yoshdan oshgan, oziq tishi chiqqan ot), ekaziy < ikki aziq (olti yoshli ot), Uchaziy < uch a z i q (etti yoshli ot); bo'ta (bir yoshgacha bo'lgan tuya), taylaq; (birdan ikki yoshgacha), o'simli (ikkidan uch yoshgacha), nar (uchdan to'rt yoshgacha bo'lgan erkak tuya), tuye (to'rt yoshdan yuqori bo'lgan tuya); toqli (ikki yoshli qo'y), hishak (uch yoshlisi), chari (to'rt yosh- lisi), pandji (besh yoshlisi) kabi.

Shuningdek, dehqonchilik (masalan, paxtachilik) bilan shug'ullanuvchi yerlarda shu sohaga xos so'z va terminlar juda detallashtirib ifodalanadi (Farg'ona shevalarida): paxte, xo'ppek // lo'ppak, g'oz, shonabarg, beshemek, ko' sek, ko'rek, olaqaraq, irdjaq, chuvime.

O'zbek shevalari leksikasining mavzuiy guruhini o'rgatish jarayonida "Baliq skleti" texnologiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Uy-ro'zgor buyumlarining atamallari.

Binokorlikka xos atamalar .

Ov, baliqchilikka xos atamalar.

Chorvachilikka xos atamalar.

Dehqonchilikka xos atamalar.

O'zbek shevalari leksikasining etimologik tarkibida tub turkiy so'zlar bilan birga ma'lum darajada arab va tojik tillaridai o'zlashgan so'zlar hamda ko'plab ruscha so'zlar mavjud. Bunday so'zlarning ko'pi o'zbek jonli tili qonuniyatlariga bo'ysungan holda shakl va ma'no jihatdan ayrim o'zgarishlarga uchragan.

So'zlarnng qo'llash va ularning ma'nolaridan foydalanishda shoir — yozuvchilarning imkoniyatlari g'oyat kattadir. Chunki ular adabiy tilimiz leksikasidan tashqari, sheva imoniyatlaridan ham keng foydalanadilar. Natijada shevalardagi ayrim so'zlar ommalashib, adabiy normalarga aylanib boradi. Lekin ularning asosiy qismi lahjalar va shevalarga xos bo'lib, adabiy til doirasiga kirmaydi hamda shevalardagi shakl, ulardagi o'ziga xos xususiyat bo'lib qolaveradi. Adabiy til nuqtayi nazaridan kam qo'llaniladigan so'zlar ayrim hollarda faollashib ham qoladi. Bu hol shevalar chegarasi bilan bog'lanadi. U

soʻzlar shevada gapiruvchilar nutqida faol hisoblanib, adabiy tildagi soʻzlar bilan birgalikda bir shakldoshlik qatorini tashkil etadi.

Shevalar eng qadimiy boʻlib, odamzod tilga kirgandan boshlab, isteʼmolda boʻlib kelmoqda. Bunday oʻzigi xoslikni hozirgi vaqtda osonlik bilan farqlash mumkin: bineyi (tuzuk), pisip (yashirib), talli(tez), heyde(yur), bavir (jigar) singarilar qipchoq lahjasi shevasida: zep (juda vaqtida), peqqos (butunlay), pochche (aka amaki), unemoq (kunmoq) moxovat//veyime (mubolaga), diltan bolmoq (xafa boʻlmoq) singarilar qarluq – chigil – uygʻur lahjasidagi shevalarda; atiz (paykal), morche (chumoli), dovdi (beparvo), pelpis (iflos), arna (anxor), yap (katta ariq) petik (ship), teykek (bolaxona),meyin (miya) va boshqalar oʻgʻuz guruhi shevalarida uchraydi.

Nazorat savollari:

1. Oʻzbek shevalarining lugʻat tarkibi deganda nimani tushunasiz ?
2. Oʻzbek shevalaridagi dialektal soʻzlar fonetik xususiyatlariga koʻra qanday guruhlarga boʻlinadi ?
3. Dialektal soʻzlarni maʼno xususiyatlariga koʻra qanday guruhlash mumkin ?
4. Shevada uchraydigan shakldosh soʻzlarga misollar keltiring ?
5. Shevada ishlatiladigan maʼnodosh soʻzlarning xususiyatlari haqida toʻxtaling.
6. Tabu va evfemizmlarning shevada qoʻllanish doirasi toʻgʻrisida toʻxtaling ?
7. Oʻzbek adabiy tilida uchramaydigan oʻzlashma soʻzlar haqida maʼlumot bering?
8. Fors-tojik tilidan oʻzlashgan soʻzlar haqida maʼlumot bering.
9. Rus tili va u orqali oʻzga tillardan oʻzlashgan soʻzlarning sheva taʼsiri.
10. Shevadani oʻzbek adabiy tiliga soʻzlarning oʻzlashishi misollar orqali tushuntiring

Glossariy

Dialektal soʻz [Dialectal word] – maʼlum shevagagina xos boʻlgan soʻz.

Shevalarning leksik tarkibi [Lexic structure of dialects] – maʼlum bir shevadagi barcha soʻzlar yigʻindisi.

Jargon [slang] – ijtimoiy guruhlarning oʻziga xos soʻzlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Leksik qatlam [lexic layer] – tildagi (shevadagi) tub va oʻzlashgan soʻzlarning guruhlari.

Oʻzbek shevalari leksikasiga doir testlar

O'zbek tili leksik qatlami necha turga bo'linadi?

A) 3 ta; B) 4 ta; C) 5 ta; D) 6 ta.

Umumturkiy so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?

- A) faqat turkiy so'zlargagina xos bo'lgan so'zlar;
- B) kuchli va kuchsiz fonetik o'zgarishlarga uchragan turkiy so'zlar;
- C) aksariyat shevalarda qo'llaniladigan turkiy tillarga hos so'zlar;
- D) to'g'ri javob yo'q.

Leksik qatlam deb nimaga aytiladi?

- A) adabiy tildagi tub va o'zlashgan so'zlarning guruhi;
- B) shevadagi tub so'zlarning guruhlarini;
- C) tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlarini;
- D) ijtimoiy guruhlarining o'ziga hos guruhi.

Dialektal so'z bu ...

- A) ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z;
- B) ijtimoiy guruhga xos bo'lgan so'zlar;
- C) shevadagi tub va o'zlashgan so'zlar yig'indisi
- D) to'g'ri javob yo'q

O'zbek tili lug'at tarkibida qaysi tildan ko'poq so'z o'zlashgan?

- A) arab tilidan
- B) rus tilidan
- C) fors-tojik tilidan
- D) rus tili orqali boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar

O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadigan so'zlarni toping?

- A) chumoli, shoti,
- B) tuxum, matal
- C) cho'pchay, tog'a
- D) galin biyi, doyi

Jargon deb...

- A) ijtimoiy guruhlarining o'ziga xos so'zlari?
- B) so'kish qarq'ish so'zlar
- C) shevga xos so'zlar
- D) T.J.Y

Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlarni toping?

- A) dishon , qopi
- B) turpoq , shoti
- C) buvak , bolo
- D) tuxum , matal

Tasvirchi, kutubxonachi, ishchi bu so'zlar qaysi qatlarga doir?

- A) Rustilidan o'zlashgan
- B) Arab tilidan o'zlashgan
- C) O'zbek tili sharoyitida yaratilgan so'zlar
- D) Fors tiliga xos so'zlar

Tushuncha adabiy tilda uchramay , faqat shevalarda uchrasa bunday so'zlar.....deyiladi.

- A) Dialektal so'z
- B) Dialektal ma'no
- C) Maxsus so'z
- D) To'g'ri javob A

Bir guni Ayzada atasini chaqirib ulli ziyapat vardi. Ushbu gapda "Ziyapat"so'zi qanday ma'noda kelgan?

- A) Bazm (gap)
- B) Yig'ilish
- C) Majlis
- D) Maslahat

O'zbek tili lug'at tarkibida ikkinch o'rinni egallovchi so'zlar qaysi tildan o'zlashgan?

- A) Fors tilidan
- B) Arab tilidan
- C) Turkiy tilga xos so'zlar
- D) Rus tili orqali o'zlashgan so'zlar

" Domad" so'zining ma'nosi?

- A) Tog'a
- B) Amaki
- C) Pochcha
- D) T.J.Y

“ Duynnak” so’zining ma’nosi?

- A) qovunning navi
- B) yangi tugilgan qovun
- C) pishib yetilgan qovun
- D) to’g’ri javob B

Ingiliz tilidagi “lexic layer” so’zi qanday ma’no anglatadi?

- A) leksik qatlam
- B) o’zlashgan qatlam
- C) umumturkiy qatlam
- D) T.J.Y

Toshkent shevasida xos fonetik so'zlar xususiyatlaridan

noto’g’risini aniqlang?

- A) Ilgak, zargar, ko’mak
- B) So’zanak, bazargir, o’nnuch
- C) Ilgay, saru: ,tuzlug’
- D) Alali, getali, suzak

Turkiy leksik qatlamga xos so’zlarni aniqlang?

- A) Chechak, kelin, kosak
- B) Balan ,dutar, kam
- C) Aqil, amal, vasuyat
- D) Kolxoz, televizor, botinka

-djak, - adjaq affikslari qaysi lahjada qo’llanadi?

- A) Qorako’l shevasida
- B) O’g’uz lahjasida
- C) O’g’uz ,qipchoq lahjasida
- D) Qipchoq lahjasida

Xiva-Urganch lahjasini G’ozi Olim nechaga bo’ladi?

- A) 3 ga
- B) 4 ga
- C) 2 ga
- D) 5 ga

O’zbek tilining Turkiston , Iqon va Qorabuloq shevalarida chiqish kelishigi affiksi qanday shakllarda ifodalanadi?

- A) Din ,tin
- B) Do’n ,tin
- C) Din ,do’n , to’n ,tin

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR.

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.
4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.

7-Mavzu: O'zbek shevalari morfologiyasi va sintaksisi

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. So'z turkumlaridagi ayrim o'ziga xosliklar.
4. O'zbek shevalarida fe'l shakllari.
5. O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari

Tayanch tushunchalar:

Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari[morphological and syntactic peculiarities of dialects] – o'zbek shevalaridagi so'z turkumlari va so'z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [the category of grammar plurality in dialects]– shevalardagi birlik, juftlik va ko'plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda egalik kategoriyasi[the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [case category in dialects]– kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda so'zyasalishi [the word formation in dialects]– shevalardagi yangi so'z hosil qilish tizimi.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berish qiyin, lekin bu masalalarning eng umumlashadigan, tadqiqot ob'yektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarini qayd qilish mumkin. O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlarning sintaksisi haqida fikr yuritish mumkin.

Grammatik son kategoriyasi. Sof ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda -*lär*~ *lär*, -*lap* ~ *lar*, -*när* ~ *när*, -*nar* ~ *nar*, -*nä* ~ *nä*, -*är*~*är*, -*ä*~*ä*, -*lä* ~ *lä*, -*la*~*la*, -*där* ~ *där*, -*dar* ~ *dar*, -*tär* ~ *tär*, -*map* ~ *tarkabi* ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-lär ~ lär* arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi.

-lä ~ lä affiksi Toshkent shahar va Xorazm shevalarida faol qo'llanadi: uylar *~ ойлә ~ ojlä*, qo'yinglar *~ қойьйлә~qojjilä*, gullar *~ гүллә ~ güllä*, kunlar *~ гүллә ~ güllä*.

-nä ~ nä affiksi Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar *~ уйьйна ~ uijjnä*, qo'yinglar *~қойьйна ~ qojijnä*.

-ла ~ lavarianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar *~ қызла ~ qī:zla*, ular *~ ^xула ~ ^hula*.

-ä/är ~ ä/är affiksi shahar va shahar tipidagi shevalarida qo'llanadi: bizlar *~ бьзә ~ bizä*, sizlar *~ сьзә ~ sizä*.

-när ~ när, -nar ~ nar, -där ~ där, -dar ~ dar, -tär ~ tär, -tar ~ tar affikslari qipchoq shevalarida qo'llanadi: uzumlar *~ үзүмнәр ~ üzümnä*, mehmonlar *~ меҳманнар ~ mehmannar*, jigitlar *~ джъгьттәр / джъгьлләр ~ žigittär / žigillär*, ojinlar *~ ойундар ~ ojundar*.

O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida tarixiy qo'sh ko'plik shakli uchraydi: bular *~ булалар ~ bulalar*, shular *~ шулалар ~ šulalar* (aynan: *bu+lar+lar, shu+lar+lar*)

-lär ~ lär affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida **hurmat** ma'nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plikning jamlik turini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida *-lug ~ lug* affiksi *oz ~ o3 ~ oz, uy ~ ой ~ oj* kabiso'zlarga qo'shib, ko'plik jamlik ma'nolarini anglatgan: o'zlari *~ о3лугь ~ ozlugi*, uylari *~ ойлугь ~ ojlugi*; *-гь ~ gi* affiksi shaxsni bildiruvchi so'zlarga qo'shib, jamlik ma'nosini anglatadi: *□ йьмгьлә ~ ājьmgilä* (bu o'rinda oyisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), *әдәмгьлә ~ ädäəmgilä* (bu o'rinda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi).

Til tarixida ko'plikning *-m ~ t, -3 ~ z, -к/к ~ q/k* affikslari bilan ifodalangan shakllari qo'llangan. Ularning qoldiqlari, ya'ni *-к ~ q* affiksining *-ақ ~ aq* varianti Surxondaryonining Jarqo'rg'on, Termiz, Sherobod tumanlarida yashovchi qo'ng'irotlar shevalarining ayrim so'zlarida saqlanib qolmoqda. Ular, asosan, olmosh va fe'l shakllarida uchraydi: Sizlarbarьpkeldingizlarmi *~ сьз-ақ барьп кедьңьз-ақмь ~ siz-aq barip keldiñiz-aqmī?* O'zingizlar *~ ^oозьңьз-ақ ~ ^vöziñiz-aq*. Bu affikslar ko'plik ma'nosini eslatib tursa-da, ular ushbu o'rinlarda mavjud ko'plikni ta'kidlashga xizmat qilgan.

Egalik qo'shimchalari. Bu kategoriyaning ma'nolari ham adabiy tildagi ma'nolariga muvofiq keladi, lekin shevalarda egalik qo'shimchalari ko'p variantli bo'ladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega bo'ladi.

I shaxs birligi: -м/ъм/ьм/ум/үм ~ m/im/ım/um/üm: balam ~ балам ~ *balam*,
inim ~ ънъм ~ *inim*, alim (qo'lim) ~ эльм ~ *älim*, jonim ~ джанъм ~ *žanım*,
qo'lim ~ қолум ~ *qolım*, ko'nglim ~ көңлүм ~ *köñlüm*;

I shaxs ko'pligi: -мъз / мъз(с) / ъмъз / ьмъз(с) ~ mız / mız(s) –imız / imız(s), -
умуз / үмуз(с), -вуз / вузә ~ umuz / ütüz(s), -vuz / vuzä: balamiz/s ~ баламъз/с ~
balamiz/s, inimiz ~ ънъмъз/с ~ inimız/s, jonimiz ~ джанъмъз/с ~ žanimız/s,
qolimiz ~ қольмъз/с ~ qolimiz/s, ko'ngliiz ~ көңлүмуз/с ~ köñlümüz/s, ishimiz ~
ишьвуз(ә) ~ işivuz(ä);

II shaxs birligi: -ң/ъң/ьң/уң/үң ~ η/iη/iη/uη/üη: bolang ~ балаң ~ *balan*,
ining ~ ъпъң ~ *inīn*, aling / qo'ling ~ эльң ~ *älin*, joning ~ джанъң ~ *žanīn*,
qo'ling ~ қолуң ~ *qolun*, ko'ngling ~ көңлүң ~ *köñlün*;

II shaxs ko'pligi: -ңъз / ңъз(с) ~ ηiz / ηiz(s), -ъңъз / ьңъз(с) ~ iñiz / iñiz(s), -
үңүз / уңуз(с) ~ üñüz / uñuz(s), -и:з ~ i:z, и:йлә ~ i:jlä, -(ъ)ңлә / (ь)ңла ~ (i)ñlä /
(i)ñla: balangiz ~ балаңъз/с ~ *balaniz/s*, iningiz ~ ъпъңъз/s ~ *inīniz*, joningiz ~
джанъңъз/s ~ *žanīniz/s*, qolingiz ~ қолуңъз/s ~ *qoluniz/s*, ko'nglingiz ~ көңлүңүз
~ *köñlünüz*, ishinglar ~ ишьңлә ~ *işinlä*, uyinglar ~ ойъйлә ~ *ojijlä*, qo'linglar ~
қольңла ~ *qolīñla*;

III shaxs birlik va ko'pligida -ъ/ь ~ i/i, -сь/сь ~ si/sī, ba'zan -су/су ~
su/sü affiksi variantlari qatnashadi: bolasi ~ балась ~ *balasi*, inisi ~ ънъсь ~
inisi, ali (qo'li) ~ эль ~ *äli*, jонь ~ джань ~ *žanī*, tulkisi ~ түлкүсү ~ *tülküsi*, qoyi ~
қойу ~ *qoju*.

Egalik affikslari variantlarining bunday shakllari singarmonizmning palatal va
labial turlari qonuniyatlari to'la sakllangan o'rinlarda qayd qilinadi, lekin
shevalarda biror qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham
uchraydi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida –вуз / вузә ~ vuz /
vuzä affiksi qatnashadi: kitobimiz ~ кьт □ рувуз ~ *kitāruvuz*, II shaxs ko'pligida esa
-ъ:з / ьйъз / йлә ~ i:z / ijlä / jlä affiksi qatnashadi: kitobingiz ~ кьт □ нь:з ~
kitāri:z, kitoblaring ~ кьт □ ньйлә ~ *kitārijlä*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida
7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tilida 6ta kelishik shakli
qo'llanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rtagacha kamayishi
mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli
iste'molda bor. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona
shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir
ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "й~ j"lovchi
shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bitta
ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bitta ko'rsatkich bilan ifoda
qilinadi. O'zbek shevalarida kelishik qo'shimchalarining quyidagi variantlari qayd
qilinadi:

Bosh kelishik: Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishikqarluq-chigil-uyg'ur lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas. Bu kelishik qo'llaniladigan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-нъң/нъң ~ niñ/niñ: ena ~ *енәнъң ~ enäniñ*, otaning ~ *атанъң ~ ataniñ* (qirchoq);

-ъң/ъң ~ iñ/iñ: ko'pning toyъ ~ *көпъң тойъ ~ köpiñ toji*, otning boshi ~ *атъң башъ ~ atñ başı* (qirchoq);

-нүң/нүң ~ niñ/niñ: uning ~ *онүң ~ onuñ*, uyning ~ *үйнүң ~ üjniñ* (qirchoq);

-уң/уң ~ iñ/iñ: ko'zningqorachig'i ~ *көзүң қарачъғъ ~ köziñ qaraçïyi*, tunningqorong'usi ~ *түнүң қараңьсь ~ tünñ qarañisi*, qo'yning juni ~ *қойуң йүнъ ~ qojuñ jüni* (shim.o'zb. shev.).

-дъң/дъң ~ diñ/diñ: bizning ~ *бъздъң ~ bizdiñ*, ularning ~ *олардъң ~ olardiñ* (qirchoq);

-дүң/дүң ~ düñ/düñ: qoyning ~ *қойдүң ~ qojduñ*, ko'zning ~ *көздүң ~ közdüñ* (qirchoq);

-тъң/тъң ~ tiñ/tiñ: katakning ~ *кәтәхтъң ~ kätäxtiñ*, otning ~ *аттъң ~ attñ* (qirchoq).

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-нъ/нъ ~ ni/nïaffiksi barcha shevalarda qo'llana oladi:olmani ~ *□лмәнъ ~ älmäni* (Toshk.), suvni ~ *сувнъ ~ suvni* (qirchoq);

-ъ ~ iaffiksi Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ *и:шь қыл ~ i:ši qil*, so'zni bilmasang gapirma ~ *сөзъбълмәсәң гәпърмә ~ sözi bilmäsän gäpirmä*;

-нү/нү ~ ni/ni affiksi Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: qo'zini ~ *қозуну ~ qozunu*, tulkini ~ *түлкүнү ~ tülkünü*;

-дъ/дъ/тъ/тъ ~ di/dï/ti/tïaffiksi barcha singarmonizimli shevalarda qo'llanadi: tog'ni ~ *тавдъ ~ tavdi*, yigitlarni ~ *дәжәгъттәрдъ ~ žigittärdi*, otni ~ *аттъ ~ atti*, mehnatkashni ~ *мъйнәткәштъ ~ mijnätkäšti*. **-дъ/тъ ~ di/tivarianti** Farg'ona guruh shevalarida ham qo'llanadi: uyni ~ *уйдъ ~ ujdï*, ishni ~ *ъштъ ~ išti*.

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi **н ~ n** undoshi kuchli assimilatsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida yaqqol ko'rinadi: qo'lni ~ *қоллъ ~ qolli*, boshni ~ *б□ššъ ~ bāšši*.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi barcha shevalarga xosdir: Biz keldik kelin ko'rgani ~ *бъз келлъй келън коргәнъ ~ biz kellij kelin korgäni*.

Chymchuq soysayam qassob soysin ~чумчуғ сойсәйәм қәссәр сойсун ~ čumčuy sojsäjäm qässäp sojsun(Qarshi).

Jo‘nalish kelishigida quyidagi affiksklar ishtirok etadi:

-gä/kä/qa/ya affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singarmonizmli shevalarda qo‘llanadi. Singarmonizmni yo‘qotganshevalarda -gä/kä ~ gä/käv varianti qo‘llanadi: uyga ~ **үйгә** ~ *üjgä*, ishga ~ **ышкә** ~ *iškä*; -**қа/га-ya** varianti singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan negizlarga qo‘shiladi: o‘qishga ~ **оқушқа** ~ *oquşqa*, dalaga ~ **далага** ~ *dalaya*.

-a/ä ~ *a/ä* affiksi o‘g‘uz guruh shevalarida va shimoliy o‘zbek shevalarida qo‘llanadi: qo‘linga ~ **қольма** ~ *qolima*, gullarga ~ **гүлләрә** ~ *güllärä*.

-na/nä ~ *na/nä* affiksi o‘g‘uz shevalarida uchraydi: alina (qo‘liga) ~ **әльнә** ~ *älinä*, bolasiga ~ **баласьна** ~ *balasina*,

-ja/jä affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ **хурмайа** ~ *xurmaja*, o‘ziga ~ **өзгьйә** ~ *özijä*, Ukatta akasiga xurmada qatiq olib borgan chog‘da yo‘lda yomg‘ir yog‘gan ~ **О кәттә әкәсгьйә хурмәйә қәтх** □б б□гән ч□хгә **йолгә йәгмур й□ққән** ~ *O kättä äkäsijä xurmäjä qätix āb bārgän čāxgä jolgä jäyür jāqqän*.

Jo‘nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o‘rin-payt kelishigi ma‘nosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi **хурмайа**~*xurmaja*, **ч□хгә**~ *čāxgä*, **йолгә**~ *jolgä* misollarida ham ko‘rinib turibdi.

O‘g‘uz lahjasi shevalarida va shimoliy o‘zbek shevalarida jo‘nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ **маңа** ~ *maņa*, senga ~ **саңа** ~ *saņa*, unga ~ **уңа** ~ *uņa* shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa **маған** ~ *mağan*, **саған** ~ *sağan*, **оған**~*oğan* shaklida sinkretiklashadi.

O‘rin-payt kelishigida -**дә** / **да/мә/та** ~ *-dä / da/tä/ta* affiksi qatnashadi. -**дә/мә** ~ *dä/ tä* affiksi barcha shevalarda, -**да/та** ~ *da / ta* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: ishda ~ **ыштә** ~ *ištä*, qo‘lida ~ **қолуда** ~ *qo‘luda*, ichida ~ **и:чьндә** ~ *i:čindä*, shu orada ~ **шюртальқта** ~ *šu ortalıqta*.

Chiqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi:

-dän/dan/tän/man ~ *dän/dan/tän/tan* affiksining qo‘shilish imkoniyatlari keng: -**дән/мән**~*dän/tän* affiksi barcha shevalarda qo‘llana oladi: Buxorodan ~ **Бух□р□дән** ~ *Buxārādän*, sendan ~ **сәндән** ~ *sändän*. Boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: yaproq‘idan ~ **йарпақдан** ~ *ıarpaqdan*, maxlyqdan ~ **махлуқтан** ~ *maxlyqtan* (qipchoq);

-nän / nan ~ *nän/nan* affiksi Xorazm shevalarida **m, n, ng(н/η)** tovushlari bilan tugagan sozlarga qo‘shiladi: o‘zingdan ~ **өзгңән** ~ *özıñnän*, bo‘yingdan ~ **бойуңнан** ~ *bojuñnan*.

-дън / дън / тън / тън ~ din / dîn / tin / tîna affiksi shimoliy o'zbek shevalarida bu kelishikning asosiy affiksidir: sutchidan ~ *сүйтчъдън ~ süjtčidin*, oshxonadan ~ *ашханадън ~ ašxanadîn*, topa olmasdan ~ *тапамасдън ~ tarāmastîn*, Chimkentdan ~ *Чъмгәттън ~ Č̣mğətṭn*.

-дун / дун / тун / тун ~ dun / dūn / tun / tūn affiksi ko'proq Qorabuloq, Mankent shevalarida va bir qator singarmonizimli shevalarda qo'llanadi: uydан ~ *үйдун ~ üjdūn*, qo'ydan ~ *қойдун ~ qojdun*.

O'g'uz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari o'rtasida interkalyar **n** tovushining kelishi ham kuzatiladi: qo'llarida ~ *қолларьнда ~ qollarında*, so'zidan ~ *сөзъннән ~ sözinnän*, o'zida ~ *өзъндә ~ özindä*.

Shevalarda modal shakllar. O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Quyida ot turkumidafi shunday shakllar bilan tanishamiz:

-джән / žāna affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qo'shilib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm shevalarida *-джан / žān* shaklida qizlar (ayollar) mlariga qo'shiladi. *-хән / xān* affiksi Toshkent, Farg'ona vodiysida erkaklar ismlariga qo'shilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi. Xorazmda esa erkaklarga hurmat ifodalash uchun *-бай / baj* affiksidan foydalaniladi.

Shimoliy o'zbek shevalarida va ayrim qipchoq, o'g'uz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilib, ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ *Қурәкә ~ Quräkä*, Sobir aka ~ *Сәкә ~ Säkä*, Toshpo'lat aka ~ *Тәшәкә ~ Täšäkä* kabi. Bu qozoq va qoraqalpoq tillarining ta'siri bo'lishi mumkin. Yoshi kichiklagani erkalab yoki izzat qilib, qisqartirilgan so'z oxiriga **sh**, **m**, **n** kabi undoshlarni qo'shib talaffuz qilish an'anasi bor: Otajon ~ *Аташ ~ Ataš*, Dadaxon ~ *Дадан ~ Dadan*, Eshmuhammad ~ *Ешъм ~ Ešim* kabi.

Shevalarda *-ч/ш ~ č/š* affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qo'llanadi: bikajon ~ *бъкәч ~ bikäč*, onajon ~ *анач ~ anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ *Анаш ~ Anaš* (shim. o'zb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi **-cha** affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy o'zbek shevalarida qo'llanmaydi, balki adabiy tilning ta'sirida shevalarda paydo bo'lmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat so'zlar, affikslar shevalarda ham ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi, jumladan, sariq ~ *сарь ~ sari* (qipchoq, o'g'uz), issiq ~ *и:ssь ~ i:ssi*, qora ~ *қара ~ qara* (qipchoq, o'g'uz), qattiq ~ *қәтту: ~ qäṭtu:* (Toshkent). Sifat darajalaridagi juda ~ *джә ~ žä* (aksariyat shevalarda), eng ~ *и:ң ~ i:ŋ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi -roq affiksi *-рқ ~ rāq, -рақ ~ raq, -рәк ~ räk* variantlariga ega va boshqalar. Shu bilan birga shevalarning o'z affikslari ham bor. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy o'zbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi *-ләү(в) / лау(в) ~ läü(v)*

/ *lau(v)* affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ *аклау(в)* ~ *aqlau(v)*, *көкләү(в)* ~ *kökläü(v)*.

Belginin orteqligini ifodalashda Xorazm shevalarida *зыл* ~ *zilso'zidan* foydalaniladi: qop-qora ~ *зыл қара* ~ *zil qara*, sap-sariq ~ *зыл сарь* ~ *zil sari*.

Son. Sodda va murakkab sonlarning qollanishida farqlar yoq. Ayrim sonlarning talaffuzidagina farqlar qayd qilinadi: ikki ~ *эки* ~ *äki* (Marg'ulon), yeti ~ *йәтә* ~ *jädi*, ellik ~ *элли* ~ *älli* (Xorazm), yeti ~ *дәсетә* ~ *žeti* (qipchoq) va boshq.

Sonning ma'no turlarini hosil qilishda o'ziga xosliklar ko'zga tashlanadi.

Shimoliy o'zbek shevalarida dona son hosil qilinmaydi, ya'ni sonning qo'shimchasiz holati dona sonni ham bildiradi, bu shaklda o'g'uz lahjasi shevalarida *дәнә* ~ *dänäsozidan* foydalaniladi: ikkita ~ *эккә дәнә* ~ *ikkidänä*, uchta ~ *үчдәнә* ~ *üč dänä*. Jamlik son Xorazm shevalarida ikkalasi ~ *иккәсә* ~ *ikkisi*, uchalasi ~ *үчсә* ~ *üçisi* kabishakllar orqali ifoda qilinadi.

Olmosh. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o'zgarish bilan shevalarda qo'llanadi, ya'ni o'g'uz va shahar shevalarida men ~ *мән* ~ *män*, sen ~ *сән* ~ *sän* variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda u ~ *о* ~ *о /ул* ~ *ul / ол* ~ *ol* variantlarida uchraydi. Ko'rsatish olmoshining *шу* ~ *шо* ~ *šo* (qipchoq), osha ~ *ошә* ~ *ošä* (Turkiston), mana shu ~ *мәшә* ~ *mäši* (Toshkent), ana shu ~ *әшә* ~ *äši* (Farg'ona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi **u**, **bu**, **shu** olmoshlari shimoliy o'zbek shevalarida *ул* ~ *ul*, *бул* ~ *bul*, *шул* ~ *šul* shakllarida qo'llanadi.

Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, ba'zilar kuchli fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi: u yoqda ~ *ағда* ~ *ağda*, bu yoqda ~ *бағда* ~ *bayda* (Farg'ona vodiysi shevalarida), kop ~ *көб* ~ *köb* (qipchoq).

Yordamchi so'zlar, undov va taqlidiy so'zlar ham adabiy tildan ayrim fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanadi. **va** bog'lovchisi hech bir shevada qo'llanmaydi. **Ham** so'zi (**h** undoshi eliziyaga uchragan holda) shevalarda bog'lovchi vazifasidan ko'ra yuklama vazfasida ko'proq qo'llanadi. Shu bilan birga shevalarda hu ana ~ *хәйлә* ~ *häjlä* (Samarqand), faqat ~ *тек* ~ *tek* (Turkiston), ha ~ *ава* ~ *ava* (o'g'uz), birt-chirt ~ *бьрт-чьрт* ~ *birt-čirt* (taqlidiy so'z, Turkiston), hav(axir) ~ *хав* ~ *hav* (o'g'uz) – bir muddat damimni olayin, axir ~ *бьр заман дәмимнә алайьн*, *хав* ~ *bir zaman dämimni alajin*, *hav*, adabiy tildagi **-yu**, **-ku** yuklamalariga ekvivalent bo'ladigan **-g'u** ~ *эу* ~ *yu* ta'kid yuklamasi qo'llanadi: bordi-ku ~ *бардә-эу* ~ *bardә-yu*, keldi-ku ~ *кәдә-эу* ~ *kädi-yu* (Turkiston). kabi misollar qayd qilinadi. **-g'u** ~ *эу* ~ *yu* yuklamasi bir variantli bo'lib, singlarizmga bo'ysynmaydi.

Fe'l (tuslanishi). O'zbek shevalarida ham tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi qollanadi va ular quyidagi shakllarga ega bo'ladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar to'liq tuslovchilar deb ham yuritiladi va uning:

- I shaxsbirligida -*мә(н)/ма(н)* ~ *mä(n)/ma(n)* affiksi qatnashadi: kelaman ~ *келәмән* ~ *kelämän*, o'qiyman ~ *оқыймән* ~ *oqijmän* (Toshkent). Ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiksdagi *n* undoshi qo'llanmaydi: boraman ~ *барамә* - *barama*, kelaman ~ *гәләмә* ~ *gälämä*.

- I shaxs ko'pligida -*мъз(ә)/мъз/с/пъз/пъз/с* ~ *miz(ä)/miz/s/piz/piz/s/*, -*вуз/вузә* ~ *vuz/vuzä* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi *з/п* undoshi jarangsizlashadi. -*мъз* ~ *miz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: ketyarmiz ~ *кетв* □ *ммъз* ~ *ketvämiz*, boryarmiz ~ *б* □ *рв* □ *ммъзә* ~ *bärvämizä* (Toshkent), -*вуз/вузә* ~ *vuz/vuzä* varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaymiz ~ *ишлйвуз(ә)* ~ *ishlijvuz(ä)*, qilamiz ~ *қыл* □ *вуз* ~ *qilävuz*, -*пъз/пъз/с/* ~ *piz/pïbz/s* varianti (aslida u assimilativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyarmiz ~ *келйәппъз/с* ~ *kelyäppiz/s*, qarabmiz ~ *қарәппъз/с* ~ *qarappiz/s*.

-*мъз* ~ *miz* affiksi Toshkent shevasida -*дъ* ~ *di*, -*сә* ~ *sä* affiksli so'z shakllariga qo'shila olgan: oldik ~ □ *лдъмъз* ~ *äldimiz*, aytsak ~ *әйтсәмъз* ~ *äjtsämiz*, berdik ~ *бердъмъз* ~ *berdimiz*, yursak ~ *йурсәмъз* ~ *jursämiz*.

- II shaxs birligida -*сә(н)/са(н)* ~ *sä(n)/sa(n)* affiksi qatnashadi: kelasan ~ *келәсән* ~ *keläsän*, oqiysan ~ *оқыйсән* ~ *oqijсан* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida *n* undoshi qo'llanmaydi: borasan ~ *бараса* ~ *barasa*, kelasan ~ *гәләсә* ~ *gäläsä*.

- II shaxs ko'pligida -*съз/съз/с + лә(р)/ла(р)* ~ *siz/siz/s + lä(r)/la(r)*, -*с* ~ *s*, -*сълә* ~ *silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi *з* undoshi jarangsizlashadi.

-*съз* ~ *siz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: boryapsiz ~ *б* □ *рв* □ *ссъз* ~ *bärvässiz* (Toshkent), ketyäpsiz ~ *кетйәпсъз* ~ *ketjäpsiz* (Marg'ilon).

-*съз / съз / с + лә(р) / ла(р)* ~ *siz /siz / s + lä(r) / la(r)* varianti singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: baribsъз ~ *барьпсъз/с* ~ *baripsiz/s*, *ushlabsiz* ~ *ушләнсъз/с* ~ *ušlapsiz/s*, ko'ribsizlar ~ *көрьпсъзләр* ~ *köripsizlär*, oqibisizlar ~ *оқьпсъз/слар* ~ *oqïpsiz/slar*.

-*с*, -*сълә* ~ *s, silä* varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaysiz ~ *ишлййс* ~ *ishlijs*, ishlaysiz ~ *ишләйс* ~ *ishläjs*, keläsъзlar ~ *келәсълә* ~ *keläsilä*.

- III shaxsida affiks qatnashmaydi, lekin -*а/ә* ~ *a/ä*, -*й* ~ *j*, -*б* ~ *b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan fe'llarda va boshqa ayrim fe'llarda -*дъ* / *дъ* / *тъ* / *тъ* ~ *di* / *di* / *ti* / *tä* affiksi va uning ko'pligida ba'zan -*лә(р) / ла(р)* -*lä(r) / la(r)* affiksi

qo'llanishi mumkin. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda faqat *-dъ / mъ ~ di / ti* varianti qo'llanadi: ishladi ~ *ишладъ ~ išladi*, kelyapti ~ *кев□mъ ~ kevātti*, singarmonizmli shevalarda esa *-dъ / dъ / mъ / mъ ~ di / di / ti / ti* variantlarining barchasi qo'llanadi: boradi ~ *барадъ ~ baradi*, ichadi ~ *и:чадъ ~ i:čādъ*, ko'rsatdi ~ *гөрсәттъ ~ görsätti* (o'g'uz), qirqdi ~ *қыркъmъ ~ qırqtı*. Tojikistonning janubiy o'zbek shevalarida *-my ~ tu* varianti ham qayd qilinadi: sochyapti ~ *ч□ч□mъ ~ čāčāttu*.

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular *-dъ/dъ/mъ/mъ ~ di/di/ti/ti* va *-ca/ca ~ sa/sa* affikslari bilan shakllangan fe'llarga qo'shiladi.

- I shaxs birligida faqat *-m ~ m* affiksi qatnashadi: aldim ~ *алдым ~ aldim*, aytsam ~ *айтсам ~ ajtsam*, berdim ~ *бердым ~ berdim*, yursam ~ *йүрсәм ~ jürsämvä* b. Shevalardagi *көрдүм ~ kördüm*, *қойдум ~ qojdum* tuslanishida ikkinchi bo'g'indagi lablangan unlilarning qatnashishi tuslovchi affiksga tegishli emas, balki o'tgan zamon affiksi tarkibida kelib, labial singarmonizmga amal qilinishidir.

- I shaxs ko'pligida *-k/к ~ k/q*, *-i:й ~ i:j*, *-v/вуз/вузә ~ v/vuz/vuzä* affikslari qatnashadi.

-к ~ k affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: ko'rdik ~ *көрдөк ~ kordik*, bordik ~ *б□рдөк ~ bārdik*. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: borsak ~ *б□рсөк ~ bārsok*, olsak ~ *□лсөк ~ ālsok*. Shuningdek, Toshkent shevasida *-к ~ k* affiksini o'tgan zamon fe'lida *-z ~ z* affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o'zgaish yuz beradi: bordik ~ *б□рдуз ~ bārduz*, keldik ~ *келдүз ~ kelduz*.

-v/вуз/вузә ~ v/vuz/vuzä affiksi bilan shakllangan fe'llarning qo'llanishi Toshkent shevasida kengroq: borsak ~ *б□рсовуз(ә) ~ bārsovuz(ä)*. Shuni ta'kidlash kerakki, bu affiks qo'shilishida so'zda sifat o'zgarishlari yuz beradi, ya'ni *-sә ~ sä* affiksi tarkibidagi *ә/ä* unlisi o unlisiga o'tadi.

-к/к ~ k/q oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: keldik ~ *келдөк ~ keldik*, bordik ~ *бардөк ~ bardik*.

-i:й ~ i:j affiksi Toshkent va Qarshi kabi shevalarda iste'molda bor: urdik ~ *урди:й ~ urdi:j*, bildik ~ *бьлд:й ~ bildi:j*.

- II shaxs birligida *-ң ~ ñ* affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi *-ң ~ ñ* affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning qo'llanish qonuniyatlari I shaxsdagi *-m ~ m* affiksi bilan aynandir: olding ~ *алдың ~ aldiñ*, aytsang ~ *айтсаң ~ ajtsañ*, berding ~ *бердың ~ berdiñ*, yursang ~ *йүрсәң ~ jürsäñ*. Bu shaxsda Xo'jand shevasida *-ң ~ ñ*, *-й ~ j* affiksi qollanadi: ketayotgan eding ~ *кетв□mгән едъй ~ ketvātğan edij*.

- II shaxs ko'pligida quyidagi affikslari qatnashadi:

-һъз/һъз ~ *һiz/һiz* affiksi aksariyat shevalarda qo'llanadi: *bordingiz ~ бардьһъз ~ bardiһiz*, *kettingiz ~ кеттһъз ~ kettiһiz*. Shundan **-һъз** ~ *һiz* varianti singarmonizmni yoqatgan shevalardagina qo'llanadi. Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks qo'llanmaydi.

-һуз/һуз ~ *һuz/һüz*, **-һуз/һуз** ~ *һuz/һüz* affikslari labial singarmonizm amal qiladigan shevalarda qo'llanadi: *buyurdingiz ~ буйурдуһуз ~ bujurduһuz*, *kuttingiz ~ күттуһуз ~ küttüһüz*.

-һъз ~ *ji:z*, affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, **-злә** ~ *zlä* affiksi Qarshi shevasida iste'molda bor: *bajardingiz ~ бәдҗәрдьһъз ~ bəžərdijiz* *borderingiz ~ брдьзлә ~ bərdizlä*.

-һлә ~ *jlä* affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga ko'proq xarakterli: *oldinglar ~ лдьһлә ~ əldijlä*, *ishladinglar ~ ьшләдьһлә ~ işlədijlä*

-һлә/һлә ~ *һlä/һlä* o'g'uz lahjasi shevalarida qo'llanadi: *keldinglar гәлдьһлә ~ gəldiһlä*, *borderinglar ~ бардьһлә ~ bardiһlä*.

- III shaxs ko'rsatkichga ega emas.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qo'llanadi va uning:

- I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak ma'nosini ifodalaydi:

-(ə)й/(a)й ~ *(ə)j/(a)j* affiksi barchasingarmonizmli shevalarda bor: *boray ~ барай ~ baraj*, *ketay ~ кетәй ~ ketəj*, *qo'llay ~ қоллай ~ qollaj*. Ko'rinadiki, unli bilan tugagan so'zlarga affiksning **-й** ~ *j* varianti qo'shiladi. Bu shakl shimoliy o'zbek qarluq shevalarida qayd qilinmaydi.

-ьй ~ *ij* affiksi singarmonizmni yo'qatgan shevalarda qo'llanadi: *ishlay ~ ьшльй ~ işlij*, *ketay ~ кетьй ~ ketij*, *so'ray ~ сорьй ~ sorij*. Bunda unli bilan tugagan so'zlardagi *ə* unlisi *ь* unlisiga o'zgaradi. Bu affiksning shimoliy o'zbek qarluq shevalarida singarmonistik varianti bor: *boray ~ барьй ~ barij*, *o'ylay ~ ойльй ~ ojljij*, *ko'ray ~ көрьй ~ körij*.

-ьйьн/ьйьн ~ *iyyin/ijjin* affiksi Xorazm va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: *olib borayin ~ аппаратььн ~ apparijin*, *olib kelayin ~ әккәльйьн ~ äkkäljijin*. Uning qisqargan shakli ham bor: *аппары:н ~ apparī:n*, *әккәли:н ~ äkkäli:n*.

- I shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak ma'nosini ifodalaydi:

-*əjnu* ~ *əjnu*, -*ijlu* ~ *ijlu*, -*əjnu* ~ *əjnu* affikslari singarmonizmni yo‘qatgan shevalarda qo‘llanadi: ishlaylik ~ *ışıləjnu* ~ *ışıləjnu* (Namahgan), □*lijlu* ~ *ālijlu* (Toshkent), б□*rəjnu* ~ *bārəjnu* (Namahgan, Xo‘jand)

-*əjlyk/ajlyk* ~ *ajlik/ajliq* affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ *čüşəjlyk* ~ *čüşəjlik*, qaraylik ~ *qarajlyk* ~ *qarajliq*. Bu affiksning -*əjlyk* ~ *ajlik* varianti singarmonizmni yo‘qatgan shevalargagina xos: qo‘llaylik ~ *qollajlyk* ~ *qollajlik*.

-*əjyk/ayyk* ~ *ajik/ajiq* affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: aytaylik ~ *ajtəyk* ~ *ajtəjik*, boraylik ~ *barajiq*.

-*ijk/iyk* ~ *ijk/iyk* affiksi shimoliy o‘zbek shevalarida uchraydi: ko‘raylik ~ *koriyk* ~ *koriyk*, qolaylik ~ *qaliyk* ~ *qaliyk*.

-*ali/ali* ~ *ali/ali* affiksi Xorazm shevalarida qo‘llanadi: boraylik ~ *baraly* ~ *barali*, ketaylik ~ *gitəly* ~ *gitəli*.

- II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan -*gin* / *kin* / *gin* / *kin* / *gin* / *kin* ~ *gin* / *kin* / *gin* / *kin* affikslari buyruqnikuchaytirish yoki kuchsizlantirish uchun qo‘llanadi.

- II shaxs ko‘pligida -(*yn*) / (*yn*) / (*yn*)lar / (*yn*)lar / (*yn*)lar / (*yn*)lar ~ (*yn*) / (*yn*) / (*yn*)lar / (*yn*)lar / (*yn*)lar / (*yn*)lar affikslari aksariyat shevalarda qo‘llanadi: boringizlar ~ *bariyn(s)lar* ~ *bariyn(s)lar*, kelinglar ~ *keliynlar* ~ *keliynlar*, qaranglar ~ *qariynlar* ~ *qariynlar* (qipchoq). -(*yn*) / (*yn*) ~ (*yn*) / (*yn*) varianti adabiy tildagi sungari birlikning hurmat shakli sifatida qo‘llanadi.

-*ijlə* ~ *ijlə* affiksi Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ *keliylə* ~ *keliylə*, olib boringlar ~ □*brəylə* ~ *ābəriylə*.

-(*yn*) / (*yn*) ~ (*yn*) / (*yn*) affikslari Xorazm, Qorako‘l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ *anlanla* ~ *anlanla*, ko‘ringlar ~ *göriynlə* ~ *göriynlə*.

- III shaxsda -*sin* / *sin* ~ *sin* / *sin*, -*sun* ~ *sun*, -*si* / *si* ~ *si* / *si*. -*su* / *su* ~ *su* / *su* affikslari ishtirok etadi.

- *sin* ~ *sin* affiksi barcha shevalarda qo‘llanadi. - *sin* / *sin* ~ *sin* / *sin* variantlari singarmonizmli shevalarda faol qo‘llanadi: eshitsin ~ *ışıtsin* ~ *ışıtsin* (Toshkent), qaytsin ~ *qajtsin* ~ *qajtsin* (qipchoq).

-*sun* ~ *sun* varianti Namangan shevasida qayd silinadi: korsin ~ *korsun* ~ *korsun*, bilsin ~ *bilsun* ~ *bilsun*.

-*si/si/su/su* ~ *si/si/su/su* variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: borsin ~ *barsi* ~ *barsi*, ishlasin ~ *ışıləsi* ~ *ışıləsi*, ko‘rsin ~ *körsü* ~ *körsü*, qo‘ysin ~ *qoysu* ~ *qoysu*.

-*дәг/тәг/ләг* ~ *däg/täg/läg* affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchrajdi: ishlasin ~ *ѣшлэдәг* ~ *išlädäg*, pishirsin ~ *бишәртәг* ~ *bi:šärtäg*, olsun ~ *□лләг* ~ *älläg*. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniylar o‘z asarlarida bu maylning III shaxsida **-dik** affiksini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko ‘nglungni, Navoiy, zabt aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik baytidagi **borsa bordik** iborasi **borsa borsin** deb tushunilgan.

Fe'lning funksional formalari

Sifatdosh shakllari:

- *p/ar/әp* ~ *r/ar/är* affiksi. Bu affiksning bo‘lishsiz shaklida **-s** qo‘shimchasi qatnashadi: Korar - ko‘rmasdan gəpira berma ~ *Көрәp- көрмәстән гәпирә:әрмә* ~ *Körär көrmästän gəpirä:ärmä*. (Andijon) Shevalarda sifatdoshning *-ur/ür* ~ *ur/ür* varianti qayd qilinmaydi. Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qo‘llanishi mumkin: Qaldirg‘och qora bolur, Qanoti ola bolyr ~ *Қалдърғаш қара болур, қанатъ ала болур* ~ *Qaldırğaş qara bolur, Qanati ala bolyr* (Shim. o‘z. shev.).

- *мъш/мыш/мүш/муш* ~ *miš/miš/müş/muš* affiksi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda faqat *-мыш/муш* ~ *miš/muš* varianti qo‘llanadi: borgənmish ~ *б□ргәммуш* ~ *bārgəmmuš* (Toshkent), aytganmish ~ *әйтгәнъмуш* ~ *ajtgənimuš* (Farg‘ona).

- *гән / кән / ган / қан* ~ *gän / kän / gan / qan* affiksi. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda faqat *-гән / кән* ~ *gän / kän* varianti qo‘llanadi: qo‘ygan ~ *қойгән* ~ *qojgän*, topgan ~ *т□пкән* ~ *tāpkän* (Toshkent).

Ба:шшьмда °он лә:пәр ба:йьң қы:зьман,

Әльмдә ду:тарьм, °ойьн са:зьман.

А:там-ә:нәм сәвгәнъмә бәрмәсә,

Аққьн су:ва аққаньма разьман.

Ba:ššimda °on lä:pär ba:jij qī:zīman,

Ä:limdä du:tarim, °o:jin sa:zīman.

A:tam-ä:näm sävgänimä bärmäsä,

Aqqin su:va aqqanīma razīman (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks so‘ngidagi “n” undoshi ayrim shevalarda regressiv assimilatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ *кегәлләргә қарайләр* ~ *kegällärgä qäräjlär* (Andijon).

-*ән/ан* ~ *än/an* affiksi. O'g'uz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ *баратьран* ~ *baratīran*, kelgan ~ *гәлән* ~ *gälän*.

-*догон* ~ *doyon* affiksi. Bu affiks shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ *барадогон* ~ *baradoyon*, keladigan ~ *кәләдогон* ~ *kälädoyon*.

-*джақ/джәк* ~ *žaq/žäk* affiksi:oladi ~ *алджақ* ~ *alžaq*, ketadi ~ *гьтджәк* ~ *gьtžäk*(Xorazm).

-*ась/әсь* ~ *asi/äsi* affiksi:borgim keldi ~ *барасьм гәлдь* ~ *barasim gäldi*, ichgim keldi ~ *и:чәсьм гәлдь* ~ *i:čäsım gäldi* (Xorazm).

-*әчь* ~ *äčia* affiksi:borayotgan edim ~ *б□рәчи:дъм* ~ *bāräči:dim* (Quyï Qashqadaryo).

-*гучь* ~ *gučia* affiksi Xo'jand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi *ь/i* unlisi lab garmoniyasiga uchraadi: boradigan edim / eding / edi ~ *б□ргучудум* / *б□ргучудуң* / *б□ргучудь* ~ *bārgučiudum* / *bārgučiuduñ*, *bārgučiudi*. Faqat III shaxsdagina bu unli lablanmaydi.

Ravishdosh shakllari:

-*ә/а/ӱ* ~ *ä/a/j* affiksi. Bu affiks varianti barcha singlarmonizmli shevalarda qo'llanishda bor. Singarmonizmni yoqatgan shevalarda faqat *-ә/ӱ* ~ *ä/j* varianti qo'llanadi: ketä berдъ ~ *кетә вурдъ* ~ *ketä vurdi* (Marg'ilon), oynay-оynay ~ *ойнай-ойнай* ~ *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *бара-бара* ~ *bara-bara* (qipchoq). Xorazm shevalaridauning bo'lishsiz shaklida yana *-ьн/ьн* ~ *in/in* affiksi qo'llanadi va bu affiks tarkibidagi *а/ә/ӱ* unlilari *ь/ь* ~ *i/ī* unlilariga o'zgaradi: ko'rmay ketdi ~ *гөрмьйьн гьтть* ~ *görmijin gitti*, olmay keti ~ *алмьйьн гьтть* ~ *almijin gitti*.

-*п/ьп/ьп* ~ *p/ip/īp* affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh dilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ *ьшләп* ~ *išläp*, olib ~ *альп* ~ *alīp* (Andijon), lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda jaranglashgan variant ham qo'llanadi: borib edi ~ *барьб едь* ~ *barib edi*, kelib edi ~ *кельб едь* ~ *kelib edi*.

-*үб / уб / үп / уп* ~ *üb / ub / üp / up* affiksi. Shevalarda bu affiks variantlai qo'llanmaydi, lekin adabiylashgan ayrim she'riy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin.

-*гәнь / кәнь* ~ *gäni / känia* affiksi. Bu affiks faqat singlarmonizmni yo'qotgan shevalarda qayd qilinadi: borganı ~ *б□ргәнь* ~ *bārgäni*, eshitgani ~ *ешьткәнь* ~ *ešitkäni*.

-*гьнчә / кьнчә / гьнча / қьнча* ~ *ginčä / kinčä / yinčä / qinčä* affiksi: yurguncha ~ *йүргьнчә* ~ *jürginčä*, barguncha ~ *баргьнча* ~ *barγinčä*. Men bormaguncha, sen kelma, kuyib-yonib yurguncha ~ *Мән бармагьнча сән гәлмә*,

күйьп-йаньп йүргьнчә ~ Män barmayınča sän gälmä, küjip-jamij jürginčä(о'g'uz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi bo'g'inda *u(y)* unlisiqo'llanadi.

Bu affiksning shimoliy o'zbek shevalarida *-гъчи:* / *къчи:* / *гъчы:* / *къчы:* ~ *giči:* / *kiči:* / *yiči:* / *qiči:* variantlari qayd qilinadi: ko'rguncha ~ *көргъчи:* ~ *körgiči.*; aytguncha ~ *әйткъчи:* ~ *ajtkiči.*; borguncha ~ *баргъчы:* ~ *baryiči.*; otguncha ~ *аткъчы:* ~ *atqiči.*

-u:~i: affiksi. O'g'uz lahjasi shevalarida qo'llanadi. Adabiy tildagi ravishdosh affiksi ma'nosiga mos keladi: yuradi ~ *йүри:дъ* ~ *jüri:di.* Lekin *йүри:дъәдъ* ~ *jüri:di ädi* shaklidagi fe'l adabiy tildagi **yurar** edishakliga ekvivalent bo'ladi.

Adabiy tildagi *-gach* / *kach* / *qach* affiksining variantlari shevalarda uchramaydi.

Harakat nomi shakllari. Unda quyidagi affikslar qatnashadi:

-мәк / мақ ~ *mäk / maq* affiksio'g'uz lahjasi uchun xarakterlidir: oynamoq ~ *ойнамақ* ~ *ojnataq*, ketmoq ~ *гътмәк* ~ *gitmäk.*

-ш / ъш / ьш / үш / уш ~ *š / iš / iš / üš / uš* qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining xususiyatidir: bilish ~ *бълъш* ~ *biliš*, yig'ish ~ *йьгъш* ~ *jiiyış*, o'rish ~ *оруш* ~ *oruš*, ko'rish ~ *көрүш* ~ *körüš*. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda *ш/ъш* ~ *š/iš* variantlarigina qo'llanadi.

-в / ув / үв ~ *v / uv / üv* affikslari qipchoqlahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ *бълүв* ~ *bilüv*, eshituv ~ *ешътүв* ~ *ešitüv*, qoluv ~ *қалув* ~ *qaluv.*

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juz'i tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning ta'siri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishiga olib keladi.

O'tgan zamon shakli tuslanishi.

Yormoq fe'li: *джапқатмман* ~ *žarqatman*, *джапқансан* ~ *žarqansan*, *джапқан* ~ *žarqan*; *джапқаммыс* ~ *žarqatmīs*, *джапқансыс* ~ *žarqansīs*, *джапқан* ~ *žarqan*.

Bo'lishsiz shakli: *джаппагамман* ~ *žarpayatman*, *джаппагансан* ~ *žarpayansan*, *джаппаган* ~ *žarpayan*; *джаппагаммыс* ~ *žarpayatmīs*, *джаппагансыс* ~ *žarpayansīs*, *джаппаган* ~ *žarpayan* (qipchoq).

Bormoq fe'li: б□ргәммән ~ bārgätmän, б□ргәнсэн ~ bārgänsän, б□ргән ~ bārgän, б□ргәнвүз ~ bārganvuz, б□ргәнсылә ~ bārgänsilä, б□р̄шгән ~ bārišgan (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi:

Qirchoq lahjasi shevalarida: кельведьм ~ kelivedim, кельведьң ~ kelivediñ, кельведь ~ kelivedi; кельведьк // кеведьк ~ kelivedik // kevedik, кельведьңыз ~ kelivediñiz, кельведь // келведь ~ kelivedi // kelvedi; барьвәдьм ~ barivädim, барьвәдьң ~ barivädiñ, барьвәдь ~ barivädi; барьвәдьк ~ barivädik, барьвәдьңыз ~ barivädiñiz, барьвәдьңлә ~ barivädiñlä, барьвәдьлә ~ barivädilä (Xorazm);

Toshkentguruh shevalarida: б□рувдьм ~ bāruvdim, б□рувдьң ~ bāruvdiñ, б□рувдь ~ bāruvdi; б□рувдьй ~ bāruvdij, б□рувдь:з ~ bāruvdi:z, б□рувдьйлә ~ bāruvdijlä, б□р̄шуведь ~ bārišuvdi (Toshkent).

Qarshi-Buxoro guruh shevalarida -r/ər sifatdosh affikslari fe'l shakllarida -й/j affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli б□рәйьдьм ~ bāräjidim, б□рәйьдьң ~ bāräjidiñ, б□рәйьдь ~ bāräjidi; б□рәйьдьк ~ bāräjidik, б□рәйьдьңызлә ~ bāräjidiñizlä, б□рәйьдь ~ bāräjidi tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin qo'llanadigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Toshkent shevasida -в□т ~ vātaffiksidagikeyingi т/t undoshi regressiv assimilyatsiyaga uchraydi: б□рв□ммән ~ bārvātmän, б□рв□ссән ~ bārvāssän, б□рв□тть ~ bārvātti, б□рв□ммьз(ә) ~ bārvātmiz(ä), б□рв□ссьлә ~ bārvāssilä, б□р̄шв□тть ~ bārišvātti.

Buxoro shevalarida -□п ~ āpaffiksidagi р undoshi ham regressiv assimilyatsiyaga uchraydi: б□р□ммән ~ bārātmän, б□р□псән ~ bārāpsän, б□р□пть ~ bārāpti, б□р□пммьз ~ bārātmiz, б□р□псьз ~ bārāpsiz, б□р□птьлә ~ bārāptilä.

Qirchoq shevalaridagi -джатьр ~ žatir, -ватьр ~ vatir, Xorazm shevalaridagi -йатьр ~ jatiraffikslarining singlarmonistik variantlari yoq: барайатьрман ~ barajatirman, келәджатьрман ~ keläžatirman (qirchoq), гәйатьрман ~ gəjatirman, барйатьрман ~ barjatirman (Xorazm) va hk.

Qorabuloq shevasida bu shaklda -айт // әйт ~ ajt / äjtaffiksi qo'llanadi: boryapman ~ барайтма ~ barajtma, boryapsan ~ барайтса ~ barajtsa, boryapti ~ барайтть ~ barajtti, aytyapman ~ е:дәйтмә ~ e:däjtmä, aytyapsan ~ е:дәйтсә ~ e:däjtsä, aytyapti ~ е:дәйтть ~ e:däjtti.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida -мәль / маль ~ mäli / malī affiksi zaruriyatlik fe'lini hosil qilgan: borish kerak ~ бармаль ~ barmalī, ichish kerak ~

и:чмәль ~ *i:čmäli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi ~ *айтмәльдъ* ~ *ajtmälidi*, ichish kerak edi ~ *и:чмәльдъ* ~ *ičmäli*, bormaslik kerak ~ *бармәльмас* ~ *barmälīmas*, ichmaslik kerak ~ *и:чмәльмәс* ~ *ičmälimäs*.

So‘z yasalihi

So‘z yasalihi hamo‘ziga xos xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. O‘zbek adabiy tilidagi so‘z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga shevalarning bevosita o‘ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-әк ~ *äk* affiksi fe‘ldan sifat yasaydi: suzag‘on sigir ~ *сүзәк сьзьр* ~ *süzäk s̄yür*, tepag‘on ot ~ *дәрәк ат* ~ *däpäk at* (Xorazm).

-әкь ~ *äki* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonisik varianti yoq: tashqaridan ~ *сьртәкь* ~ *sirtäkь*: tashqaridan eshitdim ~ *сьртәкь ешъттәм* ~ *sirtäkь ešittim*, yoddan ~ *йадәкь* ~ *jadäki*: yoddan oqidi ~ *йадәкьоқьдъ* ~ *jadäki oqidi* (Shimol. o‘zb. sh.). Bu affiks adabiy tilda og‘zaki so‘zida uchraydi.

-ал / әл ~ *al / әl* affiksi sifatdan fe‘l yasaydi: sarg‘ay ~ *сарал* ~ *saral*, ozay ~ *азал* ~ *azal*, ko‘pay ~ *кәпәл* ~ *köpäl* (Xorazm).

-(а)доң ~ *(a)doṅ* affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonisik varianti yoq: oqshamgacha (tungacha) ~ *ахшамодоң* ~ *axšamadoṅ*, kechgacha ~ *гечадодоң* ~ *gečädoṅ* (Xorazm).

-ләк / лақ ~ *läk/laq* affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqaj oshiq ~ *чәпләк а:шьқ* ~ *čäpläk a:šiq*, onaqaj oshiq ~ *оңлақ а:шьқ* ~ *oṅlaqa:šiq* (Xorazm).

-чъл / чьл ~ *čil / čil* affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ *сөзчъл* ~ *sözčil*, uyquchi ~ *уйхьчъл* ~ *ujxičil* (Sim. o‘zb. sh.)

-сә / са ~ *sä / sa* affiksi Turkiston, Qoraqalpog‘g‘iston o‘zbek shevalarida otdanot yasaydi: *йеңсә* ~ *jeṅsä* (non yopishda qo‘lga kiyiladi), *йанса* ~ *japsa* (bir yo‘la yopiladigan nonlar to‘dasi), *мойьнса* ~ *mojīnsa* (aravaga qo‘shish uchun otning bo‘yniga solinadigan asbob, bo‘yinturuq)

-сәк / сақ ~ *säk / saq* affiksi yasama otdan sifat yasaydi: yatag‘on *йатъмсақ* ~ *jatīmsaq*, yurag‘on ~ *йүрүмсәк* ~ *jürümsäk*. *Қарь йатъмсақ, йаш йүрүмсәк кәләдъ* ~ *Qarī jatīmsaq, ūash jürümsäkkälädi*. Adabiy tilda bu affiks qurumsaqso‘zida qayd qilinadi.

-чъләп / чьлап ~ *čiläp / čilap* affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ *әркәкчъләп* ~ *ärkäkčiläp*, xotinlarcha ~ *хатънчъләп* ~ *xatīnčilap* (Xorazm).

-шә / ша ~ šä / ša affiksi: tenglashtir ~ *теңшә ~ teñšä*, qaqsha ~ *қашша ~ qaxša*, qursha ~ *қурша ~ qurša*, quruqlashtir ~ *қуруқша ~ quruxša*, quloq sol ~ *тъңша ~ tñša* (Andijon).

Bir qator kamunum affikslar ham qayd qilinadi:

-мәк ~ mäk affiksi sifatdan ot yasajdi: ko'kat ~ *кокмәк ~ kōktäk* (Andijon, Farg'ona).

-шүз ~ šuy affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ *йельмишүз ~ jelimšuy* (Toshkent).

Xorazm shevalarida ba'zi o'rinlarda chiqish kelishigi affiksi so'z yasash funksiyasini bajargan: boladek bo'ldi ~ *баладън болдъ ~ baladīn boldī*, bolamdek bo'ldi ~ *баламнын болдъ ~ balamnīn boldī*, otddek yuribdi ~ *аттын йүрүптъ ~ attīn jürīpti*.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir so'z yasovchi affiks o'rnida ikkinchi bir so'z yasovchi tanlanadi: *дамъзлъқ* (Xorazm) – adabiy tida *tomizg'i, qamъshлъқ* (shim. o'zb. shev.) – adabiy tilda *qamishzor*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?
2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarini aytib bera olasizmi?
3. Egallik affikslaridagi adabiy tildan farq qiladigan o'rinlarni aytib bera olasizmi?
4. Turlovchi affikslarning qo'llanish xususiyatlarini aytib bera olasizmi?
5. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?
6. Shevalardagi tuslovchi affikslarning tiplarini aytib bera olasizmi?
7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.
8. O'z shevangizga xos so'z yasovchi affikslarni aytib bera olasizmi?

Test

1. Вэзвүз fe'li qanday fe'l zamoni hisoblanadi?

A) hozirgi kelasi zamon

B) hozirgi zamon

C) o'tkan zamon

D) kelasi zamon

2. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'li hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

A) - дьк, - дьқ

B) - аль, - әсбD) - ьр, - вьт

C) - asan, - аджақ

3. Hozirgi zamon davom fe'lining –джатър bilan yasalishi qaysi lahjaga xos?

A) Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

C) o'g'uz lahjasi

B) Qipchoq lahjasi

D) To'g'ri javob yo'q

4. Qaysi zamon shakllaridan *-adi, -ar* uslubiy betaraf shakllar hisoblanadi?

A) hozirgi zamon

C) kelasi zamon

B) o'tkan zamon

D) hozirgi o'tkan zamon

5. Kelasi zamon formasining –джақ//–джэк affiksi bilan qo'llanilishi qaysi lahjaga xos?

A) Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

C) o'g'uz lahjasi

B) Qipchoq lahjasi

D) To'g'ri javob yo'q

6. O'tkan zamonning bo'lishsizlik shakli berilgan qatorni toping.

A) *джарраг'атман//джарраг'ансан//джарраг'ан*

B) *джарраг'атмъс//джарраг'ансъс//джарраг'ан*

C) *kelâyatър// kelâyâtър// kelâyâtър*

D) A va B javoblar to'g'ri

7. Kelasi zamon sifatdoshining *-тъг'ан* bilan yasalishi qaysi lahjaga xos?

A) Shimoliy o'zbek

C) o'g'uz lahjasi

B) nayman lahjasi

D) qipchoq lahjasi

8. Qaysi qatordagi qo'shimchalar o'tgan zamon fe'lini ifodalaydi?

A) *-r//ur//yr//ar//эр*

C) *-йткэн//dog'on*

B) *-gэн//кэн//g'an//qan//an//эн*

D) *аджақ//эдјэк*

9. Айзада йенэ ойнап, атасънь умадь. Yuqoridagi gapda qaysi zamon ifodalangan?

A) hozirgi zamon

C) kelasi zamon

B) o'tgan zamon

D) to'g'ri javob yo'q

10. Азан мъпен турдыкта, ахтамСамарқа:ттан кэгэн жораммьпэн чайъчъпбонмашьнғаотърдық. Berilgan gapda nechta fe'l ishtirok etgan?

A) 5

B) 2

C) 3

D) 4

11. Toshkent shevasida hozirgi zamon fe'lini ifodalovchi affiksni toping.

A) *-айт / әйт*

C) *-vт*

B) *-yatър*

D) *-vatър*

12. Fe'l zamonlarini hosil qiluvchi vositalar qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

A) *sifatdosh*

C) *tuslovchi affikslar*

B) *ravishdosh*

D) *A, C javoblar to'g'ri*

13. Fe'lining harakat nomi shakli qaysi zamoni ifodalaydi?

A) hozirgi zamon

C) o'tgan zamon

B) kelasi zamon

D) *hech qanday zamoni*

ifodalamaydi

14. Hozirgi zamoni ifodalovchi affiksni ko'rsating.

A) -ar//ər

C) -йџtkən

B) -an//ən

D) -gən//kən

15. Xorazm shevasida hozirgi zamoni ifodalovchi affiksni toping.

A) -ɔp

C) -yatɔr

B) -джатɔr

D) -айт / әйт

16. Qaysi gapda o'tgan zamoni ifodalagan fe'l berilgan?

A) зыйапатташәтрәнч ойнъйдъла

B) У вәхть ғалла мьнен куннузъгә йуруш қыйын

C) Қой, йуравур, ьшьн бомәсьн

D) Barcha javob to'g'ri

17. Бъзә еннь шу уруғләдән ургъп қџган-дә. Gapda qaysi zamondagi fe'l ishtirok etgan?

A) hozirgi zamon

C) kelasi zamon

B) o'tgan zamon

D) to'g'ri javob yo'q

18. Xorazm dialektiga xos o'tgan zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

A) k e l ь v e d ь C) b a r ь y e d ь m

B) b ɔ r ь y v d ь m

D) b ɔ r ь sh y v d ь

19. Fonetik o'zgarishlar ko'proq qaysi zamon fe'llarida ro'y beradi?

A) kelasi zamon

C) o'tgan zamon

B) hozirgi zamon

D) barcha javoblar to'g'ri

20. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini toping.

A) b ɔ r ɔ t t ь m

C) b ɔ r y t t ь m e n

B) b ɔ r ɔ m m e n

D) b ɔ v ɔ m m e n

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO‘Z, 2016.

2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .

3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.

4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.

5. Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

8-Mavzu: Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahja leksikadan namunalar.

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag‘mo, uyg‘ur, qarluq[chigil, khalag, jagma, ujgur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

Bu lahja tarixan qarluq urug‘larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub bo‘lib, uzoq o‘tmishda Oltoyning g‘arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) g‘arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung‘oriyani, Mo‘g‘ul tog‘ining janubiy yon bag‘ridan to Ile daryosining shimoligacha bo‘lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o‘rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg‘onani, Toxaristonning ayrim hududlarini egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishg‘ol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo‘lgan o‘lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo‘lgan. Qarluqlarning tili shu o‘lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy til bo‘lgan.

Yettisuv, Farg‘ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim daryosigacha bo‘lgan territoriyada qarluqlar bilan birga **chigil, xalaj, yag‘mo** qabilalari ham yashaganlar. **Uyg‘urlar** ham qarluqlar tarkibida bo‘lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko‘l atroflarida yashaganlar⁷.

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha **qarluq** lahjasi deb ham yuritiladi. Bu lahjaga kirgan shevalarning aksariyati turkiy tillarga xos bo‘lgan singarmonizmni yo‘qotgan. Bundan shimoliy o‘zbek shevalarigina mustasnodir.

⁷Bu ma‘lumotlar K. Shoniyoovdan olindi. Qarang: Шониёзов К. Қарлуқлар ва уларнинг тили Ўзбекистонда айрим мулоқазалар// Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари.– Тошкент:ФАН.– Б.481-490.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmini saqlashiga ko'ra ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlarigina mavjud bo'ladi), shimoliy o'zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi. Shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6, 7tadan (ə/ä, o/o, y/u, ь/i, e/e, a/a, □/ā) oshmaydi, shimoliy o'zbek shevalarida esa 9, 10 unli a(□)/a(ā), ə/ä, o/o, ə/ö, y/u, y/ü, ы(ь)/i(i), и(ь)/i:(i), e/e qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishikli shevalardir. Bundan shimoliy o'zbek shevalari mustasno bo'lib, Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe'l shakllarida ham o'ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo'linadi:

1. Toshkent guruhi shevalari. Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- so'zning har qanday bo'g'inida old qator va orqa qator unlilar qo'llana oladi:
□кә~ākä, б□лә ~ bālā, гәләтә ~ gälätī;

- y/ü va y/u unlilari o'rnida oraliq y/u unlisi qo'llanadi: гул ~ gul, кум ~ qum;

- ə/ö va o/o unlilari o'rnida oraliq o/o unlisi qo'llanadi: қол ~ qol, кол ~ kol;

- ь/i: va ь/i unlilari o'rnida oraliq ь unlisi qo'llanadi: кьм ~ kim, чьқ ~ čiq;

- e/e tovushi i tovushiga o'tadi: mehnat ~ мьхнәт ~ mixnät, dedi ~ дьдә ~ didi;

- so'z oxirida к/й ~ k/j almashuvi yuz beradi: terak ~ терәй ~ teräj, ertak ~ ертәй ~ ertäj, bilak ~ бьләй ~ biläj;

- so'z oxirida q undoshi tushib qoladi: chiroq ~ чьр□: ~ čirā:, sariq~сару: ~ säru:, achchiq ~ аччу: ~ äčču:, qattiq ~ қәттиу: ~ qättu: ;

- so'z oxirida va so'z boshida g' undoshi tushib qoladi va unda oldingi □ unlisi cho'ziq talaffuz etiladi: og'zi ~ □:зә ~ ā:zi, tog' ~ m□: ~ tā: ;

- h bo'g'iz undoshi aksariyat shevalarda x undoshiga o'tadi: mehnat ~ мьхнәт ~ mixnät, hunar ~ хунәр ~ xunär.

- tushum kelishigida to'liq progressiv assimilatsiya yuz beradi, masalan, tushum kelishigida: tuzni ~ туззә ~ tuzzә (tuzni); □ишә ~ āšši (oshni); темьррә ~ temirri;

- soʻz boshida т/т va ч/č undoshlari mosligi yuz beradi: tushda ~ чуштә ~ čuštä, tushdi ~ чуштъ ~ čušti.

Morfologik xususiyatlari:

- 5ta kelishikli sheva;

- bu shevalarda -нъ ~ ni affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ суввь тәйъ ~ suvvi teji, pichoqning sopi ~ ръч □ : нъ s □ ръ ~ pičā: ni sāpi, otni min ~ □ ттъмън ~ ātti min;

- hozirgi zamon davom feʼli Toshkentda -в □ т ~ vāt (кев □ мтъ ~ kevātti), Parkentda - □ т ~ āt (б □ р □ мтъ ~ bārātti) variantlarida qoʻllanadi.

- ш/ш/уш ~ š/iš/uš affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: yetishdi ~ йетъштъ ~ jetišti, qurishdi ~ қуруштъ ~ qurušti.

- ләр ~ lār affiksi va uning variantlari hurmat va ulugʻlash maʼnosini ifodalaydi.

- лъг/луз ~ lig/lug affiksi koʻplik maʼnosini ham anglatadi: ularning uylari ~ улә: нъ ойлузъ ~ ulä: ni oylugi, dadamlarning ishlari ~ әдәмгәлә: нъ ъилъзъ ~ ädämgilä: ni işligi.

- гъ ~ gi affiksi Toshkent shevasida jamlik maʼnosini ifoda qiladi: әдәмгәлә ~ ädämgilä (adam + boshqalar). □ йъмгәлә ~ ājimgilä (oyim + boshqalar);

- feʼl tuslanushining I shaxs koʻpligida -вуз / вузә ~ vuz / vuzä, -в / ув ~ v / uv affikslari qatnashadi: б □ р □ вуз / б □ р □ вузә / б □ р дув ~ bārāvuz / bārāvuzä / bārduv;

Fargʻona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

- soʻz boshida т/ч ~ t/č, с/ч ~ s/č undoshlari almashadi: tush ~ чуш ~ čuš, tish ~ чъш ~ čiš, soch ~ ч □ ч ~ čāč;

- soʻz oxirida к/г ~ k-g, қ/ғ ~ q/γ almashuvi sodir boʻladi. Masalan, yoʻq ~ йоғ ~ joy), boʻlak (boshqa) ~ бәләг ~ bōlāg, bir kunlik ~ бър қуллузъ ~ bir kullug, baliq ~ белъзъ ~ beliy. Olmoshlarda: qandoq ~ қанд □ зъ ~ qandāy, andaq ~ анд □ зъ ~ andāy, shundoq ~ шунд □ зъ ~ šundāy, bundoq ~ бунд □ зъ ~ bundāy (Namangan).

- turli holatlarda х/қ ~ x/q undoshlari almashadi: (Namangan) toxta ~ тоқтә ~ toqtä, toʻqson ~ тохс □ н ~ toxsān, boqdik (qaradik) ~ б □ хтукъ ~ bāxtuq.

- progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: qushni ~ қушишь ~ qušši, gapъ ~ гәппъ ~ gāppi, toshъ ~ т □ иишь ~ tāšši;

- umlaut hodisasi qayd qilinadi: bosh+ъ ~ бәшь ~ bāšī (Oʻsh), ot әтъ / етъ ~ äti / eti (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

-bu shevalar 5 kelishiklidir;

- bu shevalarda ham **-нъ** ~ **ni** affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi ~ **акэсьнъ ъшь** ~ *ākāsini iši*, oshning tuzi ~ **шъ тюзъ** ~ *āšti tuzi*;

- tushum kelishigi affiksidagi **n** undoshi **d**, **t** undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so‘ng **-тъ** ~ *ti*, jarangli undoshdan so‘ng esa **-дъ** ~ *di* variantlari qo‘shiladi: oshning mazasi ~ **шъ мазэсъ** ~ *āšti mazīsi*, **тлъ кестъ** ~ *tāldi kesti*;

- bu shevalarda hozirgi zamon davom fe‘li **-ум** ~ *ut*, **-йэп** ~ *jāp* variantlarida qo‘llanadi: ketyapti ~ **кетумтъ** ~ *ketutti* (Namangan), **ойнэйэптъ** ~ *ojnāyāpti* (Marg‘ulon);

- **ш/ъш/уш** ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelishdi ~ **кельшъ** ~ *kelišti*, qurishdi ~ **курушъ** ~ *qurušti*.

-лэр ~ *lār* affiksi ba‘zan **-нэ** ~ *nā* variantida ham qo‘llanadi: ishinglar ~ **ъшьйнэ** *išijnā*, **бфъйнэ** ~ *bāyijnā* (Namangan);

- fe‘l tuslanushining I shaxs ko‘pligida adabiy tilga xos shakl qo‘llanadi: boramiz ~ **барэмиз**, keldik ~ **келдък** ~ *keldik*, bordък ~ **брдък** ~ *bārdik*;

- harakat va paytning chegarasini ifodalashda **-чвур** ~ *čāvur* (**-гэчэ** ~ *gäčə* affiksi o‘rnida) qo‘llanadi: bahorgacha ~ **бахргэчвур** ~ *bāhārgäčāvur*, shahargacha ~ **шэхэргэчвур** ~ *šähārgäčāvur*;

- tartib son **-ндэжъ** ~ *nzi* affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ **бърндэжъ** ~ *birinži*, beshinchi ~ **бешндэжъ** ~ *bešinži*;

Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo‘jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- **□/ā** unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda **o/o** unlisiga yaqin, ya‘ni qisman lablangan: oldim ~ **□(o)ллъм** ~ *ā(o)llim*, bozor ~ **б□(o)з□(o)р** ~ *bā(o)zā(o)r*;

- so‘zning ikkinchi bo‘g‘inida adabiy tildagi **i** unlisi “**u**” ga o‘tadi: xotin ~ **х□тун** ~ *xātun*, dori ~ **д□пу** ~ *doru*;

- **й/j**, **х/h** undoshlaridan oldin adabiy tildagi **u** unlisi **o/o** ga o‘tadi: uyqu ~ **ойқу** ~ *ojqu*, suhbat ~ **сохбэт** ~ *sohbät*, guruh ~ **гуроҳ** ~ *guroh*;

- c/s, r/g, f/γ undoshlaridan oldin o/o unlisi "y/u"ga o'tadi: o'gay ~ yǵāy ~ ugāj, o'sma ~ usmā ~ usmā, bog'ma ~ buǵmā ~ buymā;

- ba'zi so'zlarda i unlisi "e"ga o'tadi: mix ~ mex ~ mex, tig' ~ tef ~ teγ, umid ~ umed ~ umed;

- x, h undoshlari farqlanadi: xon ~ x□h ~ xān, hol ~ x□l ~ hāl;

- л/л undoshi bilan tugagan so'zlarga д/d undoshli affiks qo'shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: oldim ~ □лльм ~ āllim, keldim ~ келльм ~ kellim, aldap ~ аллāp ~ āllāp;

Morfologik xususiyatlari:

- jo'nalish kelishigi affiksi o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi: У кәттә әкәсйә, хуртәйә қәтйх □б б□ргән ч□хгә (chog'da) йолгә (yolda) йәгмур й□ққән ~ U kättä äkäsijä xurmäjä qätix āb bārgān čāxgä (chog'da) jolgä (yolda) jäγmur jāqqān (Qarshi);

- hozirgi zamon davom fe'li -□п ~ āp affiksi bilan ifoda qilinadi: kelyapman ~ кел□пнән ~ kelāppān, sorayapsan ~ сөр□псән ~ sörāpsān, koryapti ~ көр□пту ~ körāptu;

- uzoq o'tgan zamon fe'lida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: мән келгән / сән келгән / у келгән // бьз келгән / сьз келгән / уләр келгән ~ mān kelgān / sān kelgān / u kelgān // biz kelgān / siz kelgān / ulār kelgān;

- o'tgan zamon hikoya fe'lida - әp/ār (bolishsigi -mәc/mäs) sifatsiz affiksi tarkibidagi p/r, bo'lishsizidagi c/s undoshlari й/j undoshiga o'zgaradi: kelar edim ~ келәйьдьм ~ kelājīdim, kelmas edim ~ келмәйьдьм ~ kelmājīdim, kelar ekan ~ келәйькән ~ kelājīkān, kelmas ekan ~ келмәйькән ~ kelmājīkān, kelmas emish ~ келмәйьмьш ~ kelmājīmīš.

Lahja leksikasidan namunalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun umumiy bo'la olmaydi, balki Toshkent, Fag'ona vohasi, Buxoro guruh shevalari va shimoliy o'zbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Farg'ona shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: arg'amchi ~ әргәмчь ~ āryāmtči, agat ~ әгәт ~ āgāt, masxara ~ әдмьсә ~ āžuvā, oynak ~ әйнәк ~ ājnāk, yaroqsiz ~ әкчә ~ ākčä (Toshkent), shakarob ~ әччу:-чуучу ~ äčču:-čičču:, sirg'a ~ зьрәй ~ zirāj, ammo ~ ъ:лл□ ~ illā:, goh-gohda ~ йәг□:дә ~ jägādä (Andijon), uchrashish ~ кезькьш ~ kezikiš (O'sh), darg'azablik ~ купьр ~ kupir (Toshkent), o'jar ~ қьйьқ ~ qijiq (Andijon), sopol idish ~ қоқәчә ~ qoqāčä (Andijon), janjalkash ~ лоль ~ loli (Farg'ona), so'ta ~ мәрдәк ~ mārädäk (Farg'ona), qo'lqop ~ мьйәләк ~ mijäläk (O'sh), holat ~ әлп□з ~ ālpāz (Toshkent) va бошқалар.

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: belanchak ~ әлв□ндәк ~ älvānž, kekirdak ~ □рук ~ āruk, bexostan ~ бәнәх□с ~ bānāxās, agar ~

балле ~ *bälle*, salomlashmoq ~ *в□хордъ* ~ *vāxordi*, beshik ~ *гәвәрд* ~ *gävärd*, sovg'a ~ *зәллә* ~ *zällä*, nimcha ~ *ъчък* ~ *içik*, ko'rpa ~ *кәмпәл* ~ *kämpäl*, yenglik ~ *□стѣнчә* ~ *āstinčä* va boshqalar.

Shimoliy o'zbek shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: katta ~ *дәв* ~ *däv*, ko'rsatkich barmoq ~ *барамалтақ* ~ *baramaltaq*, opa ~ *айтомъ* ~ *ajtoti*, og'ir xarakterli ~ *арқальқ* ~ *arqaliq*, namroq ~ *ьгал* ~ *iyal*, boyagi ~ *йаңағь* ~ *jañayï*, ho'l ~ *йаш* ~ *jaš*, ochko'z ~ *йерък* ~ *jerik*, nuqul ~ *өңкәй* ~ *öñkäj*, vazmin ~ *салақа* ~ *salaqa*, barmoq ~ *шавшақ* ~ *šavšaq* va boshqalar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

TEST SAVOLLARI

1. Qarluq–chigil-uyg`ur dialektining shakllanishi kimlar bilan bog`liq?
A) Mahmud Qoshg`ariy, As-saolibiy;
B) *Qoraxoniylar bilan*;
S) Muhammad Solih, Mahmud Qoshg`ariy ;
D) Qoraxitoylar bilan.
2. Quidagi hududlardan qaysilari qarluq lahjasiga kirmaydi?
A) Jalolobod , O`zgan ;
B) Turkiston , Sayram ;
S) Qorabuloq, Qoramurt ;
D) *Janubiy Xorazm , Gurlan.*
3. Vodil shavesi qaysi grupp va qaysi dialekt tarkibiga kiradi?
A) Farg`ona gruppasi ; Andijon- SHahrixon ;
B) Farg`ona guruppasi ; O`sh – O`zgan ;
S) *Farg`ona viloyati ; Marg`ilon-Qo`qon ;*
D) Qarshi gruppasi ; Samarqand- Buxoro.
4. Qaysi dialekt tojik tili bilan gibridizatsiyaga hamda har xil formalarda bilingvizmni saqlashiga ko`ra farqlanadi ?
A) Qarshi dialekti ;
B) Toshkent dialekti;
S) Iqon –Qorabuloq dialekti ;
D) *Samarqand –Buxoro.*
5. Andijon –shahrixon dialektiga kirmaydigan shevalar qaysilar?
A) O`sh-o`zgan ;
B) Marg`ilon-Qo`qon ;
S) Andijon- Shahrixon ;
D) *A va B javoblar.*

6. Turkiston-Chimkent dialekti Iqon – Qorabuloq dialektidan qanday farq qiladi?

- A) O`guz tili elementlarining kamligi ;
- B) Janubiy Qozog`iston shevalari bilan metitatsiyaga kirganligi sababli ;
- S) *Qipchoq tili ementlarining ko`p bo`lishi ;*
- D) Barcha javoblar to`g`ri.

7. O`zak affikslarda q-k, g`-g undoshlarining saqlanishi qaysi shevalarda uchraydi?

- A) Farg`ona, Toshkent ;
- B) *Namangan, Marg`ilon ;*
- S) Toshkent, Farg`ona;
- D) Uychi, Qo`qon

8. So`z oxirida g` undoshining saqlanishini kimlarning yozma yodgarliklarida uchratamiz?

- A) Muhammad Solih “SHayboniynoma” ;
- B) Qoraxoniylar davrida yozilgan asarlarda ;
- S) “Qutadg`u bilig” da , Mahmud Qoshg`ariy “Devon” ida ;
- D) O`rxun -enasoy yozuvlarida.

9. койнэк , койнэй so`zlari qaysi shevaga xos?

- A) Namangan ;
- B) Farg`ona ;
- S) Uyg`ur ;
- D) *Toshkent.*

10. Fonetik xususiyatlariga ko`ra qarluq –chigil- uyg`ur lahjasi qanday shevalar hisoblanadi?

- A) *ÿ-lashgan;*
- B) дж-lashgan ;
- S) o-lashgan ;
- D) qisman a-lashgan.

11. **Qылыттым** va **qылыттымән** so`zlari qayerda ishlatiladi ?

- A) Toshkent viloyati, Ohangaron tumani ;
- B) Namangan qishloq shevalari ;
- S) Andijon shahar shevalari ;
- D) *Toshkent viloyati Parkent tumani.*

12. -כפ affiksi qaysi shevaga xos?

- A) Farg`ona shahri;
- B) *Samarqand shahri ;*
- S) Toshkent viloyati ;
- D) Shimoliy o`zbek shevalari.

13. Toshkent shevasida qo`llangan 1-shaxs o`tgan zamon shaklidagi so`zni toping.

- A) *узыәрпән , брврѣтмән ;*
- B) *узздык , бррдык ;*
- C) *узздымъз , бррдымъз ;*
- D) *узздық , бррдық.*

14. To'liq progressiv assimilyatsiyaga uchragan so'zlarni toping.

- A) Baqtuq-baxtuq, tanbur- tambur;
- B) Nonvoy-novvoy, terakka- terakka ;
- S) Tuzni-tuzzi , oshni-oshshi;
- D) Bunday so'z berilmagan.

15. Tushum- qaratqich affiksidadagi -n, -d, -t tovushlarining almashinishi A xarakterlanadigan shevalar ?

- A) Namangan, Farg'ona, Toshkent ;
- B) Andijon, Marg'ilon, Qo'qon ;
- S) Andijon, Namangan , Qo'qon;
- D) Farg'ona , Qo'qon, O'sh.

16. "Havozada : so'zi tarkibida qanday unlilar ishak etgan?"

- A) orqa qator lablanmagan o ; old qator lablangan a ;
- B) old qator lablangan o , orqa qator lablangan a ;
- S) ikkalasiyam old qator , lablangan ;
- D) old qator , lablanmagan ə : old qator lablangan [ʔ].

17. Velyarizatsiya nima ?

- A) Undoshlarning yumshoqlashuvi ;
- B) Undoshlarning qattiqlashuvi ;
- S) Oraliq tovush ;
- D) Yozuvning maxsus turi.

18. O'zbek shevalari kimlar tomonidan tasnif qilingan?

- A) Shoabdurahmonov , Nurmonov ;
- B) Ibrohimov, Nurmonov , Palivanov ;
- C) N. Rajabov , Nurmonov , Palivanov ;
- D) Rashetov , Borovkov, Aliyev.

19. Chigil qabilasi qaysi hududlarda yashagan?

- A) Oltoy o'lkasida ;
- B) Sirdaryoning o'rta va quyi oqimida ;
- S) Ili daryosining janubida , Issiqko'l atroflarida ;
- D) Forish , Oltoy , Qorako'l tumanlarida.

20. cepba:p qaysi shevaga xos dialectal so'z ?

- A) Labixovuz – Buxoro ;
- B) Iqon- Qorabuloq ;
- S) Xorazm -Gurlan ;
- D) Samarqand- Kitob.

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.

9-Mavzu: O'g'uz, qipchoq lahjalarining muhim xususiyatlari

Reja

1. Lahjalarning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjalarning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjalarning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjalarning leksik xususiyatlari

Tayanch tushunchalar:

O'g'uzlar [oguz]- qadimgi turkiy qabilalar.

Qipchoq, kimak / imak (yimak) [Kipchak, kimak] – qadimgi turkiy qabilalar.

Qipchoq lahjasining qisqacha tarixi va tarqalishi. Qipchoq qabilalari hamuzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular **kimak/imak** (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to'liq amal qiladi. Hatto fe'llardagi yetakchi va to'liqsiz fe'ldan iborat fe'l shakli ham singarmonizmga bo'ysinadi: bor ekan~ **барақан**~ *baraqan*, boribmi ekan ~ **барыпнақан** ~ *baripraqan*, ko'p ekan ~ **күвәкән**~ *küväkän*vaboshqalar. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar: $y/y \sim \ddot{u}/u$, $o/o \sim \ddot{o}/o$, $u/ы \sim i:/i$; $\text{ь-ь} \sim i/i$, $\text{ə/a}(\square) \sim \ddot{a}/\bar{a}$ mavjud.

-palatal singarmonizm to'liq, labial singarmonizm esa qisman saqlanadi;

- diftonglashish kuchli: $\text{ʷe, ʷo, ʷə} \sim \text{ʷe, ʷo, ʷö}$;

- soʻz boshida й ~ j undoshi дж ~ ž undoshiga oʻtadi: yoʻl ~ *джол* ~ *žol*, yamon – *джаман* ~ *žaman*;

- г/ғ ~ g/γ undoshlari й ~ jgaoʻtadi: yigʻin ~ *джьйън* ~ *žijin*, tegdi ~ *тъйдъ* ~ *tijdi*, sigir ~ *сьйър* ~ *sijir*;

- unlilar oʻrtasida п ~ p, к ~ k, қ ~ q undoshlari jaranglashadi: gəp ~ *гəбъ* ~ *gəbi*, ekin ~ *егън* ~ *egin*, chiqin – *чьгън* ~ *čijin*;

- х undoshi қ undoshiga oʻtadi: xotin ~ *қатън* ~ *qatin*, tuxum ~ *туқум* ~ *tuqum*, xayol ~ *қъйал* ~ *qijal*, xat – *қат* ~ *qat*; aksincha q undoshi х undoshiga ham oʻtadi: vaqt – *вахт* ~ *vaxt*, oq ~ *ох* ~ *ox*.

- soʻz oxirida к, қ undoshlari tushib qoladi: sariq ~ *саръ* ~ *sarъ*, kichik – *къчъ* ~ *kiči*;

- unli bilan boshlanadigan soʻzlar boshida h undoshi ortadi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, aqlъ ~ *хақлъ* ~ *haqli*;

- soʻz oʻrtasida va oxirida ғ ~ γ, к ~ q, к ~ k undoshlari vga oʻtadi: ogʻiz ~ *авуз* ~ *avuz*, bogʻ ~ *бав* ~ *bav*, togʻ ~ *тав* ~ *tav*, boʻyoq ~ *бойав* ~ *bojav*, ellik ~ *елүв* ~ *eliv*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida n undoshisonor va jarangli undosh bilan tugagan soʻzlarda d, jarangsiz undosh bilan tugagan soʻzlarda t tovushlari bilan almashadi: uyning ~ *уйдуң* ~ *ujduñ*, otning ~ *аттъң* ~ *attin*, ishni ~ *иштъ* ~ *išti*, gulni ~ *гүлдъ* ~ *güldi*;

- joʻnalish kelishigining belgisiz qoʻllanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ *армъйә кеткән* ~ *armiyä ketkän*, oʻqishga bordi ~ *оқув бордъ* ~ *oquv bordi*;

- kishilik olmoshlari joʻnalish kelishigi shakli маған ~ *mağan*, саған ~ *sağan*, уған ~ *uğan* shaklida qoʻllanadi;

- soʻzga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitlar ~ *джьгьлләр* ~ *žigillär*, atlar ~ *аллар* ~ *allar*;

- harakat nomi -в/ув/үв ~ v/uv/üv affiksi bilan ifoda qilinadi: boryv ~ *барув* ~ *baryv*, keluv ~ *келүв* ~ *keliv*, qolyv ~ *қалув* ~ *qalyv*;

- hozirgi zamon davom feʻli -*джатьр* ~ *žatır* affiksi (uning old qator varianti yoʻq) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ *барьнджатьр* ~ *barıržatir*, ketyapti ~ *кетьнджатьр* ~ *ketiržatir*;

- kelasi zamon sifatdoshi **-тъган** ~ *tīyan* affiksi (uning ham old qator varianti yoq) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ **келәтъган** ~ *kelätīyan*, boradigan ~ **баратъган** ~ *baratīyan*;

- hozirgi-kelasi zamon fe'lining III shaxsida **-дь** ~ *di* affiksi qatnashmaydi: keladi ~ **келә** ~ *kelä*, boradi ~ **бара** ~ *bara*;

- **bilan** ko'makchisi - **мән/ман** ~ *män/man* tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ **ишәмән** ~ *išimän*, oyog'i bilan ~ **айагъман** ~ *ajayīman*.

Lahja leksikasidan namunalari: jarchi ~ **айтымчы** ~ *ajtimčī*, mayda ~ **ачарва** ~ *ačarva*, xayriyat ~ **бавджыт** ~ *bavžit*, bosh barmoq ~ **бармалтақ** ~ *barmaltaq*, titroq ~ **вараджа** ~ *varaža*, iliq ~ **джыльм** ~ *žilim*, issiqroq, sovimagani ~ **льмык** ~ *ilimiq*, farosat ~ **ьндъм** ~ *indim*, moyillik, xohish ~ **ьгджым** ~ *iyžim*, o'pich ~ **муччы** ~ *muččī*, cho'qqi ~ **сала** ~ *sala*, taxchil ~ **санджан** ~ *sanžar*, janjalkash ~ **тырджык** ~ *tiržiq*, yolg'on ~ **ошәк** ~ *ošäk*, so'qmoq ~ **қасага** ~ *qasaya*, epchil ~ **гадаң** ~ *gadan*, kuy ~ **әдәвүр** ~ *ädävür*.

O'g'uz lahjasi. Qadimda o'g'uzlar ile daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbg'a qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar.

O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm viloyatida keng tarqalgan, lekin bu viloyat faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas. Professor F.Abdullayevning ko'rsatishicha, bu viloyatda qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor.

Fonetik xususiyatlari:

- bu lahja shevalarida **a/a, y/u, y/ü, u/i, ь/i, ы/i, ь/i, o/o, Ө/ö, ә/ä, e/e** unlilari qo'llanadi;

- o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilar mavjud;

- qisqa va cho'ziq unlilar farqlanadi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unlilar (birlamchi cho'ziq unlilar) mavjud: **am** ~ *at* (hayvon) – **a:ð** ~ *a:d* (ism), **om** ~ *ot* (o'simlik) – **o:m** ~ *o:t* (olov);

- dastlabki bo'g'inda **e** unlisi **ə/ä** unlisiga o'tadi: kel ~ *гэл* ~ *gäl*, dedi ~ *дэдэ* ~ *dädi*, berdi ~ *бэрдэ* ~ *bärdi*;

- *дэй* ~ *däj* qo'shimchasidagi **ə/ä** unlisi **ь/ï** unlisiga o'tadi: shunday ~ *шундэй* ~ *šundij*, bunday ~ *бундэй* ~ *bundij*;

- so'z boshida **t** undoshi jaranglashadi: til ~ *дэл* ~ *dil*, tun ~ *дүн* ~ *dü:n*, tep ~ *дэ:р* ~ *də:r*, tush ~ *дү:ш* ~ *dü:š*;

- so'z boshida **k** tovushi jaranglashadi: ketti ~ *кэттэ* ~ *götté*, kel ~ *гэл* ~ *gäl*, kun ~ *күн* ~ *gü:n*, ko'z ~ *кө:з* ~ *gö:z*;

- **к/қ** va **ғ/γ** undoshlari **к/к** va **г/г** undoshlariga moyil talaffuz etiladi: qani ~ *қ(к)ань* ~ *q(k)anī*, qanday ~ *қ(к)андай* ~ *q(k)andaj*, G'arib - *Ғ(г)ары:н* ~ *γ(g)ari:p*, tog'lar ~ *да:г(г)ла:* ~ *da:γ(g)la:*;

- "bol" fe'lining boshidagi **b** undoshi tushib, *ол* ~ *ol* tarzida talaffuz etiladi.

- **к/к**, **к/қ** undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shimcha qo'shilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tilagi ~ *тэләкэ* ~ *tiläki*, sochig'i ~ *сачакэ* ~ *sacāqī*;

- ayrim shevalarda ko'hna **ε** unlisi talaffuzda bor: kel ~ *гел* ~ *gel*, ber ~ *бэр* ~ *ber*, er ~ *ε:р* ~ *ε:r*.

Morfologik xususiyatlari:

-qaratqich kelishigi affiksining **-ың ың** ~ *in/iñ* varianti ham qo'llanadi: otning boshi ~ *атың башы* ~ *atīñ baši*, bizning shahrimiz ~ *бэзың қаламыс* ~ *biziñ qalamīs*. Urganch, Xeva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari **-нэ/нэ** ~ *ni/nī* affiksi bilan ifoda qilinadi;

- jo'nalish kelishigi affiksi **-а/э** ~ *a/ä* variantida ham qo'llanadi: otinga ~ *атыма* ~ *a:tьma*, ishga ~ *и:шэ* ~ *i:šä*;

- sifatning intensiv shakli *дым* ~ *dīm* ravishi bilan shakllanadi: *дым йахшы* ~ *dīmjaxšī*, *дым и:ссы* ~ *dīm i:ssī*, *дым йамап* ~ *dīm jaman*;

- **men, sen, u** olmoshlari yolg'iz holda *мэн, сэн, у* ~ *män, sän, utar* tarzida, jo'nalish kelishigida *маңа, саңа, уңа* ~ *maña, saña, uña* variantlariga ega boladi. III shaxs kishilik olmoshi birligida *у/у* ~ *u/u* ko'pligida *улар/улар* ~ *ular/ular* tarzida diftonglashadi;

- ko'plik affiksi **-лэ/ла** ~ *lä/la* variantida ham qo'llanadi: gullar ~ *гүллэ* ~ *gülläolinglar* ~ *альңла* ~ *alīñla*;

- tartib son *-нджъ* ~ *nživariantida* qoʻllanadi; birinchi ~ *брьнджъ* ~ *birinži*, beshinchi ~ *бешнджъ* ~ *bešinži*;

- harakat nomi *-мақ/мәк* ~ *maq/mäk* affiksi bilan hosil qilinadi: koʻrmoq ~ *гөрмәк* ~ *görmäk*, ishonmoq ~ *ы:нанмақ* ~ *ï:nanmaq*;

- hozirgi zamon davom feʼli *-йатьр* ~ *jatir* affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyapti ~ *гәйатьр* ~ *gäjatyr*, boryapti ~ *барйатьр* ~ *barjatyr*;

- kelasi zamon feʼlining *-джәк/джақ* ~ *žäk/žaq* affiksli shakli qoʻllanadi: keladigan ~ *гәлджәк* ~ *gälžäk*, boradigan ~ *барджақ* ~ *baržaq*;

- buyruq-istak feʼlining koʻplikdagi I shaxs shakli *-лъ/ль* ~ *li/li* affiksi bilan shakllanadi: kelaylik ~ *гәләль* ~ *gäläli*, boraylik ~ *бараль* ~ *barali*;

- buyruq-istak feʼlining II shaxs birligida oʻgʻuz lahjasining oʻziga xos shakli qoʻllanadi: bersangchi ~ *бәрсәңә* ~ *bärsäñä*, borsangchi ~ *барсаңә* ~ *barsaṅa*;

- kelasi zamon feʼlida *-а/ә* ~ *a/ä* affiksli ravishdoshi asosida *-сь/сь* ~ *si/siä* affiksi bilan hosil qilingan shakli qoʻllanadi: *аласьм / аласьң / алась* ~ *alasim/ alasin / alasi*; *аласьмьз(с) / аласьңьз(с) / алась* ~ *alasimiz(s) / alasiniz(s) / alasi*; *и:чәсьм / и:чәсьң / и:чәсь* ~ *ičäsım / i:čäsın / i:čäsi*; *и:чәсьмьз(с) / и:чәсьңьз(с) / и:чәсь* ~ *ičäsımiz(s) / i:čäsıniz(s) / i:čäsi*. Bu soʻz *гәлдә* ~ *gäldi* soʻzi bilan birga qoʻllanadi.

Lahja leksikasidan namunalari: goʻzal ~ *айнара* ~ *ajpara*, ha ~ *ава / ҳавва* ~ *ava / havva*, poraxoʻr ~ *а:льмсақ* ~ *a:limsaq*, kichik sandiq ~ *а:рджа* ~ *a:rža*, arava shotisi ~ *а:рьш* ~ *a:ryš*, katak ~ *а:танақ* ~ *a:tanaq*, avarak (burunga taqiladigan bezak) ~ *ә:вәрәк* ~ *ä:väräk*, poygak ~ *ә:дән* ~ *ä:dän*, ayb, gunoh ~ *ә:ләшмә* ~ *ä:läšmä*, yirik, katta ~ *бабаң* ~ *babaṅ*, chorraha ~ *бәндьрйә* ~ *bändirjä*, maza qilmoq ~ *хәзәтмәк* ~ *hazätmäk*, danak ~ *би:дженә* ~ *bi:žänä*, sabzavot ~ *зылал* ~ *zilal*, chiziq, yol ~ *зы:г* ~ *zi:γ*, shamol ~ *йе:лпъс* ~ *je:lpis*, bedarak ~ *қуйьн* ~ *qujün*, qishloq ~ *о:ва* ~ *o:va*, oʻtin ~ *о:мча* ~ *o:mča*, tutandiriq ~ *пә:ззә* ~ *pä:zzä*, taqsi (qaddi-qomati kelishgan) ~ *тақсь* ~ *taqsı*, serjahl ~ *тосалаң* ~ *tosalaṅ*, boshliq ~ *хо:п* ~ *ho:p*, yosh yigit ~ *джо:джьк* ~ *žo:žiq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjalarning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjalarning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjalarga xos yana qanday soʻzlarni bilasiz?

TEST.

1. Xorazm janubi qismidagi ayrim sheva vakillari qaysi lahjaga kiradi?

- A Qorluq C O'guz
B Qipchoq D Chigil

2. O'guz lahja vakillari respublikasining ya'na qaysi tumanlarida uchraydi?

- A Buxora Qorakul C Qashqadaryo Muborak
B Jizzax Bog'don D Surxandaryo Termiz

3. O'g'uz lahjada so'zlovchi aholi soniga qarab nechanchi o'rinda turadi.

- A Oxirigi o'rinda** C Birinchi o'rinda
B Ikkinchi o'rinda D A va B

4. Shovot rayon Qiyat-Qo'ng'iroq qishloq shevasini kim o'rgangan?

- A Yunusov C Abdullayev
B Borokov **DE.D Polivonov**

5. <<O'zbek tili mang'it shevasining fonetik xususiyatlari>>ni o'rgangan?

- A Abdullayev, Polivonov C Abdullayev, Yunosov
B Borokov, Ahmad Ishayev D G'ozil Olim, Yunosov

6. <<Xozarosp shevasining morfologik xususiyatlar>> qaysi olim o'rgangan?

- A Borokov C Yunosov
B Ahmad Ishayeva **D Yusuf Jumanozorav**

7. <<Janubiy Qoraqolpog'i'ston o'zbek shevalari >>ni kim o'rgangan?

A <<O'zbek tilining o'g'uz lahjasi>> qaysi olim o'rgangan?

- A Erka O'razov C Yunosov
B Fattoh Abdullayev D Borokov

8. Urganch-Xiva guruh shevalarida unlilar soni?

- A 9ta C 10ta
B 11ta D 12ta

9. Urganch-Xiva guruh shevalari unlilari to'g'ri keltirgan qator?

- A и,а,е,о,у,ы,ъ** C э,у,ю,я,е,ы
Во,я,ю,у,е D Ъ,ю,о,а,ъ

10. и va ы tasnifi to'g'iri berilgan qatorini toping?

A Lablangan

C Til oldi va til orqa

B O'rta keng

D To'g'iri javob yo'q

11. Shimol o'zbek o'g'uzlar shevasida qaysi fonema mavjud emas?

A ə

C a

B Ə D ɔ

12. Shimoliy o'zbek o'g'uzlarida unlilar miqdori nechta?

A 6ta

C 11 ta

B 9ta

D 10ta

13. Qaysi lahjada birlamchi cho'ziqlik unlilar mavjud?

A Qorluq

C Qipchoq

B O'g'uz

D Naymam

14. Chimkent viloyatida qisqa unlilar soni?

A 9ta

C 7ta

B 8ta

D 10ta

15. Chimkent viloyatida unli fonemalar miqdori qancha?

A 15ta

C 18ta

B 11ta

D 13ta

16. Qaysi o'gu'z shevalarida qisqa va cho'ziq unlilar miqdori 17ta?

A Xiva

C To'tko'l

B Xorazm

D Shovot

17. Xorazm o'guz shevalarida cho'ziqlik asosan qaysi so'z turkumlarida uchraydi?

A Fe'l

C Sifat

B Ravish

D Ot

18. Xorazm o'g'uz shevalarida cho'ziqlik asosan qaysi so'z turkumlarida uchramaydi?

A Fe'l

C Ot

B Son

D Ravish

19. So'z boshida kelgan jarangsiz T undoshini jarangli D ga qaysi lahjada uchraydi?

A Qipchoq

C O'g'uz

20.Xorazm o'g'uz shevalarida qisqa va cho'ziq unlilar soni qancha?

A 12ta

C 15ta

B 17ta

D 9ta

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR

- 1.Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.
- 2.Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
- 3.Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.
- 4.To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.
- 5.Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'.O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

10-Maʼzy: Areal lingvistika (lingvistik geografiya)

Reja:

1. Areal lingvistika to'g'risida umumiy ma'lumot.
2. Areal lingvistika metodlari.
3. Areal lingvistika manbalari.

Tayanch tushunchalar:

Areal lingvistika (lingvistik geografiya).

Atlas [Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Izoglossa[izogloss]– til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.

Lingvistik geografiya [linguistic geography, dialect geography]– o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

Lingvistik karta [linguistic map]–izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [linguistic landscape]–izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Innovatsiya [innovation]–izoglossalarning tarqalish markazi.

1. **Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati.** Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* – maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* – tilshunoslik, ikkinchisi esa *lingvistika* va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Fanda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obekti bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslaniladi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, *izo* – teng, *glossa* – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki bir til, qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning *izofonema*, *izomorfema*, *izoleksema* tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq "o:" unlisi izofonema sifatida, -ə/a ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ *calaqa* ~ *salaqa*, kasallik ~ *brañ*~*irañ* kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning *izofon* (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal. Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unlilar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalargda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bebosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi **lingvistik atlas** deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tiining tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari bop. Bular quyidagilar:

Venker G. Shimoliy va markaziy Germanyaning dualektologik atlas. 1881 (6 karta).

Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926-1932 (6 jild).

Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896-1908.

Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlas. 1928 va h.k.

Bular ichida J. Jilyeron, E. Edmonlarning lingvistik atlas boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi.

2. *Areal lingvistika (lingvistik geografiya) metodlari.* Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoklik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva kartasi uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

O'zbek tili lahjalarining tarqalishi

1. Қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси
2. Ўғуз лаҳжаси
3. Қипчоқ лаҳжаси

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til hodisalari tashkil etadi. Shuning uchun *areal lingvistikaning metodlarini* farqlash muhim ahamiyat kasb etadi⁸.

⁸Taniqli olim V.M. Jirmunskiy dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda yning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan

Ular quyidagilar:

1. Muayyan til(shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini *qayd qilish*. Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

a) o'rganilayotgan til yoki shevalarining aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda shevalari bilan kesishgan. Shevalar kesishgan joyda har ikkala til shevalariga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida "n" undoshining orttirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *эльнда* ~ *älindä*, qolidan ~ *элынән* ~ *älinnän* va b. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar n undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferentsiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferentsiya sharoitida qo'shilib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi "й/j"lovchi shevalar "дж/ž"lovchi shevalarga qorishuvi natijasida "й/j"lovchi shevalar aholisining ko'pligi tufayli "й/j"lashishning ustun kelishi misol bo'la oladi.

d) *muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferentsiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o'zbek tilidagi "□/ā"va "a"lashish, "й/j"va "дж/ž" hodisasining parallel qo'llanishi misol bo'la oladi.

e) *konvergensiya hodisalarini farqlash*. Ma'lumki, o'zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida *ө/ö – o/o, ү/ü – y/u, и/i: – ы/i:* unlilari konvergensiya uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi va hk.

3. *Innovatsion markazni aniqlash*. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda "й/j/-дж/ž" paralleli

bo'lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba'zi turkiy tillarda so'z boshida "дж/ž"ning paydo bo'lishi ikkilamchi hodisadir. O'zbek shevalarida "дж/ž"lashishning "й/ј"lashish (qipchoq lahjasi shevalarida *джахиш* ~ *žaxsi*) o'rnida *йахиш* ~ *jaxši*) varianti paydo bo'lmoqda hamda u tobora kengroq tarqalmoqda. Ko'rinadiki, "й/ј"ning innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til bo'lgan. Hozirgi singarmonizmni yo'qotgan shevalar ham qadimda singarmonizimli bo'lgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

4. *Til substratlari ta'sirini aniqlash.* Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari bo'lib, muayyan hududda hokim til elementlari qolgan bo'ladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida "Avesto" tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). O'zbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. O'zbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, A. Jo'rayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, Y. Ibrohimov, N. Murodovlarning tadqiqotlari mavjud. Sh. Shoabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Jo'rayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A. Shermatov Quyiqashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar Orol bo'yi o'zbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lingvistik geografiya nima?
2. O'zbek shevalari atlasida deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

O'ZBEK DIALEKTALOGIYASI FANIDAN MUSTAQIL ISH

TEST.

1. O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlanishida o'z hissasini qo'shgan olimlardan qaysi biri Orol bo'yi o'zbek shevalarini kartalashtirgan?

- A) A. Shermatov
- B) Y. Ibrohimov
- C) Q. Muhammadjonov
- D) A. Jo'rayev

2. Fransuz tilining dialektal atlasini qachon qaysi olim yaratgan?

A) Jyul Dyuperron

B) Jyul Vern

C) Jyul Jil'eron

D) Jyul Sil'eron

3. Quyi Qashqadaryo shevalarini qaysi olim kartalashtirgan?

A) A.Shermatov

B) Y. Ibrohimov

C) Q.Muhammadjonov

D) A. Jo'rayev

4. O'zbekistonda birinchi bo'lib qaysi olim shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi?

A) A.Shermatov

B) Y. Ibrohimov

C) Q.Muhammadjonov

D) Sh. Shoabdurahmonov

5. Shimoliy o'zbek shevalarini qaysi olim kartalashtirgan?

A) A.Shermatov

B) Y. Ibrohimov

C) Q.Muhammadjonov

D) A. Jo'rayev

6. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llanadigan transkripsion tizim kim tomonidan ishlab chiqilgan?

A) Reshetov

B) Polivanov

C) Jyul Jil'eron

D) Borovkov

7. L/N undoshlarining almashinishi qarluq-chigil –uyg'ur lahjasining qaysi dialektida mavjud?

- A) Toshkent
- B) Namangan
- C) O'sh- O'zgan
- D) Samarqand – Buxoro

8. Tushum- qaratqich affiksidagi n//d//t tovushlarining almashinishi bilan karakterlanadigan shevalarga qaysi grappa shevalari kiradi?

- A) Andijon, Qo'qon, Namangan
- B) Qo'qon, Toshkent, Qarshi
- C) Andijon, Marg'ilon, Qo'qon
- D) Qo'qon, Qarshi, Namangan

9. Toshkent, Farg'ona, Xorazm shevalarida hurmat ma'nosini ifodalaydigan affiks qaysi?

- A) -lar
- B) -lär
- C) -dar
- D) -nar

10. Navoiy viloyati shevalarini qaysi olim kartalashtirgan?

- A) A. Shermatov
- B) N.Murodova
- C) Z.Ibrohimova
- D) A. Shermatov

11. Qaysi olim o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana dialektga ajratishni tavsiya qiladi?

- A) Reshetov
- B) Polivanov
- C) Jyul Jil'eron
- D) Borovkov

12. O'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini qaysi olim yaratgan?

- A) Reshetov

B) Polivanov

C) Jyul Jil'eron

D) Borovkov

13. Metisatsiya so'zining ma'no keltirilgan variantni toping?

A) Qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi

B) Qardosh tillar va shevalarchatishuvi

C) Shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash

D) Lahja va dialektlarning o'zaro chatishuvi

14. Fonetik xususiyatlardan bo'lgan ch/sh undoshlarining almashinishi qaysi lahjada uchraydi?

A) Qarluq-chigil-uyg'ur

B) O'g'uz

C) Qipchoq

D) Shimoliy o'zbek shevalarida

15. k va g undoshlarining maksimal yumshoqligi qaysi lahja xususiyatiga kiradi?

A) Qarluq-chigil-uyg'ur

B) O'g'uz

C) Qipchoq

D) Shimoliy o'zbek shevalarida

16. Unlilar o'rtasida p, k, q undoshlarining jaranglashishi qaysi lahja xususiyatiga mansub?

A) Qarluq-chigil-uyg'ur

B) O'g'uz

C) Qipchoq

D) Shimoliy o'zbek shevalarida

17. Jo'nalish kelishigi affiksining a// ə(ə) formasida qo'llanishi masalan atь ma||ad.orf.otimga ushbu xususiyat qaysi lahja xususiyatiga kiradi?

A) Qarluq-chigil-uyg'ur

- B) O'g'uz
- C) Qipchoq
- D) Shimoliy o'zbek shevalarida

18. Qaysi lahja shevalar miqdoriga va shu lahjada so'zlovchi aholi soniga ko'ra o'zbek tili dialekt kompleksida (boshqa lahjalarga nisbatan) oxirgi o'rinda turadi?

- A) Qarluq-chigil-uyg'ur
- B) O'g'uz
- C) Qipchoq
- D) Shimoliy o'zbek shevalarida

19. Qaysi tilning asosiy fonetik xususiyatlaridan biri umlaut hisoblanadi?

- A) uyg'ur
- B) qirg'iz
- C) qozoq
- D) o'zbek

20. –op affiksidagi o fonemasining Samarqand va Buxoro shevalarida turg'un bo'lishiga sabab nima?

- A) Etimologik jihatdan ushbu affiks birmuncha qadimiyroqdir
- B) Affiksdagi ochiq o fonemasi o'zining turg'unligi bilan xususiyatlanadi
- C) Unda tojik tili elementining mavjudligi bilan
- D) B va C variantdagi javoblar to'g'ri

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.
4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.
5. Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

11-Mavzu: Adabiy til va dialekt munosabati.

Reja:

- 1. Adabiy tilning ta'rifi.**
- 2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.**
- 3. Adabiy til va tayanch dialekt.**
- 4. Badiiy adabiyot va dialektizm.**

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language]– me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari[forms of literary language]– adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Tayanch dialekt[basic dialect]– adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til[dead language]– muomaladan chiqqan til.

Matn

1. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u me'yorlashgan yoki me'yorlashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin:

Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir.

O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

Adabiy til biror dialektga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchga birday xizmat qiladi, biror dialekt ham adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va dialektlar turli funksiyalariga ko'ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san'at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko'radi. Dialekt esa muayyan hududda qo'llanadi va shu hududning o'zidagi aholigagina xizmat qiladi.

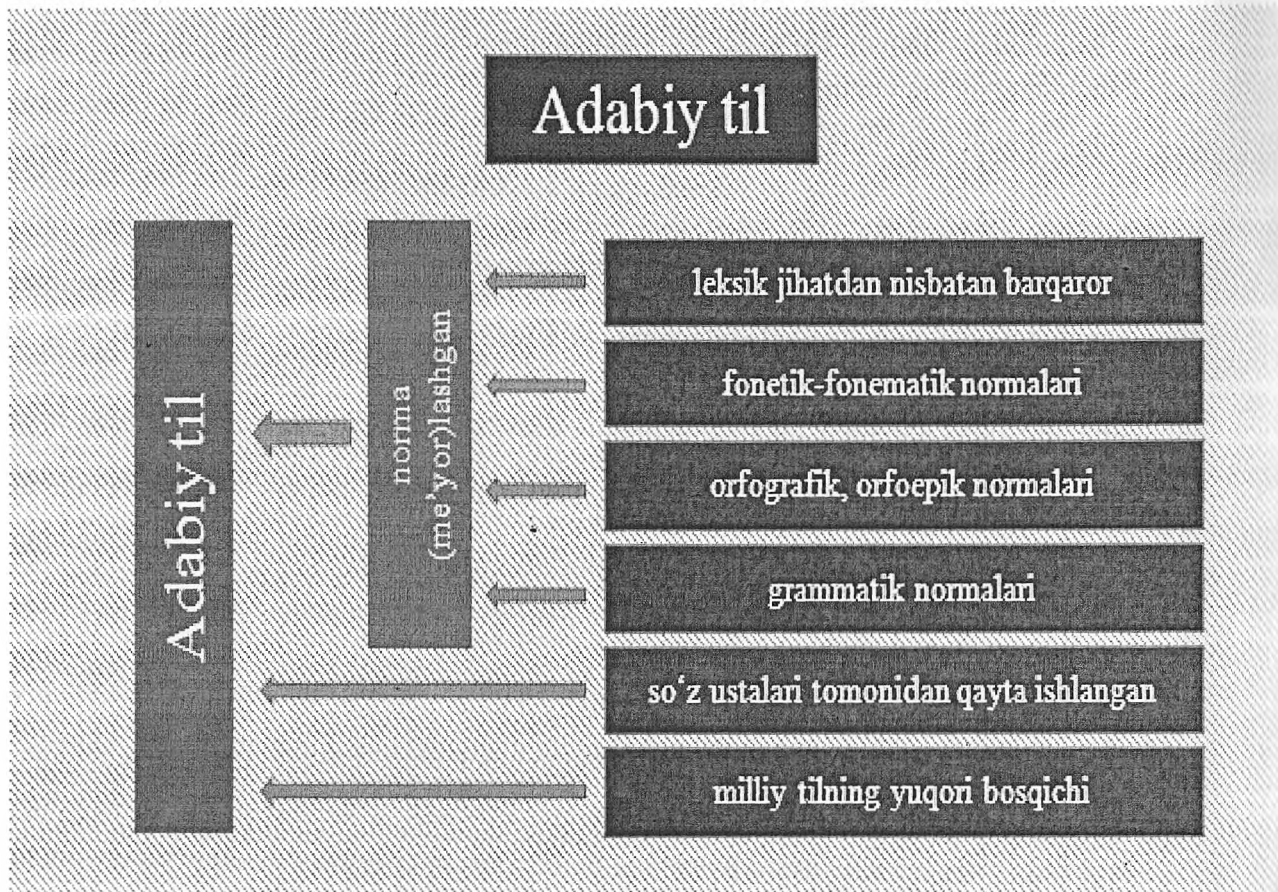
2. Adabiy til yozma va og'zaki shakllarga ega bo'ladi, dialekt esa faqat og'zaki ko'rinishga ega.

3. Adabi til qat'iy amal qilinadigan me'yorlardan iborat bo'ladi. Dialekt ham muayyan hududda o'ziga xos me'yori bo'ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, dialektlarda bunday uslublar to'g'risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va dialektlar o'rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi (10-rasm).

10-rasm

Har bir milliy tilning ikki bosqichi bo'ladi:

1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.
2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oralig'da *koyne* termini bilan yuritiladigan til to'g'risida ham ma'lumot beriladi, ya'ni aksariyat dialektlar uchun umumiy bo'lgan so'zlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq og'zaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Shuning uchun ham shevalar o'rganilganda, xalq og'zaki ijodidan ko'plab misollar keltiriladi.

2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari. O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik me'yorlarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi

rasmiy majlislar, o'qish-o'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografik qoidalar asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

3. Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u bora-bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda **fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi.** Ma'lumki, Toshkent shevalari 6ta unlili (y/u, o/o, ə/ā, e/e, ʔ/i, □/ā) dialektdir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbai bo'lib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining unsurlari ko'p uchrasa-da, unda qipchoq va o'g'uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o'rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi *jun, jo'natmoq, jo'ni, jo'nalish* so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga oid shevalarida *йүн, йөнәт, йөнъ(и:инънә йөнънъ бъл* - Turkiston), *йөнәльш ~jün, jönät, jöni, jönäliš* variantlari bor. Adabiy tildagi *kelajak, bo'lajak, o'laroq, kelasi* kabi soz shakllari aslida o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir.

4. Badiiy adabiyot va dialektizm.

Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *fonetik dialektizm, morfologik dialektizm* va *leksik dialektizm* turlariga ega bo'ladi.

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *darpanmangla* (bezovtalanmanglar (Xorazm), ...*kelinbiyning biror marta noroziligini eshitgan emasman* (Qo'nalg'a). *Toshkentdagi axtiqlarini (nevaralarini) o'zlari Urganchga kelganlari-dayam ko'raveramiz* (Qo'nalg'a).

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. *Rozi bo'ldi, palakat* (Qo'nalg'a), *galdi* ("Xorazm"). *Bormasangiz bo'lmidi* ("Qo'nalg'a"). ...*zeykash (zaxkash) tomonga enib...* (Avaz K. "Qo'nalg'a")⁹.

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shatta* (shu yerda, "Qora ko'zlar"). *Dim (juda) gechi galdingiz* ("Xorazm"). *Qarindoshim bilan bir maishat qilali* (Qo'nalg'a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko'rinadi: *Shukur, odamga o'xshab so'zlab bilar ekansiz* ("Qo'nalg'a"). *Alni na, o'n marta yuvamilar* ("Qo'nalg'a").

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adib dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz "Qo'nalg'a" asarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tuncha* (mis qumg'on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *itdunak* (yovvoyi qovun turi) va h.k. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan holda tasvirlanadi. Bunga J.Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zni izohsiz ishlatib ketsalar, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini keltirib boradilar (masalan, "Xorazm" romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal so'z nuallif gapida reallashtiriladi: *-Buvijon, -dedi u onasining mayus yuziga termilib. - Shirmon xoladan qarz olib tursangiz bo'lmasmikan* (Farg'ona tong otguncha).

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos va adabiy tildagi variantlarni keltirish bilan izohlangan: *- Ugra osh qilsak ham bo'ladi, manjuza qilsak ham bo'ladi. Lag'monga go'sht kerak* (Farg'ona tong otguncha). -

⁹Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o'girildi – A.S.

Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini ko'rmaganmiding? – dedi. – Katta qal'a, hamma yerini go'rib boladimi, - dedi Polvon (Xorazm).

- shevaga xos so'zlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi ("Oltin vodiya shabadalar"). ... barcha xalq bel, kapcha ko'tarib, yop-anhor, daryo bo'yi sohil tomon yo'l oldi (Xorazm)*¹⁰.

Ayniqsa, dialektal so'zlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan:

Miraziz A'zamga

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

(O'zbek adabiyoti va san'ati, 2015 yil 1-yanvar)

Shuni ta'kidlash lozimki, dialektlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilda o'zlashib ketishi mumkin.

Autonomy and heteronomy

A useful concept in looking at the relationship between the notions of a 'language' and 'dialect continuum' is the concept of heteronomy. Heteronomy is simply the opposite of autonomy, and thus refers to dependence rather than independence. We say, for example, that certain varieties on the West Germanic dialect continuum are dialects of Dutch while others are dialects of German because of the relationship these dialects bear to the respective standard languages. The Dutch dialects are heteronomous with respect to standard Dutch, and the German dialects to standard German. This means, simply, that speakers of the Dutch dialects consider that they are speaking Dutch, that they read and write in Dutch, that any standardizing changes in their dialects will be towards Dutch, and that they in general look to Dutch as the standard language which naturally corresponds to their vernacular varieties. Fig. 1-3 is an attempt to represent this diagrammatically by showing how the superposed autonomous varieties, standard Dutch and German, have been imposed over the dialect continuum.

¹⁰Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning "Dialektizm va kontest" maqolasidan olindi.

Avtonomiya va geteronomiya.¹¹ Getereologiya- heteros- boshqa, logon ta'limot tushunchasini ifodalaydi. Getereologiya – bir xalq tilining turli davlat hududlarida alohida-alohida holda mustaqil rivojlanishi va yozuvdagi farqlar, adabiy me'yorlarning o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi. Bu esa, o'z navbatida, tillarning avtonomiyasini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, o'zbek adabiy tili nafaqat O'zbekiston Respublikasi hududida, balki qo'shni Respublikalarda ham amal qiladi va bunda barcha shevalar o'zbek adabiy tili atrofiga birlashadi. Lekin Afg'onistondagi o'zbek shevalari ko'p yillardan beri adabiy tilimizdan uzilgan holda mustaqil rivojlanmoqda. Adabiy til O'zbekiston va Afg'onistonda o'ziga xos tarzda taraqqiy etmoqda. Bu esa o'zbek tilining har ikki davlatdagi o'zaro mustaqilligini ta'minlaydi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga ataladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

FOYDALANISH UCHUN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011, 2013.
4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004. – B. 112.
5. Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

¹¹J.K.Chamers, Piter Trudgill. Dialectology.–Cambridge.2004. 9 p.

AMALIY MASHG'ULOT MATERIALLARI

Amaliy mashg'ulot 1.

Transkripsiya. Transkripsiya turlarini izohlash va tavsiflash. An'anaviy transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish.

Transkripsiya va transliteratsiyadan olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llashga o'rgatish. Transkripsion belgilarni qo'llanishi bo'yicha malaka hosil qilish.

Transkripsiyaning lug'aviy ma'nosi. Fonetik va fonematik transkripsiya nima? Unli tovushlarni ifodalashda qo'llanadigan transkripsion belgilar. Ayrim undoshlarning transkripsiyasi. Diakritik belgilar haqidagi bilimlari kengaytiriladi.

Ilovalar. Vizual materiallar

1-ilova.Insert– samarali o'qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil lo'qib-o'rganishga yordam beradi. Bunda mavzular, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o'qib chiqib “v”, “+”, “-”, “?” belgilari orqali o'z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) – men bilgan narsani tasdiqlaydi.

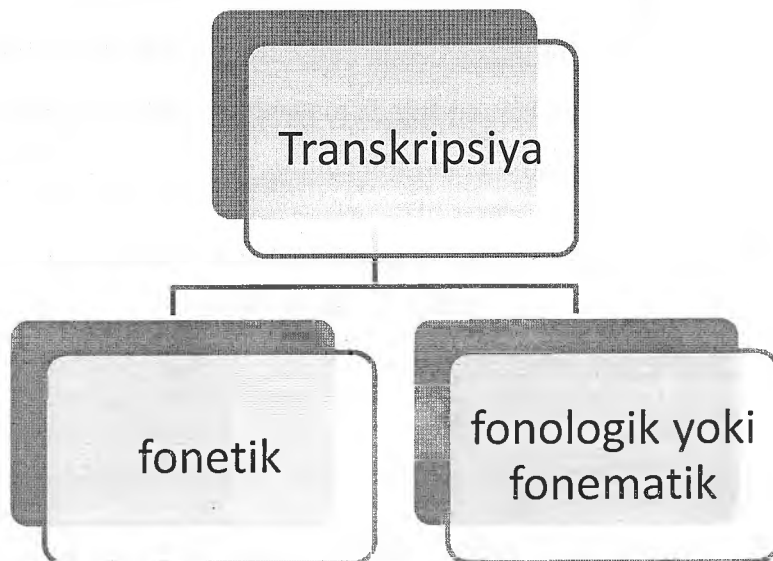
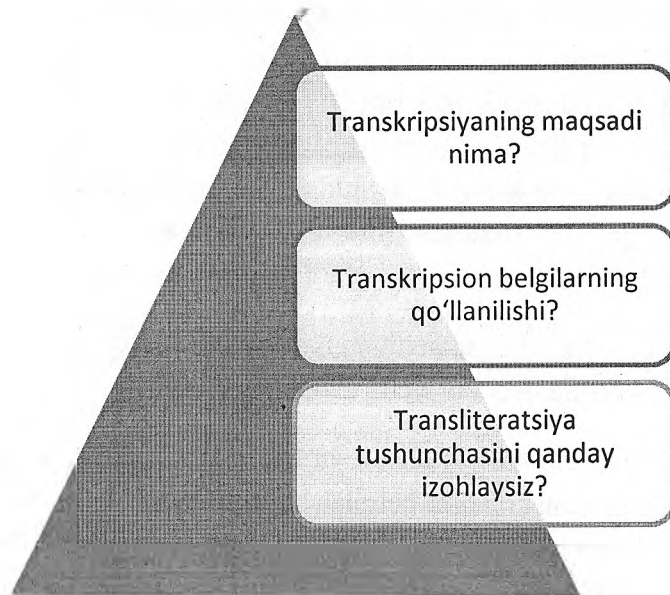
(+) – yangi ma'lumot.

(-) – men bilgan narsaga zid.

(?) – meni o'ylantirdi. Bu borada menga qo'shimcha ma'lumotlar zarur.

Tushunchalar	v	+	-	?
Transkripsiya				
Transliteratsiya				
Translyatsiya				
Fonetik transkripsiya				
Fonologik transkripsiya				
Diakritik belgi				
Milliy transkripsiya				
Xalqaro transkripsiya				

2-ilova.

3-ilova. Unlilar uchun transkripsion belgilar

T/r	Unlilar	Transkripsiyasi
1		
2		
3		
4		
5		
6		

4-ilova.Undoshlar uchun transkripsion belgilar.

T/r	Undoshlar	Transkripsiyasi
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		

O'zingiz mansub bo'lgan shevaga xos so'zlarni transkripsion belgilar asosida alifbo tartibida yozing.

TOPSHIRIQ. Matnni o'qing , tavsifiy metoddan foydalangan holda shevaning qaysi hududga tegishligini aniqlang.

Латифалар

Ертэлэп ешъй тэгъдэ отьргэн эпэндьдэн отьп кетвэткэн кошньсь сорэпть. Эпэндьм кечэсь мьнньмэ хъвльздэ гүпьллэп кеттьмь? - ъ, дыпть эпэндь, - кечэсьт ъмдэ йѣткэньдъм, чѣпѣнъм чүшъп кетть. Чѣпѣнэм шүнэкэ гүпүллэп чүшэдъмь тѣмдэн, - хэйрѣн – бош тэгън сорэпть кошньсь.

- Әқлыннгә қѣйльмәне, дыпть эпэндь күлып, ьчъдэ ѣдемь богэндэн кейън чѣпѣнэм эндѣ: гүпьллэп чүшсьнкъ, е-вәллѣ дьгън.

☞ **TOPSHIRIQ.** Quyida berilgan matnni namunali o'qib berish, talaffuzi qiyin tovushlarni alohida talaffuz qilib ko'rsatish. Sheva vakili bo'lgan talabalarga ham matnni o'qitib, so'ngra diktant olish. Matndan parcha yozishgach, talabalar bir-birlarining xatolarini topishadi va baholaydi.

XORAZM VILOYATI GURLAN SHEVASI

*Gylləndə bər mərtədə:m bog'amməsüz? Bomag'an bosabıız tıçlaı. Mən sızərə kıcıkənə
Gyllən tuvrəsında sellər pərəmən. Azan tənən turdıqta, axşam Samarqatıta kəgən joran
tənən çay ıçır bop, mashng'a otırdıq ədē Asqar, ərtıyadə bırgə bon:dıq.*

*Rıstəm:ıç toyına kəgen əkən. Asqardıç ıltımas tənən aval Gyllənə barır, osın toyg'a
baratavg'an boldıq. ına bu, qalxazmızdıç bagı Asqardıç havas tənən alınday tavanır
turg'an ərėklərənə, shaxlar sını dər turg'an almalarəna qarap kıyatırg'anı kərır.
tushıntırma:a qaradım.-Zor-kı,-dədē Asqar, Samarqanıç bag'larəna, oxshı:dəkən.
Shınıç uchına:m burınnar qarılar "Kərləç " dəsələr, ı:ndē-Gyllən -dıydədə, rastanam,
yaxshı bonatır hazırlar. Həmmə djayda qurılbısh. Asqar tənən kəpır ətər qıdırdıq. Sını
tushatavg'an kələ bardıq. Həzətır qayıqqa tındık.*

Amaliy mashg'ulot 2.

Transkripsiya. Yangi transkripsiyadagi matnlarni o'qish va yozish

1- topshiriq. Savollarga to'g'ri va to'liq javob bering.

1. Shevaga xos matnlarni ko'chirishda nima uchun transkripsiyadan foydalanilishi haqida ma'lumot bering.
2. Fonetik va fonematik transkripsiya nima?
3. Old qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
4. Orqa qator unlilarni ifodalashda qaysi belgilardan foydalaniladi?
5. Fonema bilan tovushning farqi nimada?

2- topshiriq yuzasidan tavsiya: Nazariy savol va topshiriqlar asosida talabalarning ma'ruzada o'rgangan bilimlarini sinash uchun suhbat-munozara o'tkazing. Sheva matnida qo'llangan transkripsion belgilarning xususiyatlari haqida talabalar fikrini o'rganing. Nazariy bilimlarini shevalardan olingan biror-bir matn parchasi misolida izohlay olishiga ko'maklashing. Transkripsiya yozuvning maxsus turi ekanligini tushuntiring. Baholashda adolatli bo'ling.

O'ylang-Juftlikda ishlang-Fikr almashing» texnikasidan foydalangan holda guruhlarda ishni tashkil etish jarayoninin tuzilishi.

1. O'qituvchi yuqorida qayd etilgan savollarni beradi: oldin o'ylab chiqish, so'ng qisqa javoblar yozish tartibida .

2. Talabalar juftliklarga bo'linib, bir-birlari bilan fikr almashadilar va ikkala javobni mujassam etgan umumiy javobni ishlab chiqishga harakat qiladilar.

3. O'qituvchi bir necha juftliklarga o'ttiz sekund davomida auditoriyaga o'z ishining qisqa yakunini ifodalab berishini taklif qiladi.

“FSMU” texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda hamda o‘quv jarayonini bahs-munozarali o‘tkazishda qo‘llaniladi, chunki bu texnologiya talabalarni o‘z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o‘z fikrini boshqalarga o‘tkazishga, ochiq holda bahslashishga hamda bahslashish madaniyatini o‘rgatadi. Tinglovchilarga tarqatilgan oddiy qog‘ozga o‘z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

F – fikringizni bayon eting.

S – fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating.

M – ko‘rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring.

U – fikringizni umumlashtiring.

1-guruh

<i>Savol</i>	1. Transkripsiya va uning turlari haqida ma’lumot bering.
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating	
(M) Ko‘rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

2-guruh

<i>Savol</i>	2. Transkripsion belgilarning matnda ifodalanishini izohlang va adabiy til bilan qiyoslang.
(F) Fikringizni bayon eting	
(S) fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating	
(M) Ko‘rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) fikringizni umumlashtiring	

♣ **Topshiriq.** Quyida berilgan matnlarni yangi transkripsiyaga o‘girib o‘qing va yozing.

НАМАНГАН ШЕВАСИ

*Күлләдән бәр кун оттәгьммьнәм тәгәммькьгә кьрүдүг, бьззь йәнггәчәм қаршь
зәддь, шьйпннггә откүздь. Эндь элдьмьзгә у-бу қойьп түрүддь, шу вахттә қошньсь
қәттьқә чьқьп қәлдь.*

-Қошнь, қәттьгьнггьздән босә бәр кәсә берьнг:

-Бьр хурмачә қәлудь ьндьгьнә гүзәргә сәткәньдпчьп

кеттьйә.

-Эсзьгьнә, зәддәв-мәддәвьйәм йо:мь, бшгьммь тәтәләвләй дудум.

-Зәддәвь йогу, озьмьзгәпн қойгәндьм, өшәндән берәқәлей, бшгьнггьзгь восә

- Худьйә мәлньггьз гәмуш восун, йольммь йәәьн || йәәьн әьлдәз. Вәй әошнь
шәшәлгәньмнән әәл сорәшәм эсьмнән чьп әәпть, эндь сорәшәйәк: тәзәмьсьз. Тәнәкән
тәвьнгьтз йәә деп ьшьтәп хәлә йьрәгьм әчьшмәсә. -әә,
эндь тәзәмән. Духтур келъп әәрәп, дәрь-мәрь йәзъп берәдъ

KITOB TUMANI, CHECHAK QISHLOGI

Бър йль, йьгьллг вхтмда басмачьлардъ кольгә чүшкәммән. Ғалла эльш учун пәйшәммәнъ бззрэгә үч кышь боб бзрдък Ек(къ)кышь бьргә қышлзгдән бзрдък-тә, бьттәмъз бззрдән кошълльк, уштә болльк Ғалла эләмъз деб бзрувдък, бьр қышлзққа бзрв йлтгък Бъздъ бьр эшнәмъз бзр ьдъ, шу ьйәртъб бзрдъ-дә, кьйьн шу қышлзққа йлтгък Шеддән, ендъ хәзъргъ хьсзпкә бьр йүзү он келә мем буғдай элдъм, бьр хәмрәйъм йетмъш келәлдъ, бьр хәмрәйъмъс қыр келәлдъ, хәммәсъ болуп еккә йүзү йегърмә келә ғалла элльк-тә. У вәхтә ғалла мьнән куннузъгә йуруш қыйын. Кечәсъ хәйдәймъз деп ошергә йлтгък шу йлткәнъшәм(мъ)мъз хәвз булут болуп қараңылығ болдъ, пьчъ хәвз йггдъ, йурәлмәдък-тә йотъп қллкъ Куннузъгәйәм жонәлмәдък, бузхамъ йонәдък, эй эйдън болль, хәвз гувзр-пувзр бомәдъ жә бьр қьрзв чүшүп, эйдън болуп, эльстәгъ йоллә коруньп, шүтип учзв(ь)мъс келәйәтувдук-ко.

Amaliymashg'ulot 3.

O'zbek shevalarida unlilar va undoshlar tizimi

Quyidagi nazorat savollari asosida mavzu bo'yicha egallagan bilimingizni yodga oling.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbek shevalari vokalizmi nechta unlidan iborat?
2. O'zbek shevalaridagi unlilar o'zbek adabiy tilidagi unlililardan qanday farqli tomonlari bor
3. Singarmonizm nima?
4. Palatal singarmonizm haqida ma'lumot bering
5. Lab singarmonizmi haqida ma'lumot bering. Qarluq -
6. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
7. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
8. O'zbek shevalaridagi unlilar qanday xususiyatlarga ega?
9. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

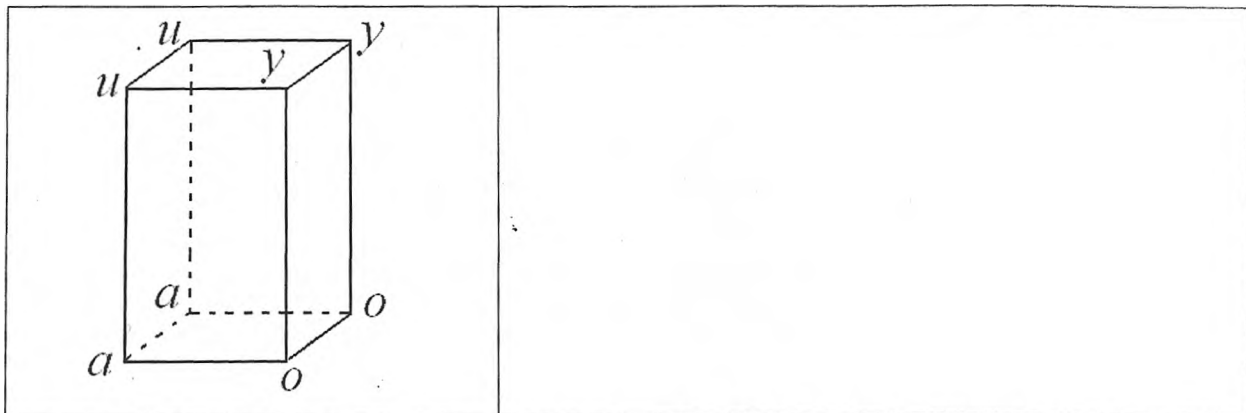
Jadvalni to'ldiring:

Unlilar tasnifi

Tilning yotiq holatiga ko'ra Tilning tik harakatiga ko'ra	Lablanmagan		Lablangan	
	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa

Tor				
O'rta keng				
Keng				

Shaklda unlilar qanday tasvirlangan, izoh bering.

☞ *Topshiriq . Matnni o'qing va qaysi shevaga taalluqli ekanligini aniqlang. Matnda unlilar sonini aniqlang.*

Эпэндъ эшъй бз эрдэн отэтүрүп ъккь тэвэкэль бър ешъйнь секън котэръп кз чтъ. Ешъйнь егэсь бълъп – кз п үнь кетъдэн йүгүрүптъ. Эпэндъ егэсь кевэткәннь бълъп – к эл ешъйнь дэррз в йергэ тьпнэ - тъй койъп зэнджъллэп койъптъ. Егэсь ешъйнь йз нъдэн отьп эпэндънь бър тэрсэкъ үргән-экән, эпэндъ босэ ешъй зэнджъллз лүгү: кэйз :дэн кърдъз дьп үнгэ док үрэ:мүш.

Эпэндъ къшдэ дэлэдэн йз нтз : эртъп ешәйнь хәйдәп кевз ткән-ъдъ джә со:йъдъ: бър ъсынъп элъй дьп ешәй үстъдэгъ йз нтз :гә гз вьрт чъзъп тейгъзгән-ъдъ гүръллэп й эньп кеттъ. Ешәй джз н- пз нь чъкъп шэтэлз : этъп кз лдъ. Эпэндъ ешәйнь эркэсдэн бәкърә:мүш : эхлынг босэ озъйнь сүвгә тәшә!

☞ *Topshiriq . Matnni o'qing va yozing. Shevani aniqlab, unlilarga izoh bering.*

Ғазалхон

Төйлага ғазалхз н бөмаса, ғазал өқумаса унчалък маза бөлмайдъ. Ньма учункъ ғазал, ашөла йахшъ нерса-да, дьмз кчз клък жз йьга бөладъ. Шу учун бър кунъ төйхз надан ғазалхз нз хтаръп бьзнъкъга къшъ келлъ. Ман айттъмкъ улар йөк, Шз пьркз н кеткан. Белмадъ, жөрз өзъйьз, пьчъ ғазалхз нлкъ къльз деп қөймай элбп кеттъ.

Хай, бз рдък.

-Ана ғазалхз н келлъ, йахшъ ғазалхз н келлъ, - деб бьздъ пешкага өтқаздълар.

Бър,ъккъ ашөла өкүб эдъмкъ, манга аракни төгръладълар.

Йөк, бөлмайдъ, ьчмайман, арақ давушга бөлмайдъ, дедъм. – Мажбур кълэ лмадъ хъчкъм.

Йана бър гала ғазал- ашөла бұлль, ьш къльп өша кеча төйдъ өтқаздък. Ба:д ғазалхэ нлькни ташлап, бъргадалъкнъ эллъм.

Amaliymashg'ulot 4.

SHEVA MATNLARIDAGI FONETIK XUSUSIYATLARNI, SHUNINGDEK, Y-, D, O- A-LASHISHNI MATNLAR TAHLILIDA ANIQLASH

🎧 **1-topshiriq.** Quyida berilgan matnni sheva vakili bo'lgan talabalarga o'qitish, talaffuzi qiyin tovushlarni alohida talaffuz qilib ko'rsatish. Matnda uchraydigan fonetik xususiyatlarni aniqlang.

Samarqand viloyati dj-lovchi shevalaridan namuna

(Qulota qishlog'i)

Айт-айт Кәгъм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.

Chyldьrag'an tььндъ qatqa salar.

Byl dунйада войнаг'an, kьlgөн qalar.

Ardaqлаг'an djanьңнь аqьr alar.

Vөлән қайдан чьг'адъ sөz bomasa,

Adamzattь bekәрән көmәрәкән,

Към djetәләр djүгәдъ көz bomasa,

Argь'maqтьң balasь harьмайдъ,

Dәгь dьйдъ djүгәккә sarьмайдъ,

Djaxshьg'a айтқан sөзьң dasмайадъ,

Djamanga айтқан sөзьң parмайадъ.

2- topshiriq. Berilgan matnni o'qib, fonetik xususiyatlariga ko'ra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Həmmə джəqta sɔratan qəzər джətər. У эrtabystan chyshər kettə джoldan shə::rchəgə qɔrар джүрə bəshladь. Джол джəg'asьda paxta egьlgən edь. У bьrdən paxtazarg'a qarар byrьldь. Hər bьr түр paxta xytь og'an ьйьtər salam berəджatqандай edь. Barəджatьr yzaqta kətərgьlgən chəh-tozandi kərgьr qɔladь. Bu chəh tozan o'gan qarар keləberədь, qarasa bьr mashьn tola qəzlar keləджatьr, Olar avazlarьnьn barьcha ashyla əйтər kelədь. O mashьn өtər ketkənchə qɔrар tyrdь. Kəй йənə ketə bashladь. Оньң əclь atь Qoshqar. Nəкьn ортаqlarь həzьlləshьr Shайьr derdь. Shайьr dəgənchəйəm bar. O hər zaman - hər zamanda sherəm джəzьr tyradь. Qoshqar kech baqqanda үйгə джətьr aldь, үйгə кьгьr arasь əркəgən avqattan azgana джəр dərrəv джətьr qɔldь. O джьdə chərchag'n edь. Bүгүн o qəncha джəl джүрдь, ахьr.

Amaliy mashg'ulot 5.

O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda uchraydigan fonetik qonuniyatlar ustida ishlash

TOPSHIRIQ-1

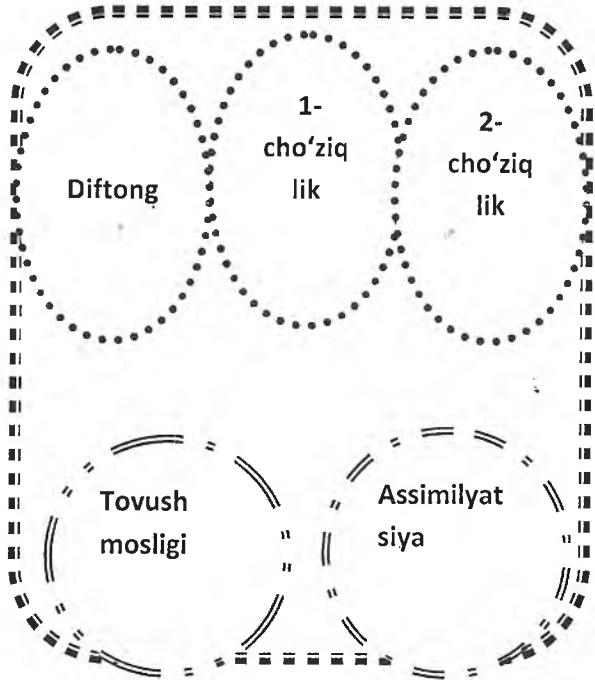
MASHG'ULOT MAVZUSIGA DOIR SAVOLLAR.

1. Fonetik qonuniyat nima?
2. Assimilyatsiya qanday sifat ko'rinishlarga ega?
3. Dissimilyatsiya nima?
4. Metateza qanday hodisa?
5. Reduktsiya nima?
6. Eliziya nima?
7. Umlaut qanday xususiyatga ega?
8. Fonetik qonuniyat nima?
9. Assimilyatsiya qanday sifat ko'rinishlarga ega?
10. Dissimilyatsiya nima?
11. Metateza qanday hodisa?
12. Reduksiya nima?
13. Eliziya nima?

14. Umlaut qanday hodisa?

3ИГ-3АГ

Avvaldan tayyorlangan maxsus soʻzlar yozilgan tarqatmalar partalar ustiga qoʻyib chiqiladi.

Oʻqituvchi tomonidan tayyorlangan kichik tarqatmalarda ham avvalgi jadvalda koʻrsatilgan soʻzlar (diftong, birlamchi choʻziqlik, ikkilamchi choʻziqlik, tovush mosligi, assimilyatsiya) yozilgan kartochkalarni talabalar kelib olishadi. Bir xil soʻz tushgan talabalar oʻsha soʻz yozilgan stol atrofida oʻtiradilar. Masalan **diftong** soʻzi tushgan 5 ta talaba **diftong** soʻzi yozilgan stolga kelib oʻtiradilar.

Shu tartibda talabalar 5 guruhga boʻlinadi. Mavzu mohiyatini yorituvchi 5 ta matn tegishli ravishda ajratiladi.

Talabalarni besh guruhga ajratib olganimizdan soʻng ularga mavzu yuzasidan maʼlum bir savollar yozilgan tarqatmalar beriladi. Masalan:

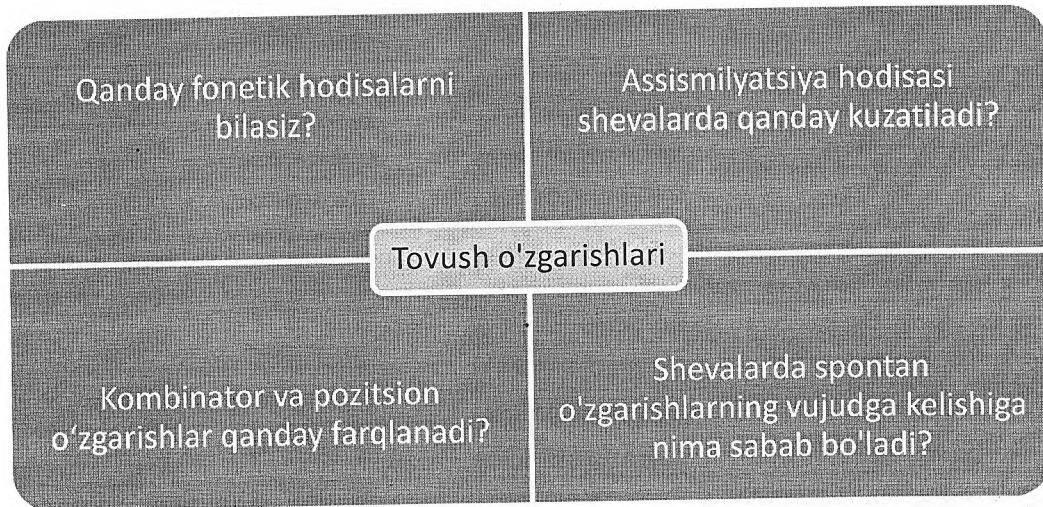
Birlamchi choʻziqlik haqida maʼlumot

Ikkilamchi choʻziqlik haqida maʼlumot

Diftong- lar haqida maʼlumot

Assimilyatsiya va uning turlari haqida...

Tovush mosligi nima?

JADVALNI TO'LDIRING:

Fonetik hodisalar nomi	Shevalardan misollar

JADVALNI TO'LDIRING:

FONETIK HODISALAR	
Unlilar tizimidagi fonetik hodisalar	Undoshlar tizimidagi fonetik hodisalar
Misollar	

4-topshiriq. Matndan shevaga xos fonetik xususiyatlarni aniqlang va izoh bering.

Хоразм халқ қо‘shiqlaridan

Айақьмда зэрль кэвьш қадақль,
Деймэ бала, мэн бърэвэ адақль,
Гүндэ бары:н дэсэм, и:зъм сорақль,
Ахшам бары:н дэсэм, айла қарань.
Намашшамнан чьққан айла батмағай,
Шул йарьма гэлэн давлат қайтмағай,
Гэлми:н-гэлми:н бър гэльпсэс тойьма,
Доққэс ақшамғача даңла атмағай.
э:нъндэ джемпърь дар экэн,
°өзэ хош пьчъмль йар экэн,
Арқасыннан ьхлас мьнэн қарасам,
Бабамьзың айтқаньча бар экэн.
°үсэкьңнэн кэптэр °учьп отмэгэй,
Мәннэн башқа йара көңльң гьтмэгэй,
Маннан башқа йара көңльң гьтэндэ,
Тапқан йарьң °үч аптаға йьтмэгэй.
Кэстъмьңнь кьм пьчьпть дар этьп,
Аға бьлэ гэплэшми:сэн ҳар этьп,
Гэпэшмэсэ гэплэшмэсьн ҳар этьп,
Мэн гьтэмэн қадамьма зар этьп.

Товуш орртирилиши

Лапи урмагин(лоф
урмагин)

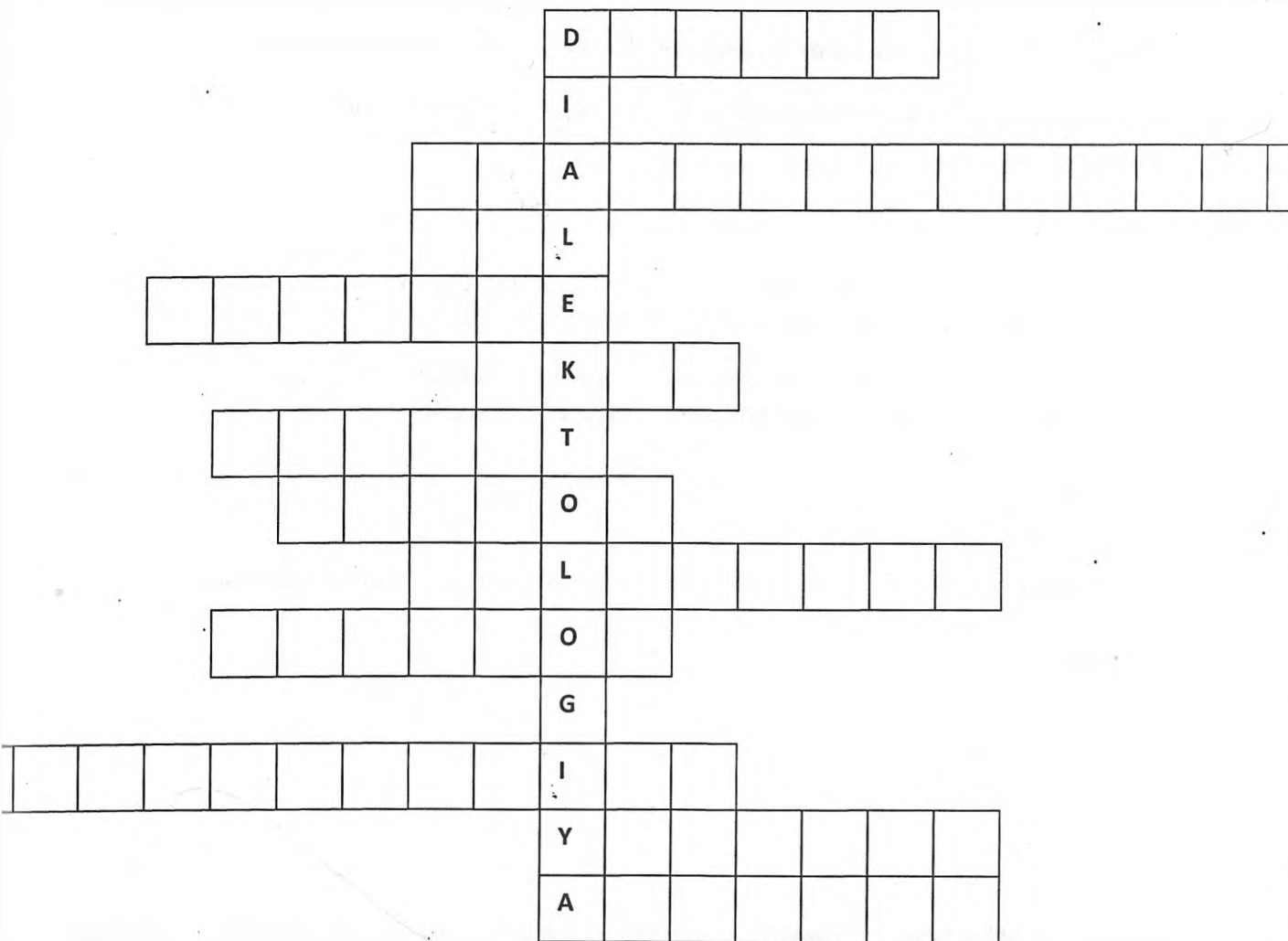
Ҳасал(асал),ҳайвон(айвон)

Товушларнинг ўрин алмашиниши

Авҳол(аҳвол), дуйна(дунё),
қўнғиши(қўшни), ўқла(ўлка)

Айналайин (айланайин),
турпах (тупроқ), қурмусқа
(қумурсқа)

КРОССВОРД

1. O'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi?
2. O'zbekistonda birinchi bo'lib kim shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi?
3. сәнә _____ so'zida qanday fonetik hodisa ro'y beryapti?
4. Bir tovushda ikkinchi bir tovu4sh ekskursiyasining bo'lishi?
5. ____ Ъ ____ affiksi qaysi shevada amalda bor?
6. Farg'ona shevalarida bola so'zi qanday ataladi?

7. So'z boshida "й___" o'rnida "___дж___" ishlatadigan qaysi lahja vakillari?
8. "h" undoshi qo'llanmaydigan sheva?
9. Turk barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?
10. Unli va undoshlar mosligi.
11. Chig'atoy, O'g'uz, qipchoq lahjalari tasnifi qaysi olim tasnifida tilga olingan?
12. Qaysi olim o'zbek shevalarini 5 guruh Toshkent, Farg'ona, Qipchoq, Hiva, Shimoliy o'zbek shevalariga bo'lgan?

Amaliy mashg'ulot 6.

Sheva matnlari yuzasidan leksik tahlil. O'zbek shevalaridan yozib olingan matnlarda so'zlarni tarixiy va zamonaviy qatlamga ko'ra tahlil qilish

1-topshiriq. Savollarga to'g'ri va to'liq javob bering.

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar fonetik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?
3. Dialektal so'zlarni ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlash mumkin?
4. Dialektal so'z deganda nimani tushunasiz?
5. Jargon deganda nimani tushunasiz?
6. O'zbek shevalari leksik qatlami haqida ma'lumot bering.

2 - topshiriq. Matnni transkripsiya qiling va shevaga xos bo'lgan so'zlarni tarixiy va zamonaviy qatlamga ko'ra tahlil qiling.

УРГАНЧ-ХИВА ШЕВАСИ (гүррүн)

Мән он сәккыз йа:шымда қой бақар әдәм. Атам қассапчельқ әтәр әдъ. Мән қой бақмақа бър геткәннән он-ом беш гүндә бър гәләрәдъм. Бър гүн гәсәм, бьзләнъ еләнъ ақсаққальнъ йьпәкнъ оғьллаптъла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчельқ(түкувчилик) әтәрәдъ. Бу оғьллаңқан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бақыштан гәлйәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғьллаңқан; Бър гүнъ гешлькә гәльп, оғьллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам вула вьлән урьшьт, болмадь. Соң йанкь ақсаққал йаньна бър тода байлань алып, хана арз әтмәкә барьптъла. Хан мәнъ

чақъртърдь. Мәнъ иккъ пашшап(миршаб) альб геттъ. Мәннән, „йьпәкнъ қачан алдъң, нешәтгып алдъң” дөп сорадыла. мән хәммә вақыйанъ сөлләб бәрдъм. Қачан қой бақыштан гәлйәнъмнъ, бу гәпләдән хаваръм йоқлықнъ айттъм. Хан маңа йи:рмә тазий урышнъ буйьрдь. Мәнъ урып зындана ташадыла. үч гүннән соң мәнъ қазыға қоштыла. Қазыға Мәтмьрат ақсаққаллам бардь. қазы бьзләдән вақыйанъ сорады. мән хәммәсьнъ айтъб болғаннан соң: „шу айтқалларьң рас васа, ант иш” дөды. мән ант иштъм. вуам хәммә гәпләнъ сөлләп: „шу бала йьпәкнъ оғылладь” дөды. қазы вунъ сөзьнъ қуватладь. Маңа қарап қазы: „йьпәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нъңда бьрәв ба:мәды?” дөп сорады. Мән айттъм, „иби, - дөдым, - мән йьпәкнъ оғылламадым, - дөдым, - мәнъ вөзьм хәр вақьттан өй йа:на бьр гәлб гетәмән, мән гәсәм, йьпәкнъ оғылланцаньна үч гүн боған экән, йәнә мән вунъ кьм бьлән оғылльман?” дөдым. қазы мәнъ гәпъмә кулақ салмадым, маңа „қьрқ тьлла төлйсән”. дөп хөкүм чьқарды. Шүндәтгып, атам бар дунйасьнъ сатып, зордан қьрқ тьлла төлөп, мәнъ қутқарьб алвөды.(Хива шаҳари)

TALABANI JORIY VAHOLASH UCHUN MO'LJALLANGAN

BLITS O'YINI «MENIMCHA TO'G'RI TOPDIM»

1	2	3	4
Misollar	Talabaning javobi	To'g'ri javob	Javob uchun ajratilgan ball
<i>rysak-tosh</i>			
<i>nera-nega</i>			
<i>chakъch-nonpar</i>			
<i>Dyкъ-chovli</i>			
<i>Qarъndja -chumoli</i>			
<i>morchә-o'rgimchak</i>			
<i>mәtәl-ertak</i>			
<i>chorchәy-hikoya</i>			
<i>shъtъ -narvon</i>			
<i>byvәk-chaqaloq</i>			
<i>Mehnatingiz mahsuli muborak bo'lsin!</i>			

O'yin qoidasi: 1-raqam ostidagi kataklarda berilgan misollar joylashgan. 2-raqam ostidagi kataklarda talaba javoblari beriladi. Bunda talaba har bir to'g'ri deb bilgan javobiga «+», noto'g'ri deb bilgan javobiga «-» alomatlarini qo'yib boradi. 3-raqam ostidagi kataklarda o'qituvchi tomonidan aytilgan to'g'ri javoblar belgilanadi. Bunda ham «+», «-» alomatlaridan foydalaniladi. 4-raqam ostidagi kataklarda esa har bir to'g'ri topilgan javob uchun 0.1 ball, noto'g'ri javob uchun 0 ball belgilanadi va bu ballar javob uchun ajratilgan ballar ustuniga

qo'yib boradi. Talaba ishni nihoyasiga etkazgach ballar umumlashtiriladi. Talaba barcha javoblarni to'g'ri topsa 5 ballni qo'lga kiritadi. Har bir mashg'ulot uchun ajratilgan eng yuqori ball 5 ballni tashkil etadi.

Amaliy mashg'ulot 7.

Dialektal so'zlarni semantik guruhlarga bo'lib o'rganish

1- topshiriq (tahlil uchun mashq). Berilgan matnni o'qib, mavjud dialektal so'zlardan bog' dorchilikka oid so'zlar lug'atini tuzing.

Toshkent shevasi

Suhbat

Мән озъм ескъ бс:взммән. Ҳзър онуч сотъх йеръм бър. Йәрмъ тжк, йәрмьгә мевәльй дәрәхлә еккәммән. Әлмә-пәлмә, нок-пжк дьгәндәй - ҫәммәсь бър. Әзгьнә сәвзъ-пъйзъ, кәртъшкәйәм екәммән, йегулувгә йәрәшә. Бәллә дәләдә ышләшәдъ. Қарьп қәлдъм, қәдъм мәнәм дәләдә ышләр-ъдъм. Ҳзър тзмрқәгә еккән нәрсәләргә, тжккә қарәп турәмән. Джъм турьболәдъ дъйсъсмъ, ышләп оргәнгән әдәмгә. Йәздә дәлә бәгъдә крәвулчълъйәм қъләмән, бәлләгә йәрдәм босън дъп. Ышкьп қъмьлләп тургәнгә нъмә йессън. Қъмьлләсәнг қър әшәсән дъйышкән. Кельң сьзгә бс:дәрчълъйдән гәпърь-берәқлъй. Бс:нъйәм джә ышь коп блләдъ. Ертә кохләм тжк әчъләдъ, шорәсь осып кетмәсән. Пәйәлә сьңгән, бәғәзлә чушып кеткәм босә, ышкәм, бәшкәттән ышләнәдъ. Бу шундә: боләдъ; сьңгән пәйәнъ әп тәшәп оннъгә йеңгъ пәйә қойьләдъ, кегън пәйәлә егъп ышкәм қълънәдъ. Пәйәгә йәмбәшләтъп бәғәз бәйләнәдъ. Бәғәззъ ыстәй мьнәм бәйлъйвуз. Тәллъ ынгъчкә нәвдәсьнъ ыстәй дъйвуз. Кегън тжккә ышкәмгә котәрәвуз. Нәвдәләрнъ тәрәп чыптәмьнәм бәғәзгә бәйләп қойьвуз. Йәздә тжк осып, ышкәммъ орәп кеткәндә х'әмтәв (< хәмтжк) қъләвуз. Бомәсә нәвдә пьшмъй қләдъ, узьмәм бемәзә боләдъ. Х'әмтәв қьгәндә кун йәхшь чушәдъ. Нәвдәйәм пьшәдъ, узьмәм шьрәлъ боләдъ. Кун йәхшь чушышьйчун бәйләнъ йульп тәшләшшь хәмтәв дъйвуз. Узьм пьшкәндә ышкәммъ устыгә бәғгъ ортәсьгә хәвәзә қъләвуз. Ҳәвәзәдә отьрп кушшь қорьйвуз. Йәздә тут пьшьгъдәм бәшләп крәйәлә:, чуғурчу: келәдъ. Қорьп турмәсәң узьммъ шьльп кетәдъ. Тәртәрәй чәлсәң кәчәдъ. Әнүв кәттә йәңнә:гәйәм қонңърә: қьп қойәмән, куш қорьшкә. Қонңърә :нъ пәқьрдән қъләмән. Пәқьррь ычгә бьттә темьррь әсьлтърьп бәйләп, пәқьррь йәңнә:нъ уччгә әсьп қойәмән. Ычдәгъ темьргә кәнәп бәйләп хәвәзәгә тәртъп келәмән. Хәвәзәдән турьп кәнәппъ тәртъп қәдәм, дәрәң-дуруң қьп кетәдъ, куш бәләсь йоләп корсьнчъ. Хәвәзәдә йәтәмән, кушшь әвзъ кесә, йәткән джәйьмдә кәнәппъ тәртъп қойәмән, қонңърә: джәрәңләп кетәдъ, куш бәккә йоләмьидъ. Кечәсьйәм хәвәзәдә йәтәмән. Йәззъ ысьсқ дъм кечәләрьйәм оттә (< у ердә) гьр-гьр шәмәл. Хәвәзәдә йәтъшшьйәм гәштъ бър. Бу йьл йәздә бър кельйә. Хәвәзәгә джәй қь-берәмән, ошәндә бьләсс хәвәзәнъ гәштънъ. Ертәләп ыккь-вәш шәкәрәңгуль (мож. шакар ангур) сувгә әсп, муздәй қьп берьй, кәрсьлләтъп йеп қорьн, ошәндә бьләсс бәғгъ, узьммъ хәсьйәтнъ. Узьм джәньвәрәм мьң-бьр дәрткә дәвә. Е.

рстәнәм нъмә дьвстувдъм. Хъ, бѣ:дрчълыйгә кесѣв (< келсак), куздә узъмлә узьп эльнгәндән кегън тѣккѣ комъш керәй. Комъшдән элдън узъмьмъ зәңгъ, нѣвдәләрнъ ышкәмдән чушърьп хѣсьлсѣз нѣвдәлә кесъп тәшләнәдъ. Кегън кондѣ: къльнәдъ. Узъмьмъ нѣвдәләрнъ йъгып бѣйләп куйышшъ кундѣ: дыйвуз. Кондѣ: къгәндә узъмьмъ нѣвдәләр йѣткѣзъп, узун къп нѣвдәмьнәм бѣйләп койъләдъ. Кегън устьдән бәрдь йѣпсәйәм бұләдъ, турпә: йѣпсәйәм боләдъ. Мән бәрдьгә комәмән. Әнув кәләвәттъ устьдәгъ тѣк әймѣкъ. Унь коммьймән, оргәнгән, къштәйәм турвурәдъ. Әнувнъйәм әймѣкъ къмәкъчъмән. Джъйдәнъ устьга чъкъәрвѣрәмән. Ошәнъ устьдә элп йѣтвурсън, хѣвльгәйәм сѣйә берәдъ. Келгусъ йъл мәмбъ кърмьскәнъ пәрхыш къмѣ: чъмән, пәрхыш къп копәйтърәмән. Мундәнәм бьттә соръ къп куйыш, йәхшъ турәдъгән узъм, мәғъзыйәм кѣттәқорғәннъкъдән қълъшмьйдъ. Қәләмчәсьдән сѣзгәйәм бьттә екып беръй, бәхәнәмьнәм узъмльй боп қләсс, узъмльй ойгә нъмә йессън, о :льм.

2 - topshiriq.

O'z shevangizdagi yaqinlik va qarindoshlikni ifodalovchi so'zlarni adabiy til bilan aivoslang .

ADABIY TILDA	SHEVADA
дә	dədə
дәә	nəne
bobo	
tog'a	
aka	

3-topshiriq. JADVALNI UY-RO'ZG'OR BUYUMI NOMLARI BILAN TO'LDIRING

QARLUQ-CHIGIL-UYG'UR	QIPCHOQ	O'G'UZ
Og'yr	keli	So:qъ keli

4 - topshiriq. Shevangizda qo'llanadigan oziq-ovqat nomlariga oid so'zlarni transkripsiyada yozib, izohlang.

NAMUNA: bɔddɔng(bodring), chɔrək(non) ...

Amaliy mashg'ulot 8.

Sheva matnlaridagi morfologik o'ziga xosliklar. Kelishik, egalik va ko'plik qo'shimchalarini izohlash

Topshiriqlar :

Asosiy kategoriyalar

- kelishik kategoriyasi
- bosh kelishik
- qaratqich kelishigi
- tushum kelishigi
- jo'nalish kelishigi
- o'rin-payt kelishigi
- chiqish kelishigi
- kelishik formalarining sinonimligi

Kelishiklarni tavsiflashni o'tkazish qoidasi

1. Guruhda "Aqliy hujum" o'tkazasiz va mavzu bo'yicha barcha tushunchalarni yozib olasiz.
2. Kelishik formalari va ularning grammatik ma'nolarini aniqlaysiz.
3. Kelishiklarning dialektal shakllarini qog'ozga yozing va olingan ma'lumotlarni ma'lum mezonlar bo'yicha taqsimlang.
4. Taqsimlash jarayonida biron-bir kelishikning nomini o'zgartirish yoki qo'shish mumkin.
5. Kelishiklar jadvalini tuzing.

Kelishiklar nomi	Formasi	Grammatik ma'nosi	Sintaktik vazifasi	Qo'llanish doirasi

3-ilova.

Otlardagi grammatik kategoriyalar bo'yicha tavsiflash uchun mavzular

1-guruh. Ko'plik shakllarining dialektal xususiyatlari

2-guruh. Kelishik shakllarining dialektal xususiyatlari

3-guruh. Egalik shakllarining dialektal xususiyatlari

Mavzu bo'yicha nazorat savollari

<i>Savollar</i>	<i>Javoblar</i>
1. Kelishik nima va u necha xil bo'ladi?	
2. Kelishiklar qanday grammatik ma'nolar ifodalaydi?	
3. Dialektal kelishik formalari bilan adabiy tildagi kelishik shakllarining farqi nimada?	
4. Qaysi kelishik tarixan kesim vazifasida ham qo'llangan?	
5. Shevalarda kelishiklar sinonimiyasi kuzatiladimi?	
6. Ko'plik ma'nosi o'zbek adabiy tilida va shevalarda qanday usullar orqali ifodalanadi?	
7. -lar affiksi ko'plikdan boshqa yana qanday ma'nolarni ifodalaydi?	
8. Egalik shakllarining dialektal variantlari haqida ma'lumot bering	

Savollar:

1. O'zbek shevalari uchun arxivariant hisoblanuvshi qo'shimcha?

Javob _____

2. Toshkent va Xorazm shevalarida faol qo'llanuvchi ko'plik qo'shimchasi?

Javob _____

3. -nə ko'plik qo'shimchasi qaysi sheva vakillri uchun xos?

Javob _____

4. Qo'sh ko'plik shakli qo'llanuvchi sheva qaysi?

Javob _____

5. Qaysi sheva vakilarida -lər affiksi hurmat ma'nosini ifodalaydi?

Javob _____

6. Toshkent dialekti shevalarida -lug affiksi qanday ma'noni ifodalashda qo'llanadi?

Javob _____

7. II shaxs birlik egalik qo'shimchalarini sanang

Javob _____

8. Singarmonizimli shevalarga xos bo'lgan egalik qo'shimchalarini yozing

Javob _____

9. -ə//ər affiksi qaysi sheva uchun xos?

Javob _____

10. O'zingizning shevangizga xos affikslarni yozing

Mos keluvchi javoblarni o'zaro bog'lang

Namangan shevasi	-лэ
Xorazm shevasi	-ə//əp
Toshkent shevasi	-нэ
Qipchoq shevalari	-нэр//-нар
Shahar va shahar tipidagi shevalar	-ла

II. O'zingizning shevangizga xos bo'lgan egalik qo'shimchalari asosida ixtiyoriy so'zni turlab jadvalni to'ldiring.

	Birlik	Ko'plik
I.		
II.		
III.		

III. Egalik hamda ko'plik qo'shimchalari qo'llangan so'zlarni ajrating va qaysi lahjaga tegishli ekanligini aniqlang:

1. Узъмъмь нэвдэлэрънь йъгъп бэйлэп куйышьшъ күнді: дыйвуз
2. -Қошнь кетъғыгъздән босә бър кісә берънь.
-Бър хурмәчә қлудъ ындыгънә гүзерге сіткәнъ лпчып кетгъйә
-Есьзгнә, зәддів-мәддівъйәм йо:мъ, блшъммъ тәтәләвләй дудум.
-Зәддівъ йоғу, өзъмъзгә лп койгндъм, өшәндән берәрқлей, блшьньызгә восә
3. Қарасә рәйәннъ вәкълләрйәм бә:ръ келәйәптъ-дә.
4. ш:ннәньке:йн бьзәрдъ қйтгрдъ, учлвньйәм қыйъмъ түзүй.
5. Бър сәккъс қъләмътърләр йол йурувдък, хәмрйләръм ен(нъ) нъмә қъләмъз.
6. Бу оғыллаънан йыпәкнъ мәнъ мойныма ташадъла.
7. Шүндәтп, атам бар дунйасьнь сатып, зо:рдан қърк тылла төләп, мәнъ қутқарып алвәдъ
8. Пашша қы:зънъ сөзънә дъм қа:ръ гәләдъдағын, сарайына варып: “жалладла, барънь, қы:зъмнъ өлдърънь” дыйдъ.
9. Бьзәрдә меймаларға көбънчә йашлар хъзмат әтәдъ.
10. Джақшьлар қъзыл гулдәй толса бүгън,
Джаманнар джапрақ болып солса бүгън.

Namuna:

нэвдэләръ

нэвдә+ләр+ъ+нъ

Qarluq lahjasi

Amaliy mashg'ulot 9.

Shevalarda modal shakllarning qo'llanishi

♣ 1- topshiriq. Matnni morfologik tahlil qilish!!!

KITOB TUMANI, CHECHAK QISHLOGI

Бър йль, йгыллыг вхтымда басмачьлардъ қолыгә чүшкәммән. Галла эльш учун пәйшәммәнъ бззрэгә үч кышь боб бзрдък Ек(кь)кышь бьргә қышлзгдән бзрдък-тә, бьтгәмьз бззрдән қошьлык, уштә боллык Галла эләмьз деб бзрувдък, бьр қышлзкка бзрвь йзттык Бьздь бьр эшнәмьз бзр эдь, шу йьәртгьб бзрдь-дә, кыйьн шу қышлзкка йзттык Шеддән, ендъ хәзьргь хьспкә бьр йүзү он келә мем буғдай элдьм, бьр хәмрәйм йетмыш келә элдь, бьр хәмрәймьс қыр келә элдь, хәммәсь болуп еккь йүзү йегьрмә келә галла эллык-тә. У вәхть галла мьнән куннузгә йуруш кыйьн. Кечәсь хәйдәймьз деп ошергә йзттык шу йзткән эхшәм(мь)мьз хәвз булут болуп қараңылыг болдъ, пьчь хәвз йғгдъ, йурәлмәдък-тә йотып қзллык Куннузгәймь жонәлмәдък, бу эхшәмь йонәдък, эй эйдьн боллы, хәвз ғувзр-пувзр бомәдъ жә бьр қьрзв чүшүп, эйдьн болуп, эльстәгь йоллә корунып, шүтип учзв(ь)мьс келәйәтувдук-ко,... хей, берйәғдән, элдьмьздән, шо қышлзгдән чығыб бьр йетгь-сәккьс келәметьрләр йурувдък, элльмьздән уч эдль(к), шо эльстән бьлдьрәп бьзә(р)гә қарәп кельвьрдъ.

♣ 1- topshiriq. Shevangizdan modal shakl qatnashgan so'zlarga misollar toping va adabiy til hamda boshqa shevalar bilan qiyoslang.

Masalan, Xorazm sevasida: Oydingon;

Ffarg'ona shevasida: Oydingon...

Amaliy mashg'ulot 10.

Sifat, son, olmosh va ravish, ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalarning shevalarga xos o'zgaliklari

♣ 1- topshiriq. Самарқанд шевасининг морфологик хусусиятларини аниқланг.

Мань шу қышлзкка кеганьмда 20 йьл бұлли.Ньклайдъ вақтьга мань 3 миң тангнгага сьтгьлар. Маскав тьмнга мардъкьрлыкка юбьрдьлар.Йьулга бьрганьмьзда Қзвунчь ьстансадан тьртта ката-ката тарвуз элдук.Ольп Тзшканга қараб бьрдук.Ше:га бьзардъ тушурдъ.Йьук кўтардук пойьзга мьньп бьрдук.Сўгьн Пензь деган ша:арга льп бьрп тушурдъ.Бьзардъ тушурьп йьлкамьздән қздь.Ше:рдән сўгьн бьзардъ Маскавга қарап джўнатгь. Бизардъ завутта ьшлайсан деп бьр жйга этьп кўйдь.Тьккьта тарвуз кьган едь, ьккь тўрага бердук,бьзардъ ьсськ жйга эгьн деп.

лтъ йи шу завутга тўхтадук. Сўгън хуррўйат бўп қиллѣ Ньклайдѣ тахтдан тушу дѣ, бѣзати жавлп бердѣ. 18 йѣл пддам блққан едѣм. Хѣзѣр йетмѣшга кѣрдѣм.

¶ 2- *topshiriq. Matnni morfologik tahlil qiling. Ayrim tushib qolgan morfologik qo'shimchalarni o'z joyiga qo'yning.*

Фарғона шеваси

Ертақ

Берѣ бѣлѣн тўлкѣ екалѣсѣ дже: кѣлѣн дос болъшьптъ. Үлѣр бѣр кўн бѣр дѣштѣ кѣльшь.. бѣльшмѣстѣн ү йѣк – бў йѣклѣрѣгѣ кѣрѣшсѣкѣ, үзѣктѣ бѣр бѣг (бѣх) корѣнѣп.. - корѣгѣндѣ ѣчѣдѣ. Ннѣй үнгѣ йѣкѣн бѣрѣшьп үзүм оғыллѣх кѣлмѣхчѣ вѣльшьптъ. Кѣрѣшсѣкѣ, корѣгѣн джедѣ бѣлѣтѣкѣн. Нѣмѣ кѣльшь.. бѣльшмѣстѣн кѣрѣшсѣ ѣмѣзѣй тўргѣнѣкѣн. Шү ѣмѣзѣй... бѣр бѣлѣ кѣльп кѣсѣльп йѣтѣп отѣшьптъ – екалѣсѣ; шүндѣ тўлкѣ бѣрѣгѣ бѣр гѣп ѣйтѣптъ: “ Үзѣмлѣр хѣлп пышьп.. – йетѣльп, үзѣмдѣ шүндѣй йѣйлѣкѣкѣ тойп бўннѣмѣз... чѣкѣп кесѣсѣн ”, - дѣптъ. Рѣ:сѣ үзѣмдѣ екѣлѣ.. йѣйдѣ. Тўлкѣ шүндѣ хѣйлѣ ѣшлѣтѣптъ. ѣйлѣ ѣшлѣтѣп бўрнѣгѣ бѣр үзѣмдѣ тѣквѣптъ – екалѣ бўрнѣгѣ үзѣм.. тѣквѣльп, бѣрѣгѣ: хѣльѣм кѣннѣнг тоймѣдѣмѣ дептъ. Берѣ үнѣнг сѣрѣ шѣшьльп, кѣзѣкѣп йү: рѣптъ – үзѣмдѣ. ѣхѣрѣ кѣрнѣ йѣрѣльп кетѣдѣгѣн дѣрѣдѣжѣгѣ бѣрѣп кѣптъ. Шүндѣ тўлкѣ дүвѣлдѣ үстѣгѣ ѣ: рѣп чѣквѣльп, хѣ: дѣп “ бѣгѣбѣнѣкѣ оғѣрѣ кетѣйѣ : ” – деп чѣкѣрѣ: рѣптъ. Шүндѣ берѣ нѣмѣ кѣльшь.. бѣлмѣстѣн ѣмѣзѣкѣ йүгѣрсѣ, ѣмѣзѣкѣ сѣгмѣптъ. Дүвѣлгѣйѣм ѣргѣйѣлмѣп.. Шүндѣ бѣгѣбѣн чѣкѣп кѣльп, рѣ:сѣ тохмѣгѣлѣп үрѣптъ. Чѣлѣ ѣльѣ кѣльп тѣшлѣптъ. Шүндѣ бѣгѣбѣн ендѣ берѣ.. ѣльп кѣлдѣ деп кетѣптъ - ѣркѣсѣгѣ кѣрѣп. Шүндѣ кѣлтѣй.. зѣрбѣгѣ бѣрѣнѣ йегѣн үзѣмлѣрѣ чѣкѣп кетѣптъ. Тўлкѣ дѣррѣв дүвѣлдѣн ѣргѣп тўшьптъ – хѣл - ѣрвѣл сѣрѣгѣнѣ. Тўлкѣ ѣлдѣнѣ ѣльп бѣрѣгѣ ѣйтѣптъ- дѣ: “ мѣнѣйѣм ѣнѣердѣ рѣ:сѣ кѣлтѣйлѣш.. Екалѣ бѣкѣнѣмѣ ѣлѣлмѣй кѣлдѣм. Түр ендѣ кетѣмѣз ”, - дептъ бѣрѣгѣ. Бѣрѣйѣм “ мѣйлѣ бѣмѣсѣ ” дѣб ѣмѣзѣй... ѣлдѣн отѣптъ. ѣркѣсѣ... тўлкѣвѣй отѣп.. Кѣрѣсѣ берѣ дже: хѣлѣслѣп кетѣйтѣкѣнѣмѣш. Тўлкѣ ѣйлѣп корѣп кѣрѣсѣ, берѣ ѣлдѣн кетѣп.. Кейѣн тўлкѣ “ вѣй ѣйѣгѣм! ”- деп ѣхсѣгѣлѣнѣп йүрѣп.. Үнгѣ берѣ.. рѣхѣм кѣльп : “ ке: ѣркѣмгѣ мѣнвѣл – бѣ: мѣсѣм ”, - дѣдѣ рѣхѣм кѣльп. Шүндѣ тўлкѣ мѣнвѣльп “ хѣх ѣшѣгѣм, сѣнѣ ѣлдѣмѣсѣм кѣмнѣ ѣлдѣймѣн ”, - деп берѣ.. мѣнѣп тѣкѣкѣ кѣрѣп чѣкѣп кет.. Шү мѣнѣн бѣрѣмѣнѣн тўлкѣ мўрѣд мѣхсѣдѣгѣ йетѣптъ.

¶ 2- *topshiriq. Quydagi she'rni o'qing va she'rdagi dialektal so'zlarni leksik morfalo'gik tahlil qilib chiqiqing*

Наманган шеваси.

Бѣкѣсѣмдѣн тон кѣйпсѣз,
ѣркѣгѣ бѣсѣммѣкѣн?
Йѣр йүргѣн кѣчѣлѣнѣ
Түпрѣгѣ бѣсѣммѣкѣн?
Кѣвлѣдѣн кегѣн шѣмѣлгѣ
Бѣчѣ ѣлѣм кѣрѣшүр.
Бѣйѣ о: лѣ Бѣлтѣхѣнгѣ
Бѣррѣ постүн йѣрѣшүр.
Бѣррѣ постүн йенгѣ тѣр,

Бъләкләрһнгдән өргүләй.
Йәнһггь чьккән мәйсәдек,
Мөйләпләрһнгдән өргүләй.

Кет десәнһ, Қәшкә: кетәй,
Йолдә йәлғүзль: йәмәһ.
Йәлғүзльккә кьм өлүпть?
Әәммәдән холлу: йәмәһ!
Йүр кетәйлүк бөмфсәм,
Йүргән кетәйлүк бөмәсәм,
Ъкәвүмьз бьр болүп,
Мәнкетәрмән бәш әлүп,
Ъкь қолүмгә тәш әлүп,
Йолдә қәлдь севгәньм,
Ъкь көзьгә йәш әлп.

Amaliy mashg'ulot 11.

О'zbek shevalarida fe'l zamonlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish

1- topshiriq. Savollarga to'g'ri va to'liq javob bering

1. Fe'l so'z turkumi haqida nimalarni bilasiz?
2. Fe'llarning turli shevalarda qo'llanishiga misollar keltiring.
3. Fe'l nisbatlari, ularning dialektal xususiyatlari haqida so'zlab bering.
4. Fe'l mayllari va zamonlarining shevalararo muhim xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Fe'lining inkor shakli va uning shevalarda qo'llanish xususiyatlarini bilasizmi?

«O'ylang-Juftlikda ishlang-Fikr almashing» texnikasidan foydalangan holda guruhlarda ishni tashkil etish jarayonining tuzilishi

1. O'qituvchi yuqorida qayd etilgan savollarni beradi: oldin o'ylab chiqish, so'ng qisqa javoblar yozish tartibida.

2. Talabalar juftliklarga bo'linib, bir-biri bilan fikr almashadilar va ikkala javobni mujassam etgan umumiy javobni ishlab chiqishga harakat qiladilar.

3. O'qituvchi bir necha juftliklarga o'ttiz sekund davomida auditoriyaga o'z ishining qisqa yakunini ifodalab berishini taklif qiladi.

¶ 1-topshiriq yuzasidan tavsiya: Nazariy savol va topshiriqlar talabalarning bilimini sinab ko'rish uchun berilgan. Ular ma'ruzada o'rgangan bilimlarini mustaqi

l ravishda amaliyotga tatbiq etalishlari lozim. Buning uchun o'qituvchi tomonidan ularga sharoit yaratilishi lozim. Talabalarning bahs-munozaralarda faol ishtirok etishlari uchun ularning har bir ishtirokiga rag'batlantiruvchi munosabatingizni ayamasingiz kerak. Ularga savol berayotganda go'yo ularni so'roqqa tutayotgandek vaziyatni yuzaa keltirmaslikka harakat qiling. Talabalar bilan ma'lum masalada fikrlashayotgandek his qiling va boshqalarga ham shuni his qilding. Ularning fikri siz uchun g'oyat qadrli ekanligini o'rni bilan bildirib boring.

¶ 2- topshiriq. Matnlardan o'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son va zamon shakllarini) aniqlang.

MATNNI MORFOLOGIK TAHLIL QILING.

Мән он сәккыз йа:шымда қой бақар әдм. Атам қассапчълк әтәр әдъ. Мән қой, бақмақа бър геткәннән он-ом беш гүндә бър гәләрәдъм. Бър гүн гәсәм, бьзләнъ еләтнъ ақсаққалнъ йьпәкнъ оғьллаптыла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчълк(тўкувчилик) әтәрәдъ. Бу оғьллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бакыштан гәлйәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғьллаңнан; Бър гүнъ гешлкә гәлып, оғьллап геттә, дәп тә:мәт ташадьла. Мәнъ атам вула вьлән урыштә

Бър гүнъ Айзада атасынъ чакърып. улль зьйапат вәрәдъ. зьйапатта шәтрәнч ойнъйдьла. Пашша хәммәнъ утадъ соң Айзада әрнъ гьйъмнъ гьйьп, пашша вьлән шәтрәнч ойнъйдъ. атасынъ утадъ. Соң иззә вәрәдъ: „өйнъ өй әтәдағанам хатын, өйнъ йоқ әтәдағанам хатын" дьйдъ. Соң Айзада башьндағь чөгьрмәнъ чьқараль. пашша қараса, өзьнъ қы:зь. Соң пашша улль той әтәдъ. пашшальқнъ қы:зьна вәрәдъ, мьрат - махсатларьна йетәдълә.

¶ 3- topshiriq (tahlil uchun matn). Guruhdagi sheva vakili bo'lgan talabalarga matnlar o'qitiladi. Matndan o'zbek shevalaridagi fe'l zamonlarini ifodalovchi shakllarni aniqlang.

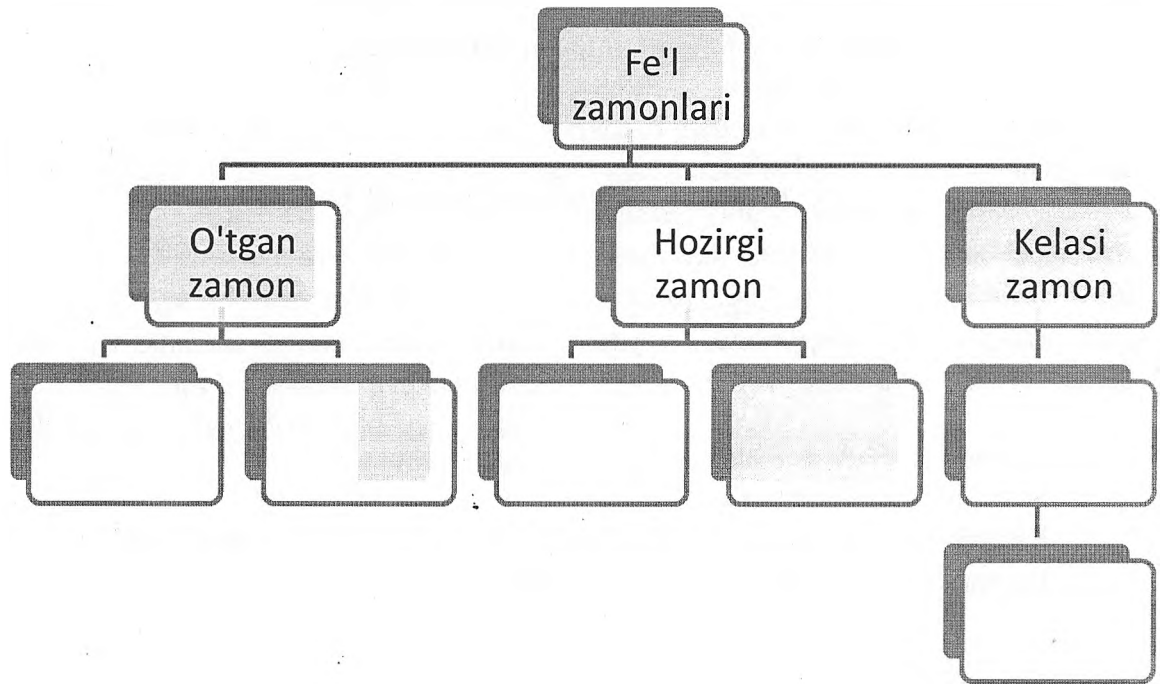
Тойға мьнп келгәнъм қуралай көк,
Авдарьлып чапаман айльм берк.
Қьздъ көргән джерьмдә қьльгьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадъм деп.

Jadvalni to'ldiring:

Fe'l mayllari

Aniqlik mayli	Buyruq-istak mayli	Shart mayli

Fe'l zamonlarining shevaga xos xususiyatlarini aniqlang.

"Insert usuli "

Insert - samarali o'qish va fikrlash uchun belgilashning interfaol tizimi hisoblanib, mustaqil o'qib-o'rganishda yordam beradi. Bunda ma'ruza mavzulari, kitob va boshqa materiallar oldindan talabaga vazifa qilib beriladi. Uni o'qib chiqib, «V; +; -; ?» belgilari orqali o'z fikrini ifodalaydi.

Matnni belgilash tizimi

(v) - men bilgan narsani tasdiqlaydi. .

(+) - yangi ma'lumot.

(-) - men bilgan narsaga zid.

(?) - meni o'ylantirdi. Bu borada menga qo'shimcha ma'lumot zarur.

Insert jadvali

Tushunchalar	V	+	-	?
Fe'l				
Fe'l nisbatlari				

Mayl				
Zamon				
Shaxs - son				
Bo'lishli fe'l				1
Fe'ning funksional shakllari				
O'timli va o'timsiz fe'llar				

Amaliy mashg'ulot 12.

Fe'ning vazifadosh shakllari

1- topshiriq. Savollarga to'g'ri va to'liq javob bering

Fe'ning vazifadosh shakllari deganda nimani tushunasiz?

Sifatdosh haqida nimalarni bilasiz?

Ravishdoshning shevalarda qo'llanishida adabiy tildan farqli jihatlari nimalardan iborat?

Harakat nomining shevalarda qo'llanishiga misollar keltiring.

2-topshiriqlar.

Jadvalni to'ldiring:

Fe'ning shevalarda uchraydigan vazifadosh shakllari								
HARAKAT NOMI			SIFATDOSH			RAVISHDOSH		
Qarluq	Qipchoq	O'g'uz	Qarluq	Qipchoq	O'g'uz	Qarluq	Qipchoq	O'g'uz
-sh,-ish	-v,-uv	-maq, -mæk						

¶ 3- topshiriq (tahlil uchun matn). Guruhdagi sheva vakili bo'lgan talabalarga matnlar o'qitiladi. Matndan o'zbek shevalaridagi fe'lining vazifadosh shakllari va fe'l zamonlarini ifodalovchi shakllar aniqlanadi.

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Həmmə джəqta sɔratan qəzɔr джətɔr. У ɔptabystan chyshɔr kettə джoldan shə:rchəgə qɔrɔr джүгə bɔshladɔ. Джол джəg'asɔda paxta egɔlgən edɔ. У bɔrdən paxtazarg'a qarɔr byrɔldɔ. Hər bɔr tɔr paxta xytɔ og'an ɔyɔɔr salam berəджatqandaɔ edɔ. Barəджatɔr yzaqta kətərgɔlgən chɔɔ-tozandi kətər qɔladɔ. Bu chɔɔ tozan o'gan qarɔr keləberədɔ, qarasa bɔr mashɔn tola qəzlar keləджatɔr, Olar avazlarɔnɔn barɔcha ashyla əytɔr kelədɔ. O mashɔn ətər ketkənchə qɔrɔr tyrdɔ. Kəɔ ɔnə ketə bashladɔ. Onɔn əslɔ atɔ Qoshqar. Nəkən ortaqlarɔ həzɔlləshɔr Shayɔr derdɔ. Shayɔr dəgənchəɔm bar. O hər zaman - hər zamanda sherəm джəzɔr tyradɔ. Qoshqar kech baqqanda ɔyɔgə джətɔr aldɔ, ɔyɔgə kɔtər arasɔ ərkəgən avqattan azgana джəp dərgəv джətɔr qɔldɔ. O джədə chɔrchag'n edɔ. Bүgүн o qɔncha джol джүrdɔ, axɔr.

¶ 4- topshiriq. Fe'lining funksional formalarini aniqlang.

- r//ar//ər//ur//yr
- məsh//məsh//mʏsh//mysh
- gən//kən//g'an//qan
- an//ən
- dog'on.)/
- (a)djaq//ə)djək
- asɔ/əsɔ
- ə//a//ɔ.
- p//b,-bɔ//b(p). -yb//yb,-yp//yp.
- gənɔ//kənɔ.
- gənchə//kənchə//g'əncha//qəncha
- gəchi://kəchi://g'əchɔ://qəchɔ: -
- gəch//qach//kəch. .
- maq //mək;
- sh//bsh//bsh//ysh//ysh; -v/yv/yv

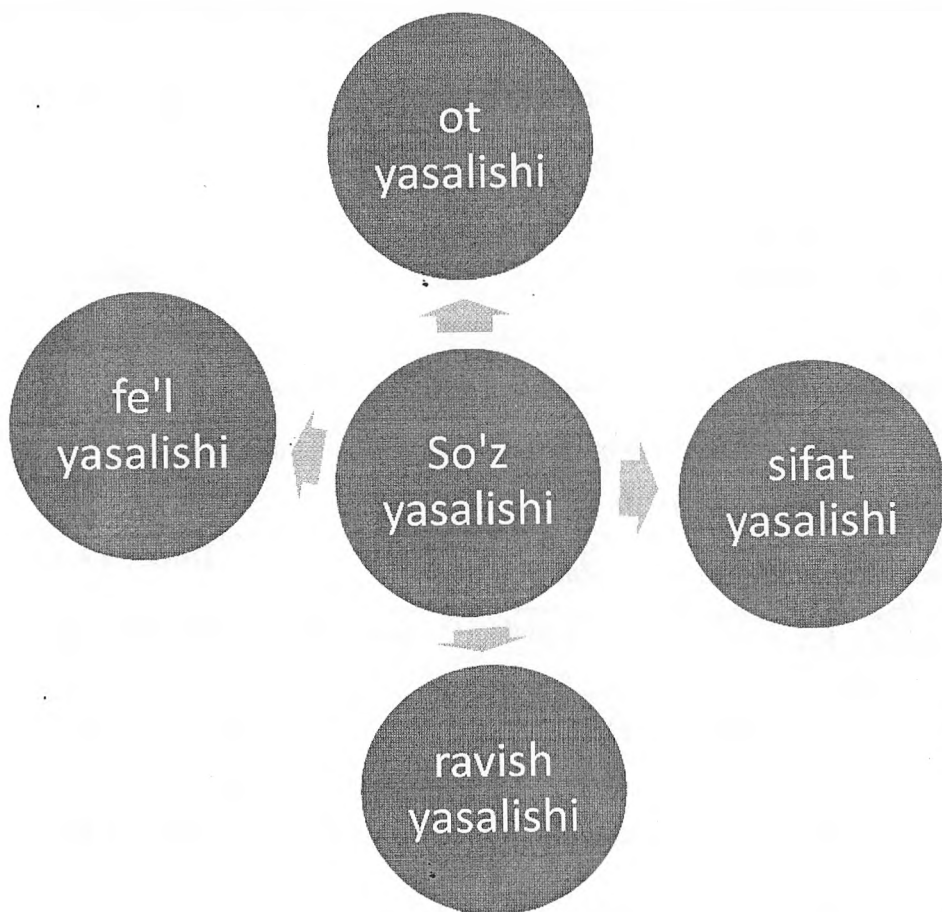
Amaliy mashg'ulot 13.

Sheva matnlarida uchraydigan so'z yasalişini qayd etish va izohlash

Topshiriq. Savollarga javob bering.

Topshiriq. Quyida Klaster metodiga amal qilgan holda vazifani davom ettiring.

Amaliy mashg'ulot 14.

Shevalar sintaksisi. Shevaga oid matnlardagi sodda va qo'shma gaplarni hamda undalmalarni tavsiflash

Ushbu mashg'ulot shevalar sintaksisiga bag'ishlanadi. Unda so'z birikmasi va gap bo'laklarining dialektal xususiyatlari yoritiladi. Qo'shma gaplar shevalardan olingan misollar asosida tahlil qilinadi.

♣ *Topshiriq.* So'z birikmasi, dialektal sodda gaplar, gap bo'laklari va ularning dialektal xususiyatlari, shevalarda qo'shma gaplarning qo'llanishi haqida ma'lumot bering.

♣ *Topshiriq. (Sintaktik tahlil uchun matn).* So'z birikmalarining turlarini ajrating va adabiy tilga munosabatini aniqlang

...дәстәх□ндә йетмиш хъл □вқәт тәйй□р бонть ~ ...dästäxändä jetmiş xil ävqat tajjār bopti (Toshkent).

Мән хәссәммь □п чьқьй ~ Män xässämmi āp čiqij (Toshkent). Пәс-пәс тамдьн қар йавар ~ Päs-päs tamdīn qar javar (Turkiston). Нан чьгардь ~ Nan čyardi (qirchoq)

Хәсәндьн атась байлардьн қолуда навча боп өткән ~ Häsändin atası bailardin qoluda navča bop ötkän (qatag'on shevasi).

Мыйтаннарға адрас көрпә таиладь ~ Mijmannarğa adras körpә tašladı (qatag'on). Сәмъз кой қымбат оладь ~ Sämiz qoj qımbat oladı (Iqon). Сағчы кьйьк шах әккә депть (Turkiston).

♣ *Topshiriq.* Gaplarning tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang va izohlang:

Бър күн бьз келдьк Хәсән джайьга ~ Bir kün biz keldik Hasan žajjya. Соңра мен отьрдьм чәй ьчьн ~ Соңра мен otirdim čaj içip (Samarqand).

Кәл айттькь: - Ньмә берәсән? ~ Käl ajttiki: - Nimä beräsän? ...йетьн айттькь котьсарга: - Бьзлар ньмә гүнәх қьлдьк? ~ ...jetip ajttiki komıssarya: - Bizlar nimä günäh qıldiq?(qirchoq)

Бър кунь тор(т) кьшь туз□: қойьн отьрьиғанәкән, туз□:гә бьр к□ттә ләйлә:(к) ьлньнтъ ~ Bir kuni tor(t) kiši tuzā: qojip otirišgänäkän tuzā:gä bir kättä läjlä(k) ilinipti (Toshkent). Қ□зь б□йь кутьн отьрәвурсьн, ендьзь гәпнь б□йдән ештьнь ~ Qāzi bājji kutip otirāvursin, endigi gäppi bojdän ešitiņ (Toshkent).

Bolam, senga maslahat kerakmi, yo bo'masa, mol-dunyomi ~ Балам, саган мәслә:т кәрәкмь, йа бомаса, мал-дуйнамь ~ Balam, sayan mäslä:t käräkmi, ja bomasa, mol-dujnamı?(Turkiston).

...әнь шүйтньн, Хәсән Қайқь еттәдән кечкәчәй мьйнәт қьн... ~ ...äni šuitip. Häsän Qajqi ettädän kečkäčäj mijnät qip... (Qatag'on). Undalmalar qo'llangan: Е тәхсьр, әхьр бьззь бьр ньрьвуз богән ~ E täxsir, äxir bizzi bir pivivuz bogän (Toshkent) va hokazo.

Бий тагыңкь ортасьда хәльгь там турупть. Бий ө:йүңкь и:чьдә сулув қь:з ба: әкә(н) ~ Bi:j tayiņki ortasıda halıyı tam turupti. Bi:j öjüņki i:čidä suluv qı:z turupti.

Amaliy mashg'ulot 15.

Qarluq lahjasidagi matnlar tahlili.

1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Dialektizm deb nimaga aytiladi?
2. Morfologik dialektizm nima?
3. Fonetikik dialektizm nima?
4. leksikik dialektizm nima?
5. Qarlluq lahjasining eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
6. Qarlluq lahjasining asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
7. Qarlluq lahjasiga xos qanday so'zlarni bilasiz?
8. Qarlluq lahjasiga birlashuvchi shevalarda unililar soni nechta?

Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.

Bu lahja tarixan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi tukyu(turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552 yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung'oriyani, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'ridan to Ile daryosining shimoligacha bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini egallagan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta territoriyada hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Sirdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistongacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar qarluqlar hukmronligi ostida bo'lgan. Qarluqlarning tili

2 - topshiriq. Berilgan matnni o'qib , fonetik xususiyatlariga ko'ra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

ERTAK

Кунләрдән бәр кун ылн эрьгә шундәй депть: дунйәдә нәмәнъ еть шьрн экәнльгнъ сорәп, дунйәдәгъ бәрчә етләрдь тәтып кельштъ буйьрыпть. Әрь кетыпть. У дунйәнъ әйнәлып бутын етләрдь тәтып, кечыгып қлгәч, қлдърғәч уннән хәбәр эльш учун йолгә чькыпть. Йолдә эрьгә дуч кельп уннән сорәпть: „дунйәдә нәмәнъ еть шьрн экән",- деп сорәгәч, эрь әйтпть: дунйәдәгъ бәрчә етлардән эдәм еть шьрн экәннъ әйтпть. Қлдърғәч эрнъ „тьльнъ чьқар бәр опәй", - депть. Әрь тьльнъ чьқәргән экән тьльнъ чьшләп, узып эльпть.

3 - topshiriq. Berilgan matnni o'qib, fonetik xususiyatlariga ko'ra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

Шаддѳт

Шаддѳт ўн саккѳз мѳнг ѳламнѳ ѳладѳ. «Манѳ худѳ деѳлар» деп халкѳка е:лѳн кѳладѳ. Халк: «Сан худѳ бѳлсаѳ жаннатѳ канѳ?» деп сўрайдѳ.

Шаддѳт ўн саккѳз мѳнг ѳламнѳ халкѳнѳ талап, тѳллѳларнѳнѳ, кумушларнѳнѳ тѳртѳп ѳладѳ, уларнѳ жаннат курѳшга сарф кѳладѳ. Шаддѳт устѳларниѳ йѳѳп, пѳлѳнларнѳ тузѳп, жаннат курѳшнѳ буйурадѳ.

Жаннат тайѳр бѳладѳ. Дарахтларнѳ тубѳ ѳлтѳннан, йапроқларѳ йѳкуттан, шѳхларѳ марварѳттан.

Устѳлар бѳшлуѳ кельп Шаддѳтга айтадѳ:

-Пармѳнѳѳз бажарѳлдѳ, канѳ марамат кѳлып авал ўзѳѳз кѳрѳб кўрѳѳ.

Шаддѳт ѳтѳга мѳнѳп тўѳрѳ жаннатѳ дарвѳзасѳга караб бѳрадѳ, ѳттан тушѳп кѳрмѳкѳчѳ бѳладѳ. Бѳр айѳѳнѳ йерга кўйадѳ, бѳр айѳѳнѳ бѳлса ўзаѳѳга кѳладѳ.

Шу замѳн арзѳѳл кельп унѳ(ѳ) жѳнѳнѳ ѳладѳ. Шаддѳт жаннатга кѳраѳлмай, ѳладѳ. (Шофиркон районидадан олинди).

4-topshiriq. Matnni o'qing. Morfologik tahlil qiling. Fe'l shakllarini aniqlab, ularni izohlang.

Кўллѳдѳн бѳр кун отѳѳммѳнѳм тѳѳммѳкѳгѳ кѳрўдўг, бѳззѳ йѳнгѳчѳм кѳршѳ ѳлдѳ, шѳйпѳнѳгѳ откуздѳ. Ендѳ ѳлдѳмѳзгѳ у-бу койѳп тўрўдѳ, шу вѳхттѳ кошнѳсѳ кѳтѳккѳ чѳкѳп кѳлдѳ.

- Қошнѳ, кѳтѳѳнѳгѳздѳн босѳ бѳр кѳсѳ берѳн.

- Бѳр хурмѳчѳ кѳлудѳ ѳндыѳнѳ гўзѳргѳ сѳткѳнѳ ѳпчѳп кѳттѳйѳ.

- Есѳзѳнѳ, зѳддѳв-мѳддѳвѳйѳм йо:мѳ, бѳшѳммѳ тѳтѳлѳвлѳй дудум.

-Зѳддѳвѳ йоѳу, ѳзѳмѳзгѳ ѳп койѳндѳм, ѳшѳндѳн берѳкѳлей, бѳшѳнѳзгѳ восѳ.

-Худѳйѳ мѳлѳнѳз гѳмуш восун, йо:лѳммѳ йѳкѳн || йѳкѳн кѳлдѳз. Вѳй қошнѳ шѳшѳлѳнѳмнѳн кѳл сорѳшѳм есѳмнѳн чѳп кѳптѳ, ендѳ сорѳшѳйлўк: тўзўмѳсѳз. Тўнўкўн тѳвѳнѳз йоѳ деп ѳшѳтѳп хѳлѳ йѳрѳгѳм ѳчѳшмѳсѳ.

-Хѳ, ендѳ тўзўмѳн. Духтур кельп кѳрѳп, дѳрѳ-мѳрѳ йѳзѳп берудѳ ѳчѳп ѳнчѳ ѳзўмѳгѳ кѳп кѳддѳм.

-ѳлѳйѳ ѳйѳллѳрѳнѳзѳ бѳхтѳгѳ тўзў волуѳ еткѳндѳй, оѳлѳздѳн хѳт кѳлўттѳмѳ? Тѳнчѳкѳммѳ?

-Хѳ, кѳлўттѳ, тѳнчѳмуш, ойнѳп-кўлўп йургѳнѳмуш. Ёкучкун боддѳ рѳсѳм йѳвѳрѳптѳ, гѳлѳтѳ ѳркѳсѳдѳ пѳпугѳ вѳр шѳпкѳлѳдѳн кѳйвѳптѳ.

-Хѳ тузу:, тѳнчѳ восѳ боптѳ. Оѳлѳз бомѳсѳ морѳйѳгѳкѳндѳ пѳпулуг шѳпкѳ кѳйгѳн босѳ.

-Хѳ, шунѳкѳймуш.

-Вѳй ѳлмѳсѳм, ѳшшѳ кѳп дѳмлѳп чѳку:дѳм, ендѳ лѳндѳжѳм боп кѳддѳ. ѳткѳн сѳ::р шунѳкѳ тѳклѳг ѳш кѳлу:дѳм тѳ:гѳ ѳп, кѳрмѳчѳ боп кѳптѳ. Хоп кѳрѳшгўнчѳ хѳй йоқѳсѳ.

-Хѳй. Уннѳн кѳн йѳнѳчѳмѳз бѳззѳ ѳлдѳмѳзгѳ кѳп: сѳлѳнѳйѳм зерѳктѳрѳвѳддумѳ... хѳтунлѳгѳ гѳб босѳ. Шунѳчун ѳйтѳшѳдѳдѳ: „Елѳккѳ чѳккѳн хѳтуннѳ еллѳг ѳѳуз гѳпѳвѳр

деп". Ёктэмъз бървоп кэлду:мъ, болдь гәшпъ бйьтәверәмъз. Хәй, әбәң түзү:мъ, әчәңләйм йүрпшгәләмъ, үкәләрпң.

-Хә, хәммәләрп йәхшп, кърсән сорәп кой дейшудъ.

-Сәломәт болуссун, хъч келәйм демейсәлә.

-Көрмейсәмъ ышлә джудә коп, ендъ муннән бәкә кеп турәмъз. Хәй, ендъ бьз турәйлук, бър ышмәнәм бьджджйгә кетуткәндүг бейгә кървөтәйлүг деп кәлдъм, Мәну: эшнәммьйәм бәшләп кърәведдъм.

✎ 4-topshiriq. Matnni morfologik, leksik xususiyatlariga izoh bering.

Бухарӣ диалекти

Амърнъ тейъ

Ёккъ араб Бухарӣга бәрган. Бухарӣ амърнъ бър тейъ буган. Шу тейнъ амърнъ сайъсларъ (отбокарларъ) сугурьшга чьрганакан. Тей хурдан су: ьчкан вахтда гзънъ чьб чайкаган. Тьлнъ гстьда бър хлль брекәнлгънъ араблар курьб кәладъ. Сугун ёккъ араб шу тейнъ ламъзмъ (ольб булармикан) деб маслахатлашадъ, ёккавьнъ маслхатъ бър йердан чьгадъ.

Амьрга арзга кьрадьла (р).

Амьрга айтадьларкь, бьз йьтърган тейьмьзнъ сьзнъ гтхнада тьндьк. Аьр сурайдъ:

-У кайсъ тей екан ?

-Турьк кьрабайьр, йешъ ёккъ йешга йеткан, -деб айтадь арабла (р).

Амьрнъ бекларъ :

- Бу тейнъ ньшналарьнъ айт.

- Бьзнъ тейнъ тьлнъ гстьга бър дна хлль буладъ.

Агар шу хлл буса тей бьзнъкь, буьлмаса тей сьзнъкь, -дейдь арабла (р).

Текшрьб курадьлар. Тейнъ тьлнъ гстьга хлл брекәнлгъ анькьланадь. Сугун арабларнъ кьлган да:вгъ тугрь деп каттакна (вазирлар) хьсбга гладьла. Сугун ундан кьйьн тейнъ амьр берьб йувурьшга мажбур буладъ.

Сугун амьр уйлап гташън буладъ. Арабларнъ хаммасьнъ тухмьнъ йукъ кьльб йувурьшга буйурадъ. Вазьр айтадькь улдурьп н ьма кьласьз, улардан хар йль араб пул: глн, пуль йетмаганларнъ кетрьб ышлатън.

Хьказг, ть ьнкьлгбгача араблар бьр-йугънъ амьрга берайдъ, ьнкьлгбдан кьйьн арабла (р) амьрнъ куьлдан кутьладъ.

Тейнъ глган кьмла (р), азбьнъ тьрткан кьмла (р) буьлдъ.

Бурун вахла (р) га калхус буьлмаган, сугун арабларнъ йерьям бу (л) маган, шу учун ула(р) чьрвчьльк бьлан (мьнан) шуфулланган.

Amaliy mashg'ulot 16.

Qipchoq lahjasidagi matnlar tahlili

✎ 1-topshiriq. Savollarga javob bering.

1. Dialektizm deb nimaga aytiladi?
2. Morfologik dialektizm nima?
3. Fonetikik dialektizm nima?
4. leksikik dialektizm nima?
5. Qipchoq lahjasining eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
6. Qipchoq lahjasining asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
7. Qipchoq lahjasiga xos qanday so'zlarni bilasiz?

8. Qipchoq lahjasiga birlashuvchi shevalarda unlililar soni nechta?
 9. Qipchoq shevalarida kelishiklar soni nechta?
 10. Qipchoq lahjasida hozirgi zamon fe'l shakli.

Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.

Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular **kimak//imak**(yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrlarda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan faollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi territoriyalarida istiqomat qiladilar¹.

Qipchoq lahjasining fonetik xususiyatlari:

Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to'liq amal qiladi. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar [y-ʔ, o-ʔ, ʏ-u, ʏ-b, a(ɔ)-ʔ] mavjud.
- palatal singarmonizm to'liq saqlanadi, labial singarmonizm esa esa qisman saqlanadi;
- diftonglashish kuchli: "e, ʏo, ʔ";
- so'z boshida й undoshi дж(dj) undoshiga o'tadi: yo'l - *djol*, yamon - *djaman*;
- "g" va "g" undoshlari "й"ga o'tadi: yig'in - *джьйън*, tegdi - *тъйдъ*, sigir - *сьйър*;
- unlilar o'rtasida p, k, q undoshlari jaranglashadi: gʔp - *qʔbi*, ek - *egʔn*, chiqin - *chʔgʔn*;
- x undoshi q undoshiga o'tadi: xotin - *qatin*, tuxum - *tuqum*, xayol - qʔyal, xat - *qat*; aksincha q undoshi x undoshiga ham o'tadi: vaqt - *vaxt*, aqli - *axli*.
- so'z oxirida k, q undoshlari tushib qoladi: sariq - *sary*, kichik - *kʔchʔ*;
- so'z boshida h undoshining ortadi: ayvon - *hayvan*
- so'z o'rtasida va oxirida g', q, k undoshlari "v" ga o'tadi: *avuz* (og'iz), *bav* (bog'), *tav* (tog'), *bo'ʔav* (bo'yoq), *elʔv* (ellik).

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida –n//d//t tovushlari almashadi: *-nʻng//nʻng,-dʻng//dʻng, -tʻng//tʻng, -nʻ//nʻ, -dʻ//dʻ, -tʻ//tʻ*.
- kishilik olmoshlari joʻnalish kelishigi shakli *magʻan, sagʻan, ugʻan* shaklida qoʻllanadi;
- soʻzga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda, regressiv assimilyatsiya yuz beradi: jigillar - *djigillar*, atlar – *allar*.
- harakat nomi –v/yv/yv affiksi bilan ifoda qilinadi: *baryv, kelʻyv, qalyv*.
- hozirgi zamon davom feʻli -джатъr affiksi bilan hosil qilinadi: *barʻbdjatʻr, ketʻbdjatʻr* ;
- kelasi zamon sifatdoshi –тъgʻan фааШлқш bilan hosil qilinadi: *kelʻtgʻan, barʻtgʻan*.
- hozirgi-kelasi zamon feʻlining III shʻxsida –di affiksi qatnashmaydi: keladi - *kelʻ*, boradi – *bara*.
- *bilan* koʻmakchisi –man/mʻn tarzida sintetiklashadi: oyogʻl bilan – *ayʻagʻʻman*, ishi bilan -

♣ **1 - topshiriq.** Berilgan matnni oʻqib , fonetik xususiyatlariga koʻra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

Bekobod Eski ovul qishlogʻi shevasi

Нәммә джәқта сәратан қызыр джәтыр. У сәtabystan чышыр кеттә джолдан шә::rchөгә қарар джүрә бәшладь. Джол джәгʻасьда рaxта егьлән едь. У бьрдән рaxтаzargʻa қарар бырьддь. Нәр бьр тыр рaxта хыттә огʻан ьйьльр salam берәджатқандай едь. Варәджатьр узақта кәтәргьлән чхң-tozandi кәгьр қладь. Бу чхң tozan оʻган қарар келәберәдь, қараса бьр машьн tola қьзлар келәджатьр, Олар авазларьньң барьча ашыла әйтьр келәдь. О машьн өтьр кеткәнчә қарар тырдь. Кәй йәнә кетә бәшладь. Оньң әслъ ать Qoshqar. Нәкьн ортаqlарь һәзьлләшьр Шайьр дердь. Шайьр дәгәнчәйәм бар. О һәр zaman - һәр заманда sherәм джәзыр тырадь. Qoshqar кечь баqqанда үйьгә джетьр алдь, үйгә кьгьр арась әркәгән авқаттан азгана джер дәргән джәтыр қлддь. О джьдә чхңchagʻn едь. Вүгүн о қрнча джол джүрдь, ахьр.

♣ **2 - topshiriq.** Berilgan matnni oʻqib , fonetik xususiyatlariga koʻra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

Бешть бешкә қоссаңнар^в ом боладь < үн бұлади,
^в он тоқлынъ терьсь том боладь, < тўн бұлади.

Джыгъттъ алған йарь джақшь боса,

Бър муратқа джеткәнъ шо(л) боладь.

Тойға мьнып келгәнъм джыйрән чьбар,

Кой- койдағь кувмақ сөз бьйдән чьғар,

Джыгъттъң алған йарь джақшь боса,

Тал чьбықтай буралып үйдән чьғар.

Арғьмақтң балась харьмайдь,

Дәрь дьйдь джурәккә сарьмайдь,

Джыгъттъң алған йарь джақшь боса,

Йеки жеңьи сьрәйәм тозьмайдь.

👉 **3 - topshiriq.** Berilgan matnni o'qib , fonetik xususiyatlariga ko'ra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling .

Tamahrin qishlog'i shevasi (Xatirchi tumani).

Туврь былән Ейрь

Қадъм заманда бър қышлақта бър джыгът барәкән. Вонь ать Туврьбайәкән. Вонь бытгәгнә аррық ағдан башқа хеш нерсәсь джоғәкән. Барып-барып қышлақта ыш камапть, шоннан соң о атьнь мьнып мәрдыкәр ышләшкә кетыпть. О ать мьнып джол джүрыпть, джол джүрсәйәм мол джүрыпть. Джолда уна бър пьйәдә кышь джолдаш бопть. "Қайға бараджаптьрсан?"-депть Туврьбай." Мәрдыкәрчылыкқа,"- депть халығь адам. Туврьбай вонь атьнь сораса, уна Ейрьбай дев айтыпть. О йам Туврьбайдь атьнь сорав ағандан кей айтыпть: "Екәвьмьздь атьмьз джыдә мас әкән, ке, джора боламьс",- депть. Туврьбай вонь пьйәдә джүргәнәгә рәхмь кеб, уна атьнь бергәнәкән, о боса ать мьнып бър хамч урып, джөнәп қапть. Туврьбай ньмә қышынь былмөй кетьверыпть. Бър орманға джетып өрда бър тандьрға кезь чүшыпть. "Ке, қараңьда джүргәнчә, шо тандьрдь ычгә кьрып джатай,"-депть. Бу джәй хайавандардь бәзм қылаптьрган джәйкән, арслан пашшайәкән, о вонньдан турып мейльсть башлапть. О гәпърып боғаннан кей түлкь дастан башлапть: "Шо ормандь арқасыда бър ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсь бар." Воннан кей шағал гәб башлапть: «Мен турайтқан джердә бър чықам бар. Вонь кьрхта тылһась бар, әр күнь о шо тылһаларьнь аптапқа апчығып ойнайдь." Еннь навват айыққа кепть: "Шо орманда бър дарах бар.

Amaliy mashg'ulot 17.

O'g'uz lahjasidagi matnlar tahlili

Savol va topshiriqlar.

1. O'g'uz lahjasiga qaysi dialektlar birlashadi?
2. O'g'uz lahjasining qisqacha tarixini bilasizmi?
3. Lahjaning fonetik va morfologik xususiyatlarini aniqlang.

Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.

Qadimda o'g'uzlar ile daryolari bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar¹. Keyinchalik g'arbga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qaranoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar.

O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm viloyatida keng tarqalgan, lekin bu viloyat faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas. Professor F.Abdullayevning ko'rsatishicha, bu viloyatda qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor¹.

O'g'uz lahjasining barcha shevalarida 11 ta unlilik tizim amal qiladi:

- a(a)** - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi.
- ə(ə)** - aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi.
- e(e)** - old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi.
- и(u)** - old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi.
- ы(y)** - orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi.
- у(y)** - orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi.
- ү(y)** - old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi.
- o(o)** - orqa qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi.
- ө(ө)** - old qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi.
- Ъ** - indifferent
- Ь** - ы unlisining qisqa talaffuz qilinadigan varianti

O'G'UZ lahjasining fonetik xususiyatlari:

- bu lahja shevalarida *a, y, ʏ, u, ʊ, b, b, o, o, ə, e* unlilarining qoʻllanadi;
- oʻzbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unlilar mavjud;
- qisqa va choʻziq unlilar farqlanadi, yaʼni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy choʻziq unlilar (birlamchi choʻziq unlilar) mavjud: at (hayvon) - *a:d* (ism), ot (oʻsimlik) - *o:t* (olov);
- dastlabki boʻgʻinda *e* unlisi *ə* unlisiga oʻtadi: *gəl* (kel), *dədv* (dedi), *bərdv* (berdi);
- *-day* qoʻshimchasidagi *ə* unlisi *ь* unlisiga oʻtadi: *shyndv̆* (shunday), *byndv̆* (bunday)
- soʻz boshida *t* undoshi jaranglashadi: *dvl* (til), *dvn* (tun), *dvp* (tep), *dʏ:sh* (tush);
- soʻz boshida *k* tovushi jaranglashadi: *gv̆tv* (ketti), *gəl* (kel), *gv̆:n* (kun), *gv̆:z* (koʻz);
- *q* va *gʻ* undoshlari *k* va *g* undoshlariga moyil talaffuz etiladi: *q(k)anv̆* (qani), *q(k)andav̆* (qanday), *gʻ(g)arv̆:p* (Gʻarib), *dagʻ(g)la:* (togʻlar) ;
- "bol" feʼlining boshidagi *b* undoshi tushib, "ol" tarzida talaffuz etiladi.
- *p, k, q* undoshlari bilan tugagan soʻzlarga qoʻshimcha qoʻshilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: *йърът, тьлэкъ, чъьқадъ*;
- ayrim shevalarda eskirgan *e* unlisi talaffuzda bor: *gel(kel), ber(ber), e:r(er)*.

♣ 1 - topshiriq. Berilgan matnni oʻqib, fonetik xususiyatlariga koʻra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling. Adabiy tilga munosabatini belgilang va sharhlang.

Urganch shevasi

Гүррүн

Мән он сәккыз йа:шымда қой бақарәдәм. Атам қассапчълъқ этәр әдъ. Мән қой бақмақа бър геткәннән он-ом беш гүндә бър гәләрәдәм. Бър гүн гәсәм, бьздәнъ еләтнъ ақсаққальнъ йьпәкнънъ оғьллаптьла. Бу ақсаққалнъ Мәтмьрат ақсаққал дәрәдълә. Бу адам жаммапчълъқ(түкувчилик) этәрәдъ. Бу оғьллаңнан йьпәкнъ мәнъ мойнъма ташадьла. Қой бақыштан гәлйәнәдәм, бу йьпәк мән гәмәстән үч гүм бурьн оғьллаңнан; Бър гүнъ гешлькә гәлп, оғьллап гетть, дәп тө:мәт ташадьла. Мәнъ атам вула вьлән урьштъ, болмадъ. Соң йанқ ақсаққал йаньна бър тода байланъ алып, хана арз әтмәкә барьптьла. Хан мәнъ чақьртърдъ.

2 - topshiriq. Berilgan matnni o'qib, fonetik xususiyatlariga ko'ra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

Xorazm xalq qo'shiqlaridan

Айақьмда зэрль кэвьш қадақль,
Деймэ бала, мэн бърэвэ адақль,
Гүндэ бары:н дэсэм, и:зъм сорақль,
Ахшам бары:н дэсэм, айла қараңь.

Намашшамнан чьққан айла батмағай,
Шул йарьма гэлэн давлат қайтмағай,
Гэлми:н-гэлми:н бър гэлыпсэс тойьма,
Доккэс ақшамғача даңла атмағай.

3 - topshiriq. Berilgan matnni o'qib, fonetik xususiyatlariga ko'ra dialectal guruhini aniqlang va fonetik tahlil qiling.

Эртэк

Бър варэкэн, бър йоғэкэн, бър пашшань Айзада дьйэн қы:зь варэкэн. бър гүнь Айзада атась вълэн шэтрэнч ойньдь, атасьнь утадь. атасьна иззэ вэрьп: “өйнь өй этэдағанам хатын, өйнь йоқ. этэдағанам хатын” дьйдь. вуннан соң, атась „йенэ ойньймэз” дьйдь. Йенэ:м ойньдьла. Айзада йенэ ойнап, атасьнь утадь. үчынж мэртэ ойнағанда:м шунньйн боладь. Айзада йенэ атасьна иззэ вэрьп: „өйнь өй этэдағанам хатын, өйнь йоқ этэдағанам хатын” дьйдь. Айзадань атась уйальп чькып гетэдь. Пашша қы:зьнь сөзьнэ дьм қа:рь гэлэдьдағын, сарайьна варьп: “жалладла, барьң, қы:зьмнь өлдърьң” дьйдь. Пашшань бър да:на вэзи:рь варэкэн, шу вэзи:рь “пашшайьм, бьльйэн бьльп сөллъйдь, бьлмэйэн гүльп сөллъйдь, навчун өлдърэмьс, сөвэпньнь айтъң!” дьйдь. Пашша боған гөпнь айтадь. Да:на вэзи:рь вунньйм болса, өз қы:зьньнэ өлдърьп нэтэсэз, өлдърмьйн бър да:ва:наға бэрэмьс, жазасьнь тартып йүрьйвэрсьн” дьйдь,

Amaliy mashg'ulot 18.

Badiiy asarlarda dialektizmlar va ularning turlarini aniqlash

1-topshiriq.

1) E. Samandarovning „Daryoni yo'qotgan qirg'oq" romanida keltirilgan dialogda dialekta leksemalarni aniqlang?

„Ichkaridan Anvar chiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serrayib turdi.

- Voy, anavi olvolini ko'ring, - dedi Qumrixon o'rnidan turib.
- Olvoling nimasi?
- Olvoli de, huv ana.
- Chiyani aytasanmi?
- Qumrixon bog'istoncha chiya so'ziga tushunmadi.
- Olchami?
- Ha, olvoli yegum kelutti.
- Ma, Qumri, -dedi. Qancha bir hovuch olchani uzib."

2) Abdullaxonovning „To'fon" romanidan keltirilgan quyidagi matnni o'qing va matndagi dialektal so'zlarni leksik va morfologik tahlil qilib chiqing?

„ Shu vaqt ko'cha eshik taraqlab ochildi-yu ostanada o'n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo'ldi:

- Akamullo, Akamullo, sizzi yo'qloshopti, idoraga yo'qloshopti.
- Nima gap?
- Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo'ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So'g'in Xo'janazar akoning duxtori bo'ronga qolip o'lipti. Hoshim yugurganicha chiqip ketti. Mahmuda bila Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishipti."

2-topshiriq

Tog'ay Murod "Otamdan qolgan dalalar" romanidan parcha. Ushbu parchada keltirilgan dialektizmning turlarini aniqlang.

1. Kun qiyomdan-qiyom bo'ladi.

Yo'ldan Salohiddin bo'yrachi o'tadi.

Bobomiz bo'yrachini gapga soladi.

-Sizdan oldin ashiyoqqa bir balo o'tdi, -deydi bobomiz.

Salohiddin bo'yrachi ariq o'ngida oyoq iladi.

-Ajina bo'lib ajina bo'lmaydi, odam bo'lib odam bo'lmaydi, -deydi bobomiz.

2. Onamiz hovuz boradi. Hovuz bo'yida ayollar bilan guringlashadi.

Ayollar biri qo'yib biri aytadi.

-Burnog'i kecha tegirmon oldida ikkita qizilni bo'g'izlab ketibdi.

-Ikkita-da gapmi, Xayitkalni jarida besh-oltitasini olib ketibdi.

Shunda men otam qani deya ingillayman.

To'lib-toshib turmush onamiz cho'rt egiladi.

-Ishtonimni ichida! Eshitdingmi deydi.

3-topshiriq

Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asaridan keltirilgan ushbu parchalarni leksik-fonetik jihatdan tahlil qiling.

1."-Zaril ish bilan kelib edim, rais bova.

-Zaril bo'lsa, kecha maylisda aytasangiz bo'lardi.

-Ro'zg'or ishi, rais bova.

-Ro'zg'or ishi bo'lsa, ana, hamsoyamiz, devordan bo'ylab o'tsangiz ham bo'lardi. Xo'sh, nima gap ekan, ayting qani, hamsoya."

2." Ayolimiz eshik orada donlamish tovuqlarni qarg'ab-qarg'ab haydadi. Ayolimiz satilni yerga darang-durunglatib tashladi..."

3. Olti g'o'lalik sudrama arava ezilmayman degich kesaklarni-da ezdi. Barmoqday-barmoqday o'nta tishlik sudrama arava ketmayman degich qatqaloqlarni-da ketkazdi. Sixmola tegmay qolmish chet-chetlarni ketmon bilan havorladim..."

4. Men mana bunday to'ynoma tarqatib-tarqatib to'y qilib edim:

Atirgul hidlari olamga ketdi,

Quvnoq yoshligimiz voyaga yetdi.

Hatto tengdir bo'yimiz bo'yga

Sizlarni taklif etamiz to'yga!

5.-Siz momayning gapiga quloq solmang, o'rtoq Jamoliddinov!-dedi Ideologiya,

6.-E, qirilib qirg'inni oldidan ketsin, bundaychikin qahramon!

7.-O, tem bole, oqtuproq!-dedi ayol.

-Shunday-shunday,-dedim

8."Men bosh-adoq tanapo'sh kiydim. Rezina etik kiydim".

9." ... suv bilan suvni farqi bor-da. Masalan, hovuz suv g'ozsiz suv bo'ladi. Odam hovuz suvdan ichsa-suv ichganday bo'lmaydi".

10. "Bolalar bilan yotoq odida bo'ysira bo'laman..."

11. "Bir hafta o'tadi, ikki hafta o'tadi. Azzanch kuchanmayin-o'z kuchimdan ziyod terolmayman..."

12. Tikka tura berib, uyqularim kelib ketadi.

-Ertaminan g'ayrat qilaman,-deya so'z beraman.

13. Hufton vaqti-hufton vaqti guzardan achchiq-achchiq baqiriq-chaqiriq keladi. Bobomiz nima gap, deya chopqillab-chopqillab boradi. Guzar olato'polon bo'ladi. Guzar olatasir bo'ladi...

14. Saraton jingirtob-jingirtob kuydirmish bir mahal yo'ldan ajabtovur ovozlar eshitiladi...

15. Anavindan ber,- dedim.

-Shlyapa? Razmer? Razmer?

-Razmer deb o'tirasanmi, birovini ber-da qo'y-da!

16. Shoirlar o'qariq adog'ida oyoq ildi. Shoirlar oyoqlibos qoqdi. Shoirlar cholvor qoqdi. Shoirlar ko'ylak pufladi...

VI. KEYSLAR BANKI

Modul bo'yicha quyidagi keyslarni yechish maqsadga muvofiq sanaladi:

Namuna:

O'quv predmeti: O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

Mavzu: SHEVALARDA NIMAGA LAKUNALAR BOR ?

Keysning asosiy maqsadi: Talabada mustaqil fikrlashni rivojlantirish

O'quv faoliyatidan kutiladigan natijalar:

- 1) Talabada o'zbek shevalari tuzumi haqida tasavvur uyg'otish;
- 2) Voqea atrofidagi muammolarni shakllantirish;
- 3) Haqiqiy muammoni topa olishga o'rgatish;

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun oldindan talabalar quyidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lmoqlari zarur:

Talaba bilishi kerak: O'zbek shevalari leksikasini bilan o'qish, shevaga xos xususiyatlarni sinchiklab o'rganish.

Talaba amalga oshirishi kerak:

- 1) o'zbek shevalari leksikasini mustaqil o'rganadi;
- 2) muammoning mohiyatini aniqlashtiradi;
- 3) fikrlarni ilgari suradi;
- 4) ma'lumotlarni tanqidiy nuqtai nazardan ko'rib chiqib, mustaqil qaror qabul qilishni o'rganadi;
- 5) o'z nuqtai nazariga ega bo'lib, mantiqiy xulosa chiqaradi;
- 6) o'quv ma'lumotlar bilan mustaqil ishlaydi;
- 7) ma'lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi.

Talaba ega bo'lmog'i kerak:

- 1) kommunikativ ko'nikmalarga;
- 2) taqdimot ko'nikmalariga;
- 3) hamkorlikdagi ishlar ko'nikmalariga;
- 4) muammoli holatlar tahlil qilish ko'nikmalariga.

Manbalardan foydalanish uchun tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati:

- 1) V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonovning "O'zbek dialektologiyasi" - Tosh, 1978 yil.
- 2) D. Abdurahmonov va boshqalar. "O'zbek shevalari leksikasi" - Tosh, 1991 yil.

Keysning texnologik xususiyatlaridan kelib chiqadigan tavsifnomasi:

Keysning asosiy manbai hayotiy vaziyatlar asosida bayon etilgan. Keysning asosiy obyekti o'zbek shevalari leksikasi. Bu tashkiliy keys bo'lib, ma'lumotlar vaziyat va savollar asosida tuzilgan. Hajmi qisqa, tizimlashtirilgan, treningga mo'ljallangan, o'quv mavzusi bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilishga qaratilgan. Didaktik maqsadlarga ko'ra, keys muammolarni taqdim qilishga, hal etishga, tahlil qilish va baholashga mo'ljallangan. Keysdan "O'zbek dialektologiyasi" kurslarini o'tishda foydalanish mumkin.

Kirish qismida shevalar leksikasi lakunolari haqida ma'lumot beriladi.

Lakuna (lot. "bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy"; frans. lasuse "bo'shliq, bo'sh joy") - biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo'lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo'lmagan so'z va so'z birikmalari. Lakunalar

qiyoslanayotgan tillarda o'xshashi bo'lmagan so'zlar bo'lib, ular, asosan, tillarning qiyosida seziladi. O'zbek shevalarida kasb-kor, ijimoiy, xususiyat va hakoza mavzu guruhida uchraydigan ba'zi bir so'zlarning adabiy tilda varianti mavjud emas. Bunday so'zlar adabiy tilda so'z birikmasi yoki gap bilan beriladi. Shunday so'zlarni qanday tarzda adabiy tilga o'zlashishi va leksikografiya tarkibining kengayishi uchun xizmat qilishi haqida fikr yuriting.

II. AMALIY VAZIYATNI BOSQICHMA – BOSQICH TAHLIL QILISH VA HAL ETISH BO'YICHA TALABALARGA USLUBIY KO'RSATMALAR

2.1. Talabalarga yo'riqnoma

Ish bosqichlari	Maslahat va tavsiyalar
1.Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish	Keys bilan tanishish. Vaziyat haqida tushuncha hosil qilish uchun mavjud axborotni diqqat bilan o'qib chiqish. O'qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmaslik.
2.Berilgan vaziyat bilan tanishish	Ma'lumotlarni yana bir marta diqqat bilan o'qib chiqish. Muhim satrlarni belgilash. Bir xatboshidan ikkinchisiga o'tishdan oldin uni ikki-uch marta o'qib, mazmuniga kirib borish. Keysdagi muhim fikrlarni qalam yordamida belgilash. Vaziyatni kuzatib, yosh mutaxassis berayotgan axborot mazmunini tiklashga harakat qilish. Ariza matnida axborot bayon qilishda yo'l qo'yilgan xatolikni topishga intilish.
3.Muammoli vaziyatni tahlil qilish	Asosiy muammo va kichik muammolarga diqqatni jalb qilish. Asosiy muammo: Lakunalarning o'zbek tiliga kirishiga ta'sir qiladigan qanday omillarni bilasiz? Quyidagi savollarga javob berishga harakat qilish. Adabiy tilga lakunalarning aynan muqobil variantlari bo'lmashligi sabablarini tushuntiring Asosiy muammo nimaga qaratilganini aniqlash. Muammoning asosiy mazmunini ajratib olish. Muammoli vaziyatni tahlil qilish – obyektning holatini aniqlash, asosiy qirralariga e'tibor qaratish, muammoli vaziyatning barcha tomonlarini tahlil qilish.
4.Muammoli vaziyatni yechish usul va vositalarini tanlash hamda asoslash	Ushbu vaziyatdan chiqib ketish harakatlarni izlab topish maqsadida quyida taqdim etilgan "Muammoli vaziyat" jadvalini to'ldirishga kirishish. Muammoni yechish uchun barcha vaziyatlarni ko'rib chiqish, muqobil vaziyatni yaratish. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab olish, muammoning aniq yechimini topish. Jadvalni to'ldirish. Keys bilan ishlash natijalarini yozma shaklda ilova qilish

2.2. "Muammoli vaziyat" jadvali

Vaziyatdagi muammolar turi	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari

2.3. Keys bilan ishlash natijalari yozma shaklda ilova etiladi

Keys – stadi uchun yozma ish talablari: 1. Ish A4 standartdagi varaqning bir tomonida (2-varaqdan oshmagan holda) tezis shaklida yozilishi kerak. 2. Yozma ishni jihozlash tartibi: 1) birinchi betda, o'ng tomonda talaba ismi, sharifi va guruhini yozish; 2) varaqning markazida keysning mavzusini yozish; 3) keyin esa keys bilan ishlash natijalari tezis shaklida yoziladi.

2.4. Keys bilan ishlash qoidalari.

Keysda vaziyat tavsifi va axborot ta'minoti har xil hajmda (bir varaqdan bir necha yuz varaqqacha, tahlil etish uchun taklif etilayotgan vaziyatlar tavsifida detallashtirish darajasi ham turlicha, axborot ko'pligi darajasi ham o'zgarishi – tahlilga aloqasi bo'lmagan ma'lumotlar ham bo'lishi mumkin. Amaliy vaziyatni tahlil qilish vaqtida: 1) taklif etilayotgan axborotlarni ko'rib chiqishda adashmang, ular orasida eng zarurini belgilang; 2) vaziyatni tor istiqbolda ko'rib chiqmang: muammo birdaniga kichiklashib yoki umuman g'oyib bo'lishi mumkin; 3) harakatlar rejasini vaziyatning tahlili tugallangan va muammo aniqlangandan so'ng shakllantiring

2.5. Keys bilan ishlash jarayonini baholash mezonlari va ko'rsatkichlari (mustaqil auditoriyada va auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun)

Auditoriyadan tashqari bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

Talabalar	Asosiy muammo ajratib olinib, tadqiqot obyekti aniqlangan (mak. 0,6 b.)	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari aniq ko'rsatilgan (mak. 0,4 b.)	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari aniq ko'rsatilgan (mak. 1 b.)	Jami (mak.2 b.)
1				

2.6. Auditoriyada bajarilgan ish uchun baholash mezonlari va ko'rsatkichlari

Guruhlar	Guruh faol (mak. 1 b.)	Ma'lumotlar ko'rgazmali taqdim etildi (mak. 4 b.)	Javoblar to'liq va aniq berildi (mak. 5 b.)	Jami (mak. 10 b)
1				

8-10 ball – a'lo

6- 8 ball – yaxshi

4- 6 ball – qoniqarli

0 -4 ball – qoniqarsiz

2.7. Kichik guruhlarda ishlash qoidasi

1. Talabalarning ishini bajarish uchun zarur bilim va masalalarga ega bo'lishi.
2. Guruhlarga aniq topshiriqlar berilishi.
3. Kichik guruh oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun yetarli vaqt ajratilishi.
4. Guruhlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tazyiqqa uchramasligi haqida ogohlantirilishi zarur.
5. Guruh ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchining ularga yo'riqnoma berishi.
6. Muloqotda bo'lish, o'z fikrini erkin namoyon etish.

2.8. O'quv-uslubiy hujjatlar

7. Vaziyatni aniqlashga to'siq bo'ladigan holatlar

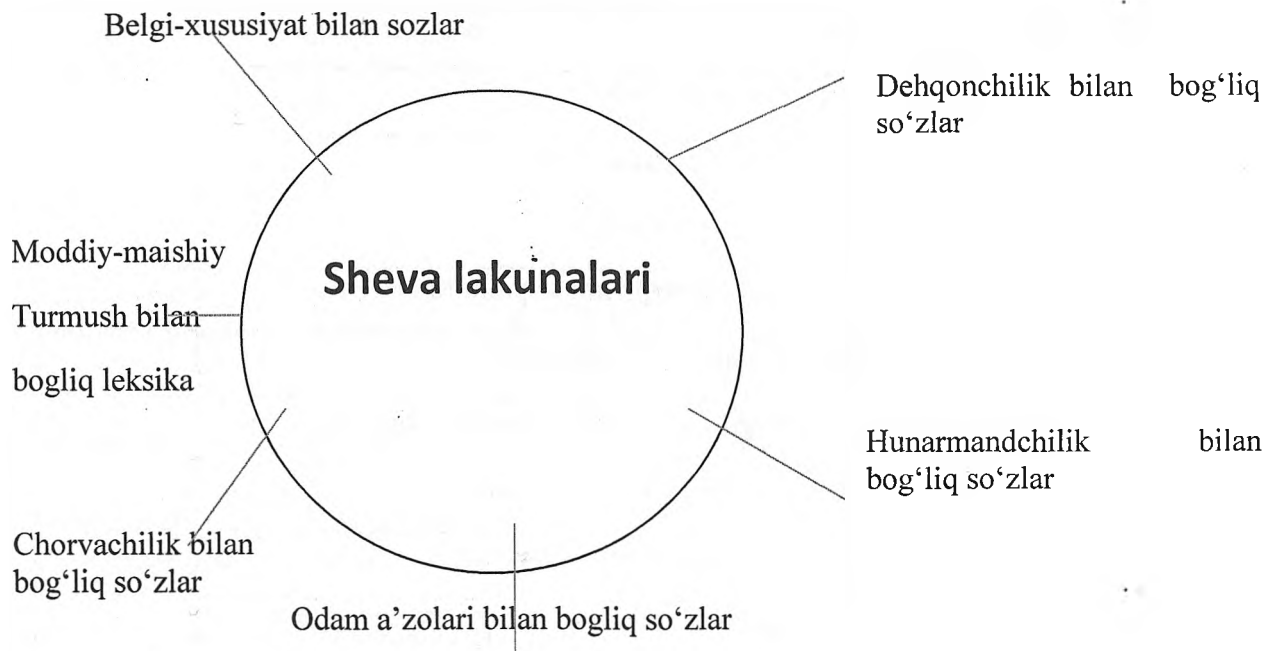
8. **Empirik bilimga ustuvorlik berish**- faqat sezgi a'zolari asosidagi bilimlarni haqiqiy bilim deb bilish, mohiyatni ko'rishga intilmaslik.
9. **Falsafiy metodologiyani, dialektikani pisand qilmaslik** – borliq hodisalarini ilmiy o'rganishda falsafiy metodologiyaning keraksizligi haqidagi aqidaga tayanish, bilishning nazariy va amaliy turlarini farqlamaslik, dialektik tafakkurga ega emaslik, falsafani "falsafa falsafa uchun", "falsafa o'zida" tamoyili asosida baholash.
10. **Infantalizm** – bir ta'limot natijalarini boshqa bir ta'limot tamoyillari asosida o'lchash va ulardagi ziddiyatlarni tushunib yetmaslik.

11. III.O'QITUVCHI TOMONIDAN KEYSNI YECHISH VA TAHLIL QILISH VARIANTI

12. **1.Keysdagi asosiy muammo:** Lakunalarning adabiy tilda muqobil variantlarining yo'qligi.
13. **Muammoli vaziyatni yechish yo'llari:** Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish. Keys bilan tanishib chiqish. Lakunalar haqida tushuncha hosil qilish uchun bor bo'lgan butun axborotni diqqat bilan o'qib chiqish. Muammoni yechish darajasini aniqlash.
14. **2. Berilgan vaziyat bilan tanishish.** Ma'lumotlarni yana diqqat bilan o'qib chiqib, muhim bo'lgan satrlarning tagiga chizish. Bir xatboshidan ikkinchisiga o'tishdan oldin uni ikki-uch marta o'qib, mazmuniga kirib borish. Keysdagi muhim fikrlarini aniqlash. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatimni jalb qilish:
15. **3. Muammoli vaziyatning tahlili.** Muammoli vaziyatni tahlil qilishga harakat qilamiz.

Muammoli vaziyat	Muammoli vaziyatning kelib chiqish sabablari	Vaziyatdan chiqib ketish harakatlari
Sheva lakunalarining yuzaga kelish holati	O'zbek shevalarida lakunalarining adabiy tilda varianti yo'qligi	Lakunalar adabiy tilga o'zlashishi savoliga javob izlash kerak bo'ladi.

4. O'tkazilgan tahlillar va natijalar: Muammoli vaziyatni tahlil qilish – obyektning holati aniqlangandan so'ng, muammoning asosiy qirralariga e'tibor qaratib, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qilishga harakat qilamiz. Muammoning yechimini aniq variantlardan tanlab olib, "Klaster" usulini qo'llaymiz.

Yakuniy xulosa

Sheva lakunalarini o'zbek adabiy tiliga o'zlashtirish orqali lug'at boyligimiz oshadi. Asrlar davomida xalq tilida qo'llanib kelgan bu so'zlar unutilib ketmay, mumtoz adabiyotimizda qo'llangan ba'zi bir bahsli so'zlarning yechim topishida muhim rol o'ynaydi.

VII. MUSAQIL TA'LIM MAVZULARI

Talaba mustaqil ishini tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

-darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish; tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;

-maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash; talabaning o'quv, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan mazkur fan bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish;

-faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlarini yo'lga qo'yish; masofaviy (distansion) ta'limni tashkil etish

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Soati
1	O'zbek shevalarining o'rganilish tarixi.	2
2	Shevalarni tadqiq qilish usullari	2
3	O'zbek shevalari tasnifi.	2
4	Transkripsiya va uning turlari.	2
5	Transkripsiyani o'zlashtirish va sheva materiallarini qayd etish.	2
6	Shevaga xos matnlarning fonetik xususiyatlari.	2
7	Shevalarda fonetik hodisalar.	2

8	Fonetik qonuniyatlar.	2
9	Ma'lum bir sheva lug'atini tayyorlash.	2
10	Shevaga oid matnlarning leksik xususiyatlari.	2
11	Shevalararo moslik (variant) masalasi.	2
12	Shevaga oid matnlarning morfologik xususiyatlari.	2
13	Shevaga oid matnlarning sintaktik xususiyatlari.	2
14	O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga xos xususiyatlar.	2
15	O'zbek tilining qipchoq lahjasiga xos xususiyatlar.	2
16	O'zbek tilining o'g'uz lahjasiga xos xususiyatlar.	2
17	O'zbekiston Respublikasida areal lingvistikaning vujudga kelishi va rivojlantirilishi.	2
18	O'zbek shevalari dialektologik atlasida ishlash.	2
	Jami	36

VIII. GLOSSARIY

№	O'zbekcha	Ruscha	Inglizcha	Izohi
1.	O'zbek dialektologiyasi	Узбекская диалектология	Uzbek dialectology	o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.
2.	Sheva	говор	pronunciation, accent, dialect	o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.
3	Dialekt	диалект	dialect	o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.
4	Lahja	диалект	dialect,	shakllanishi jihatidan umumiy tarixga ega bo'lgan dialektlar jami.
5.	Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi	Карлукский диалект	Karluk-chigil-uygur dialect	o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug'-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.
6.	Qipchoq lahjasi	Кипчакский диалект	Kipchak dialect	o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.
7.	O'g'uz lahjasi	Огузский диалект	Uguz dialect	o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.
8.	Tavsifiy(sinxron) metod	синхронный метод	descriptive method	shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

9.	Qiyosiy-tarixiy metod	сравнительно-исторический метод	comparative historical method	tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa yondash tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.
10.	Velarizatsiya	веляризация	velarization	undoshlarning qattiqlashishi.
11.	Diakritik belgi	диакритический знак	diacritic mark	harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.
12.	Dialektolog	диалектолог	dialectologist	shevashunos, shevani o'rganuvchi olim.
13.	Indifferent	индифферент	indifferent	oraliq tovush.
14.	Palatalizatsiya	палатализация	palatalization	undoshlarning yumshoqlashishi.
15.	Transkripsiya	транскрипция	transcription	yozuvning maxsus turi
16.	Transliteratsiya	транслитерация	transliteration	matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga ko'chirish, masalan, kirildan lotinga.
17.	Transkripsion belgi		transcriptional mark	har bir nutq tovushi uchun qo'llaniladigan harf.
18.	Fonetik transkripsiya	Фонетическая транскрипция	Phonetic transcription	konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan ishoralar tizimi.
19.	Fonematik transkripsiya	Фонематическая транскрипция	Phonemic transcription	tildagi fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.
20.	Vokalizm	вокализм	vocalizm	unlilar tizimi.
21.	Konsonantizm	консонантизм	konsonantizm	undoshlar tizimi.
22.	Fonetik qonuniyat	Фонетическая закономерность	phonetic rules	o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan fonetik hodisadir.
23.	Singarmonizm	сингармонизм	singarmonizm	unlilar uyg'unligi.
24.	Lingval singarmonizm	лингвальный сингармонизм	lingual singarmonizm	old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi
25.	Labial singarmonizm	лабиальный сингармонизм	labial singarmonizm	lablangan unlilar uyg'unligi.
26.	Assimilatsiya	ассимиляция	assimilation	unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.
27.	Dissimilatsiya	диссимиляция	dissimilation	undosh tovushlardagi noo'xshashlik.
28.	Unlilar cho'ziqligi	долгота гласных	length of vowels	unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.
29.	Diftong va diftongoid	дифтонг, дифтонгоид	diphthong and diphthongoid	bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.
30.	Kontrast unli	контрастность	Contrast vowel	old qator va orqa qator

		гласных		xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.
31.	Tovush mosligi	согласование звука	correspondence of sound	so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.
32.	Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari	морфологические и синтаксические особенности говора	morphological and syntactic peculiarities of dialects	o'zbek shevalaridagi so'z turkumlari va so'z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.
33.	Shevalarda grammatik son kategoriyasi	грамматическое число категории говора	the category of grammar plurality in dialects	shevalardagi birlik, juftlik va ko'plikni birlashtiruvchi tushuncha.
34.	Shevalarda egalik kategoriyasi	категория принадлежности говора	the category of possessive in dialects	shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.
35.	Shevalarda kelishik kategoriyasi	категория падежа в диалектах	case category in dialects	kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.
36.	Shevalarda so'z yasalishi	словообразование в диалектах	the word formation in dialects	shevalardagi yangi so'z hosil qilish tizimi.
37.	Gap	предложение	sentence	fikrni ifoda qiluvchi eng kichik til va nutq birligi.
38.	So'z birikmasi	словосочетание	phrase	ikki mustaqil so'zning o'zaro aloqaga kirishuvi.
39.	Bitishuv	Диалектный словарь	contiguity, parataxis	ikki mustaqil so'zning grammatik ko'rsatkichlarsiz birikuvi.
40.	Boshqaruv	управление	government	hokim so'zning talabiga ko'ra tobe so'zning tushum va vositali kelishiklarda hamda ko'makchilar bilan qo'llanishi asosida aloqaga kirishuvi.
41.	Moslashuv	согласование	conformance	qaratqich va qaralmish munosabati.
42.	Inversiya	инверсия	inversion	gap bo'laklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi bo'laklarining gapdagi mavqeiga ta'sir etmasligi.
43.	Dialektal so'z	диалектный словарь	Dialectal word	ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.
44.	Shevalarning leksik tarkibi	лексика диалектов	Lexic structure of dialects	ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.
45.	Jargon	жаргон	slang	ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.
46.	Leksik qatlam		lexic layer	tildagi (shevadagi) tub va o'zlashgan so'zlarning guruhlari.
47.	Atlas	атлас	Atlas	sheva, dialekt, lahjalarni turli

				ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.
48.	Izoglossa	изоглосса	isogloss	til, sheva faktlarining teng kelish holatlari.
49.	Lingvistik geografiya	лингвистическая география	linguistic geography, dialect geography	o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.
50.	Lingvistik karta	лингвистическая карта	linguistic map	izoglossalar joylashtirilgan karta.
51.	Til landshafti	ландшафт языка	linguistic landscape	izoglossalarning joylashish xususiyatlari.
52.	Innovatsiya	инновация	innovation	izoglossalarning tarqalish markazi.
53.	Adabiy til	литературный язык	literary language	me'yorlashgan til.
54.	Adabiy tilning shakllari	формы литературного языка	forms of literary language	adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.
55.	Tayanch dialekt	базисный диалект	basic dialect	adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.
56.	O'lik til	мёртвый язык	dead language	muomaladan chiqqan til.
57.	Shevalarni tasnif qilish	классификация диалектов	classification of dialect	shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.
58.	Metisatsiya	метисация	metisation	qardosh tillar va shevalar chatishuvi.
59.	Gibridizatsiya	гибридизация	hubridization	qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.
60.	Dialektal so'z	диалектный словарь	Dialectal word	ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2015.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning 2016-yil 13- maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to'g'risida”gi PF-4797-son Farmoni.
4. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
5. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
6. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

7. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: "Navro'z", 2016.
8. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDP, 2011, 2013.
9. Enazarov T., Karimjonova V. va boshqalar. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Aliyev A.Yu., Nazarov K.N. O'zbek tilining mahalliy shevalari bo'yicha material to'plovchilar uchun metodik qo'llanma. – Toshkent: 1976.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi (Yangi o'zbek yozuvida). – Toshkent: 2011.
3. Begaliyev M.Q. O'zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007.
4. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press. - 2004.
5. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: 1991.
6. Jo'rayev B. O'zbek adabiy tili va dialektlari. – Toshkent: Fan, 1963.
7. Ishayev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977.
8. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
9. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari. – Toshkent: Muharrir, 2011.
10. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996.
11. Reshetov V.V. O'zbek dialektlarini monografik o'rganish // O'TA. 1960. 1-son.
12. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
13. Reshetov V.V. O'zbek shevalarining klassifikatsiyasi // O'TA, 1966.
14. Shoabdurahmonov Sh.Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
15. Shermatov A. Lingvistik geografiya nima? – Toshkent: Fan, 1981.
16. Shoimova N. Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi. – Qarshi: Nasaf, 2000.
17. O'zbek dialektologiyasidan materiallar. 1-qism. – Toshkent: Fan, 1957.
18. O'zbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism. – Toshkent: Fan, 1960.
19. O'zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.
20. O'zbek shevalari leksikasidan materiallar to'plash uchun so'roqlik. – Toshkent: Fan, 1989.
21. O'zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 1984.
22. O'zbek shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1991.
23. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press. 2004.
24. Perceptual Dialectology. Dennis R. Preston. 1989.
25. Manual de dialectologia hispanica: El espanol de Espana. MANUAL Alvar. 1996.
26. Dialectology. J.K. Chambers. 1980
27. The Languages of Chiba. Robert Ramsey. 1987
28. Storia Delle Lingue Letterarie Greche. 2008
29. The study of dialect. K.M. Petyt. Westview Press, 1980
30. Introduction to Folklore. London, 2008.
31. American Material Culture and Folklife. Penn State Harrisburg, 2011.
32. Graham Anderson. Greek and Roman Folklore. The USA, 2006.

